

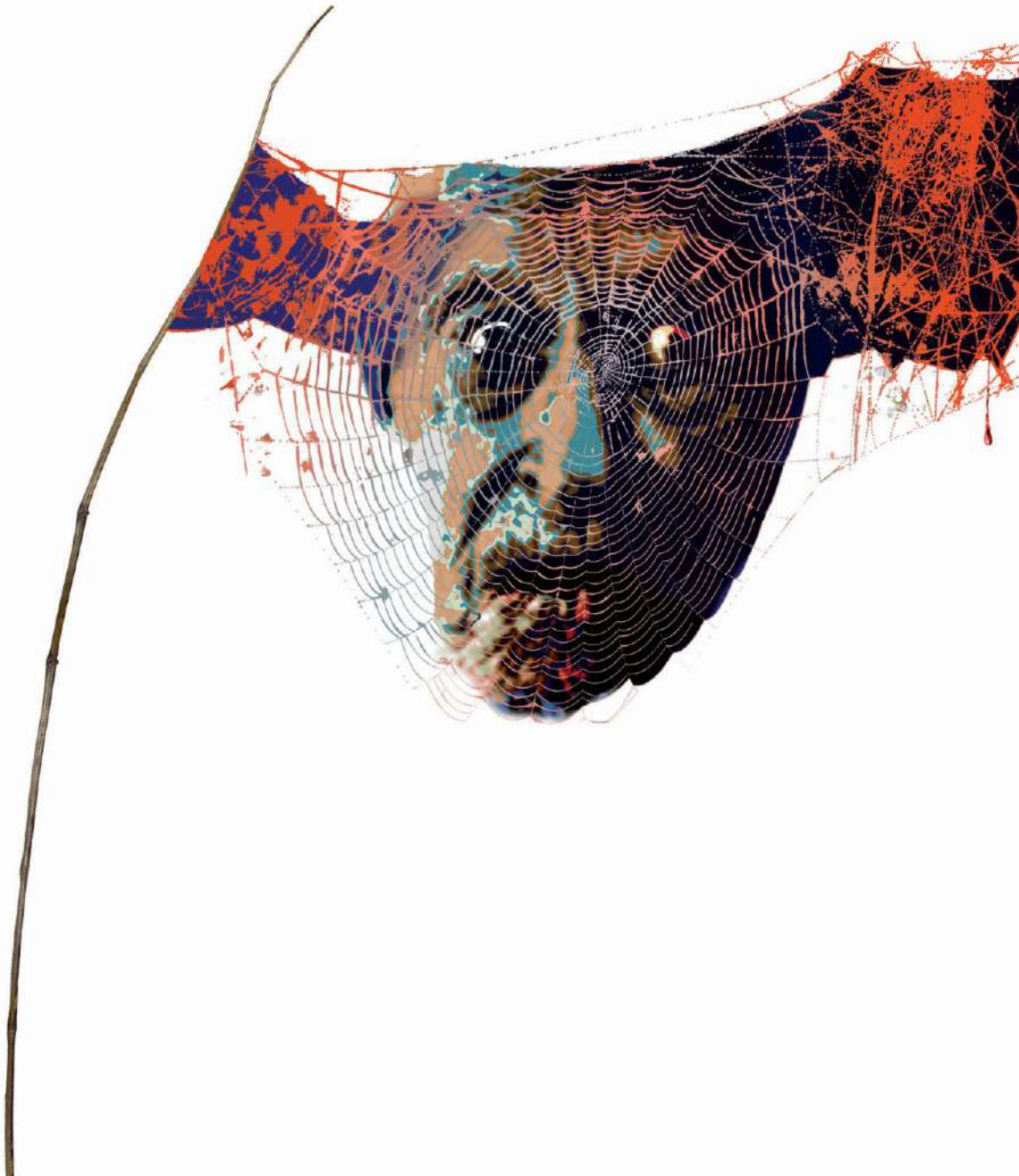
GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2018 1(43)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2018 1(43)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2018

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius
dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘŠTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Mindaugas Pocius

- VKP(b) CK Lietuvos biuro vaidmuo slopinant partizaninį pasipriešinimą (1944 m. lapkritis–1947 m. kovas) 7
A role played by the All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee Bureau for Lithuania in suppressing resistance of partisans (november 1944–march 1947) 14

Rimantas Zagreckas

- Molėtų žydų tragedija ir ją atspindinčių bylų falsifikavimo klausimai 16
The tragedy of Molėtai jews and issues of fraudulent records filed at court 27

Monika Kareniauskaitė

- Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai 28
The concepts of a deportee and deportation in Lithuanian during the period of Soviet occupation: legal, ideological, administrative and social aspets 41

INFORMACINIAI KARAI – INFORMATION WARFARE

Robertas Girkontas

- Rusų pasaulio ideologemos funkcija – stiprinti imperinę tapatybę 42

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Kristina Burinskaitė

- KGB agentų rengimas užsienio žvalgybinėms užduotims ir jų veiklos vertinimas 71
Rekomendacijos rengti agentus, išvykstančius į užsienį vykdyti žvalgybinių užduočių 81

ATMINTIS - MEMORY

Ruslanas Arutunianas

Ankstyvoji lietuvių spauda apie armėnus ir armėnų genocidą (1885–1923 m.) 84

KRONIKA – CRONICALS 93

KNYGOS – BOOKS 109

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 112

Mindaugas Pocius

VKP(b) CK Lietuvos biuro vaidmuo slopinant partizaninį pasipriešinimą (1944 m. lapkritis–1947 m. kovas)*

MASKVOS EMISARŲ VAIDMENS SILPNĖJIMAS

VKP(b) CK Organizacinio biuro (toliau – Organizacinis biuras) nutarimu 1946 m. kovo 27 d. M. Suslovas buvo atleistas iš VKP(b) CK Lietuvos biuro (toliau – Lietuvos biuras) pirmininko pareigų ir paskirtas Organizacinio biuro nariu, o 1947 m. – VKP(b) CK sekretoriumi. Vilniaus geležinkelio stotyje jį išlydėjo A. Sniečkus, M. Gedvilas, kiti oficialūs asmenys. Komunistinės nomenklatūros sluoksniuose sklido kalbos, kad J. Stalinas asketišką, griežtą (žiaurų) ir išmananti marksistinę-lenininę ideologiją M. Suslovą laikė vienu iš svarbiausių pretendentų į savo įpėdinius – VKP(b) CK generalinio sekretoriaus postą. M. Suslovas niekada neatsisakė stalininių pažiūrų. Vėliau, Nikitos Chruščiovo valdymo metais, pokalbyje su rašytoju Vasilijumi Grossmanu (1905–1964), stipriai kritikavusiu stalinizmą, M. Suslovas sakė: „Mes atskleidėme klaidas, padarytas Stalino kulto metais, bet niekad nesmerksime Stalino už tai, kad jis kovojo su partijos ir valstybės priešais. Mes smerkiame jį už tai, kad mušė savus.“¹ Tačiau už darbą Lietuvoje

M. Suslovas nebuvo apdovanotas jokia aukštu SSRS apdovanojimu (1940 m. jis pelnė apdovanojimą už žemės ūkio pasiekimus Stavropolio krašte, o 1952 m. apdovanotas 50-mečio proga už nuopelnus valstybei). Tik nuo 1962 m. pasipylė aukščiausio lygio SSRS ordinai ir medaliai. Odiozinį M. Suslovo vaidmenį įvertino netgi jo kolegos SSKP CK Politinio biuro nariai, kurie 1987 m. rugsėjo 28 d. sudarė specialiąją komisiją papildomai ištirti masines 1930–1953 m. represijas Sovietų Sąjungoje. Komisija nustatė, kad M. Suslovas buvo ne tik represijų dalyvis, bet ir iniciatorius. Kaip VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas jis buvo atsakingas už represijas ir „neteisetą didelės gyventojų grupės iškeldinimą iš Pabaltijo“. Įdomu, kad į šią komisiją įėjo daugelis kietosios linijos ir būsimo GKČP (rus. *Gosudarstvennyj komitet po črezvyčajinomu položeniju v SSSR – SSRS* valstybinis ypatingosios padėties komitetas), organizavusio 1991 m. rugpjūčio 19–21 d. pučą, narių: Vladimiras Kriučkovas, Anatolijus Lukjanovas, V. Boldinas, Borisas Pugo, Viktoras Čebrikovas, taip pat demokratams Aleksandras Jakovlevas, Vadimas Medvedevas ir kt.²

* Pabaiga; straipsnio pradžią žr. *Genocidas ir rezistencija*, 2017, Nr. 1 (42), p. 25–42. (Red.)

Po M. Suslovo Lietuvos biuro pirmininku buvo paskirtas Vladimiras Ščerbakovas, buvęs SSKP CK Kadru valdybos Partinių kadru skyriaus vedėjas*. Lietuvos biurui jis vadovavo iki 1947 m. kovo 21 d., kai Organizacinio biuro nutarimu buvo panaikinti visi trys VKP(b) CK Pabaltijo respublikų biurai. V. Ščerbakovas pasižymėjo autoritariniu valdymo stiliumi, buvo grubus su pavaldiniais, stokojo inteligencijos, nevertino vietos komunistų (vadovų lietuvių), vykdydamas kadru valymą ir įdarbindamas rusakalbius sovietino valstybines ir partines institucijas, dėl ko buvo surusintas valstybės aparatas. Kitaip nei „inteligentiškas“ ir „kuklus“ M. Suslovas, V. Ščerbakovas turėjo diktatoriaus polinkių, buvo ambicingas garbėtroška, visur ir visada vaidino lyderio vaidmenį. Jausdamasis svarbiausiu Maskvos vietininku Lietuvoje, neretai elgėsi įžūliai, kaip savo valdų šeimininkas. Tai kėlė vietos komunistų nepasitenkinimą, nes V. Ščerbakovas ignoravo ne tik jų, bet ir LKP(b) CK bei LSSR vyriausybės aprobuotus nutarimus, savavališkai juos vertindamas, priimdavo priešingus sprendimus. Jausdamasis Lietuvos šeimininku, V. Ščerbakovas visur ieškojo „liaudies priešų“, „nacionalistų“, menkino lietuvių inteligentiją ir tautinę kultūrą, buvo vienas iš svarbiausių atvykėlių rusakalbių gynėjų³.

Lietuvos politinės valdžios struktūrose 1946 m. įvyko svarbių, iš pirmo žvilgsnio nepastebimų pokyčių. Dėl nelabai vykusio V. Ščerbakovo politinio vaidmens VKP(b) CK Lietuvos biuras, atliekantis VKP(b) CK

ir SSRS Ministrų Tarybos išleistų įstatymų ir nutarimų vykdymo kontrolę, pamažu ėmė netekti turėtos politinės įtakos. Tiksliau, prasidėjęs politinės valdžios persiskirstymo procesas siaurino Lietuvos biuro veiklos ribas. SSRS politinės sistemos pavyzdžiu Lietuvoje pradėjo formuotis atitinkama partinių ir represinių struktūrų tarpusavio santykių visuma. Ideologinius, agitacijos ir propagandos, ūkinius, socialinius, kultūros politikos klausimus, kaip ir anksčiau, sprendė VKP(b) CK Lietuvos biuras, LKP(b) CK ir LSSR Ministrų Taryba, o karinius-represinius, visuomenės kontrolės – LSSR MVD ir LSSR MGB. Išvažiavus M. Suslovui represinės struktūros Lietuvoje iš esmės tapo LKP(b) CK nekontroliuojamos. SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinis Lietuvos SSR gen. ltn. I. Tkačenka, LSSR MVD ir MGB vadovai klausė tik Maskvos Lubiankoje sėdinčių ministrų ir jų pavaduotojų (L. Berijos, V. Abakumovo, V. Merkulovo, I. Serovo, I. Kruglovo, A. Apolonovo, V. Černyšovo ir kt.). Reali fizinė ginkluota jėga iš esmės susitelkė I. Tkačenkos, LSSR valstybės saugumo ministro D. Jefimovo ir LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno rankose. Žinoma, formaliai represinių struktūrų vadovai buvo pavaldūs Lietuvos biurui, LKP(b) CK biurui ir LSSR MT, bet praktiškai jie vis labiau slydo iš partinės kontrolės. Lietuvos biurui vadovaujant M. Suslovui to nebuvo – jis gebėjo NKVD ir NKGB struktūras pajungti savo valiai. Matyt, tokį galios pasiskirstymą lėmė neturinti Kremliuje įtakos V. Ščerbakovo figūra. Tai buvo pilkas subiuokratėjęs partinis

* Vladimiras Ščerbakovas (1909–1985) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas, ekonomikos mokslų kandidatas, profesorius (1935). Gimė Ukrainoje, 1932 m. baigė Charkovo inžinerinį ekonomikos institutą, 1939 m. įstojo į VKP(b). VKP(b) CK Kadru valdybos atsakingasis organizatorius, VKP(b) CK Kadru valdybos Partinių kadru skyriaus vedėjas pavaduotojas, vedėjas (1943–1946), VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas (1946–1947), VKP(b) Kaliningrado srities komiteto pirmasis sekretorius (1947–1951), SSRS kinematografijos ministro pavaduotojas (1951–1953).

funkcionierius. Sprendžiant iš atsiminimų, jo nelabai mėgo net rusakalbiai vadovaujantys nomenklatūrininkai. Kartais, sukvietus LKP(b) CK biuro narius, skaitydavo jiems paskaitas iš „Trumpo VKP(b) istorijos kurso“⁴. L. Berijai labai artimas I. Tkačenka pradėjo nepaisyti V. Ščerbakovo. Šis galių nesuderinamumas greitai virto užmaskuotu V. Ščerbakovo ir I. Tkačenkos konfliktu. Negana to, artėjo A. Sniečkiaus ir LKP(b) CK antrojo sekretoriaus Aleksandro Isačenkos nekokių santykių atomazga.

1946 m. vasaros pabaigoje iš pareigų netikėtai buvo atleisti du aukšti partijos veikėjai. 1946 m. rugpjūčio mėn. LKP(b) CK antrasis sekretorius A. Isačenka bandė iš Lietuvos savo šeimai geležinkeliu išvežti po respublikinės žemės ūkio parodos likusių deficitinių maisto produktų ir iš Vokietijos gautų baldų. Tai sužinojęs, A. Sniečkus, nepasitaręs su V. Ščerbakovu, apie komunisto vardo diskreditavimą pranešė VKP(b) CK. A. Isačenkos karjera žlugo – jis buvo atšauktas į Maskvą. Neturėdamas kitos išeities, tam pritarė ir V. Ščerbakovas. Vietoj atleisto A. Isačenkos 1946 m. rugpjūčio mėn. LKP(b) CK antruoju sekretoriumi Kremlius paskyrė buvusį VKP(b) CK įgaliotinį Azerbaidžano SSR Aleksandrą Trofimovą*. VKP(b) CK Kadru valdybos inspektorius P. Jakovlevas savo vadovybei rašė, kad svarstant LKP(b) CK biure klausimus A. Trofimovas dažniausiai tyli, „savo nuomonę šiek tiek priderina prie Lietuvos KP(b) CK pirmojo sekretoriaus nuomonės“ ir „labai retai informuoja VKP(b) CK apie padėtį respublikoje“⁵. Šis LKP(b) CK antrasis sekretorius buvo daug

santūresnis už A. Isačenką, geriau sutarė su A. Sniečkumi. Matyt, A. Isačenkos istorija buvo pamokanti – su pirmuoju sekretoriumi reikia elgtis atsargiai. VKP(b) CK Kadru valdybos sektoriaus vedėjas K. Romanovičius ataskaitoje vadovybei rašė, kad bendraudamas su A. Trofimovu A. Sniečkus išlaiko distanciją, su juo nesitaria ir „vienas kito nekritikuoja“⁶. Nėra liudijimų, kokie buvo LKP(b) CK antrojo sekretoriaus ir V. Ščerbakovo santykiai, bet, sprendžiant iš nuosaikesnio A. Trofimovo charakterio, ne tokio impulsyvaus temperamento ir partinės karjeros ambicijų, galima manyti, kad jis nuolankiai vykdė Lietuvos biuro pirmininko nurodymus.

Panaši istorija nutiko ir M. Suslovo pavaduotojui Fiodorui Kovaliovui, kuris, kaip ir kiti aukšti valdininkai, turėjo privilegijų – galėjo specialioje aukštų LKP(b) CK nomenklatūrininkų parduotuvėje įsigyti deficitinių maisto ir pramonės prekių. Jo žmona Pelagėja (taip pat partijos narė) įsigytus produktus per spekuliantus pardavdavo turguje. Apie tai sužinojus VKP(b) CK, 1946 m. rugpjūtį F. Kovaliovas buvo atšauktas į Maskvą. Dėl nederamo elgesio jam buvo pareikštas griežtas papeikimas su išpėjimu ir uždrausta dvejus metus dirbti vadovaujamą darbą. Žmona buvo pašalinta iš VKP(b)⁷. Kadangi A. Isačenka ir F. Kovaliovas buvo M. Suslovo žmonės, V. Ščerbakovas dėl jų, atrodo, nesulaukė priekaištų, nors netiesiogiai atsakė už Lietuvos biuro narių „aukštą komunistinę moralę“. VKP(b) CK Lietuvos biuro reputacija LKP nomenklatūros akyse gerokai smuko, o A. Sniečkiaus autoritetas išaugo.

* Aleksandras Trofimovas (1903–1980) – sovietinis partijos ir valstybės veikėjas. VKP(b) narys nuo 1927 m. 1931 m. baigė Saratovo universitetą. VKP(b) CK Partinės kontrolės komisijos įgaliotinis Čitos srityje, Krasnodaro krašte, Azerbaidžano SSR (1939–1946), LKP CK antrasis sekretorius, LKP CK biuro narys (1946–1952), SSKP CK aparato darbuotojas (1952–1954).

VADOVAVIMĄ KOVAI SU POGRINDŽIU PERIMA SAUGUMO GENEROLAI

Dar M. Suslovui esant Lietuvoje, saugumo vadovai ėmėsi įvairių iniciatyvų, nes politinė padėtis respublikoje negerėjo. I. Tkačenka, J. Bartašiūnas ir D. Jefimovas 1946 m. sausio 13 d. išleido įsakymą visiems NKVD ir NKGB apskričių skyrių viršininkams, operatyvininkams ir komandiruotiems operatyviniams darbuotojams, kuriame nurodė, kad pagrindinis NKVD ir NKGB uždavinys Lietuvoje – tikslingu agentūriniu ir tardomuoju darbu „aktyviai ir greitai paralyžiuoti antisovietinę priešo veiklą ir kuo greičiau sutriuškinti nacionalistinių pogrindį, jo sukilėlių būrius ir banditų gaujas“. Buvo įsakyta į pogrindžio struktūras nedelsiant įdiegti vidinę agentūrą, aktyviai naudoti kamerų informatorius, atkurti pašlijusią kai kurių padalinių drausmę, o už girtavimą ir aplaidų darbą, jo dezorganizavimą nusižengėliams pagrasinta teismu⁸.

1946 m. vasario 15 d. J. Bartašiūnas išleido pakartotinės amnestijos įsakymą, kuriuo veikiantiems partizanams buvo pagrasinta, kad jeigu nepasiduos, bus ištremtos jų šeimos. Šis įsakymas tikriausiai buvo suderintas su I. Tkačenka ir M. Suslovu, kurie matė, kad partizanų judėjimas neina silpnyn ir reikia taikyti visokias priemones, net ir legalizaciją⁹. I. Tkačenka 1946 m. vasario 19 d. raportavo LSSR AT Prezidiumo pirmininkui J. Paleckiui apie represinio aparato veiklą rinkimų į SSRS Aukščiausiąją Tarybą metu, nurodydamas, kad ėmėsi priemonių „mūsų organai nuo 1945 m. gruodžio 1 d. iki vasario 10 d. likvidavo 63 gaujas“. Per operacijas 667 partizanai (iš jų 28 vadai) buvo nukauti, 1 046 partizanai ir organizacinio sektoriaus nariai (iš jų 26 vadai) – suimti, 762 partizanai ir nelegaliai gyvenantys asmenys – legalizuoti. Per tą patį laiką atskleistos ir sunaikintos 85 antisovietinės

organizacijos ir grupės, suimti 3 296 šių organizacijų nariai ir kiti „antisovietiniai elementai“, vasario 18–19 d. Alytaus, Lazdijų, Marijampolės ir Tauragės apskrityse buvo „iškeldinamos 300–350 gaujų vadeivų ir aktyvių banditų, per rinkimų kampaniją dalyvavusių teroro aktuose ir užpuolimuose, šeimos“¹⁰. Iš viso 1946 m. vasario 18–21 d. ištremta 501 partizanų šeima (2 082 žmonės), o 16 182 pasipriešinimo dalyviai ir „antisovietiniai elementai“ išvežti į lagerius¹¹.

Lietuvos biuro sudėties pokyčiai 1946 m. vasarą atsiliepė kovos su partizaniniu sąjūdžiu organizavimui – pamažu vadovavimą šiai kovai perėmė centro profesionalai saugumiečiai. SSRS vidaus reikalų ministras S. Kruglovas spalio 24 d. raportavo J. Stalinui, L. Berijai ir A. Ždanovui apie viso komplekso priemonių pasipriešinimui malšinti įgyvendinimą. Tuomet baudžiamosiose operacijose prieš partizanus dalyvavo 12 MVD vidaus kariuomenės pulkų, buvo sukurta Kovos su banditizmu valdyba, sukomplektuoti kadrai ir tyrimo grupės. Apie įtemptą padėtį byloja tai, kad I. Tkačenka į pagalbą iš Maskvos buvo atsiųsta ir prityrusių, aukštas pareigas einančių generolų. „Ypač įtemptais momentais vadovauti kovai su organizuotu banditizmu į Lietuvą buvo komandiruoti SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojas drg. Riasnojus ir drg. Apolonovas, Kovos su banditizmu valdybos viršininkas Leontjevas ir kiti atsakingi ministerijos darbuotojai“¹², – raporte rašė S. Kruglovas. Negana to, kaip viena iš pasipriešinimą slopinančių priemonių vėl buvo pasitelkti trėmimai. J. Bartašiūnas 1946 m. lapkričio 16 d. raportavo S. Kruglovui apie Dainavos apygardos teritorijoje padidėjusį partizanų aktyvumą, legaliai veikiančias partizanų grupes ir paprašė sankcijos ištremti iš Alytaus ir Lazdijų apskričių 80 partizanų šeimų. Pasak J. Bartašiūno, V. Ščerbakovas ir A. Sniečkus „laiko būtina įvykdyti šią priemonę“¹³.

1946 m. gruodžio 7 d. A. Sniečkus ir I. Tkačenka parengė LKP(b) apskričių komitetų sekretoriams, MVD ir MGB apskričių skyrių viršininkams direktyvą, numatančią įvairias kovos su pagrindžiu priemones. Buvo nurodyta valsčiuose ir apylinkėse rengti susirinkimus, juose propagandos tikslu panaudoti legalizuotus partizanus, demaskuoti „banditų žvėriškumą“ ir kolaboravimą su naciais, dėl partizanų legalizavimo kalbėtis su jų artimaisiais. „Po kiekvieno banditinio išpuolio <...> būtina tame rajone pagal žemės reformos įstatymą visiškai arba iš dalies konfiskuoti buožių, banditų ar jų rėmėjų ūkius. Visišką konfiskavimą vykdyti tik kartu su šių šeimų suaugusiųjų, ypač vyrų, areštu, neleidžiant jiems išeiti į gaujas“¹⁴, – buvo rašoma direktyvoje. Suderinęs su V. Ščerbakovu, 1947 m. sausio 18 d. J. Bartašiūnas nurodė, kad artimais „bandito“ šeimos nariais laikytini žmona, tėvas, motina, brolis, sesuo. Kiti kartu gyvenantys giminaičiai, jeigu jie buvo partizano šeimos išlaikomi, turėjo būti tremiami¹⁵.

Įsisukus kovos ir prievartos ratui vis labiau kentėjo civiliai gyventojai – tai šalutinis ir neišvengiamas visų partizaninių karų reiškinys. Lietuvos biuro sekretoriato narys F. Budagovskis 1947 m. kovo 4 d. pranešė V. Ščerbakovui apie gausėjantį „socialistinio teisėtumo pažeidimus“ Lietuvoje 1946–1947 m. žiemą: „Įvykdyta daug nekaltų piliečių žudymų, neteisėtų suėmimų, sumušimų ir prievartos faktų.“ Jis nurodė, kad Lietuvos biuro pastangomis vietinių gyventojų, o ypač MVD ir MGB darbuotojų, įvykdytų įstatymų pažeidimų 1946 m. buvo sumažėję, o 1946 m. pabaigoje–1947 m. pradžioje vėl ėmė daugėti. Daugiausia nusikaltimų padaryta Šiaulių, Ukmergės, Kauno, Biržų, Raseinių ir Alytaus apskrityse. Jis pateikė keletą tipiškų pavyzdžių. 1947 m. vasario 12 d. MVD Šiaulių apskrities skyriaus operatyvinis įgaliotinis Romanovas su

dviem stribais nuvyko į Užvenčio valsčiaus Bumbalų kaimą. Pakeliui pasigėrę jie užėjo į A. Grigo sodybą. Grasindami ginklais (pa-leido penkis šūvius į lubas) čia pasisavino 2 cnt miltų ir 20 kg lašinių. Paskui užsuko pas vargingą valstietį J. Pamolį ir paprašė jo sūnaus, demobilizuoto iš sovietinės armijos, padėti sutaisyti roges. Kieme jie puolė mušti J. Pamolio sūnų. Kai tas bandė bėgti, stribai jį sunkiai sužeidė. Paskui tėvą I. Pamolį kartu su visa šeima uždarė namuose, namą apdėjo šiaudais ir padegė. Kaltieji buvo suimti. Kitas pavyzdys – iš Ukmergės apskrities Žvineikių kaimo. 1947 m. sausio 30 d. MVD valsčiaus skyriaus operatyvinis įgaliotinis Smirnovas su Bareikiu pasigėrę nuvyko pas Petiukieneį, įtariamą ryšiais su partizanais. Išėjusią iš namų Petiukieneį Smirnovas dviem šūviais nušovė. Paskui užsuko pas Pyragių (?), kuri laikė „gaujos“ nariu, ir taip pat automatu nušovė. Lavoną rogėmis išvežė į laukus ir išmetė. Karinis tribunolas nuteisė Smirnovą sušaudyti, o Bareikį – 10 metų lagerio¹⁶.

Nors prokuratūra dėjo šiek tiek tokias pastangas kovoti su „socialistinio teisėtumo pažeidimais“, daugelis saugumiečių ar partinių aktyvistų įvykdytų kriminalinių nusikaltimų ir teroro aktų likdavo neištirti, o nusikaltėliai – nenubausti. I. Tkačenkos negebėjimą sudrausminti pavaldinių V. Ščerbakovas panaudojo savo politiniams tikslams.

VLADIMIRO ŠČERBAKOVO IR IVANO TKAČENKOS PRIEŠPRIEŠA

Baigusis dviejų svarbių Maskvos statytinių karjerai V. Ščerbakovas ieškojo būdų grąžinti ankstesnes Lietuvos biuro valdžios pozicijas. Sėkminga kova su „nacionalistiniu pagrindžiu“ turėjo pakelti jo autoritetą, bet partizanų veikla ne silpnėjo, o stiprėjo. I. Tkačenka siekė sutelkti MVD ir MGB jėgas ir nukreipti jas tam, kad

galutinai likviduotų partizaninį judėjimą, bet V. Ščerbakovas griežtai kritikavo represines struktūras už turto grobstymą, nekaltų civilių žmonių žudynes ir kitokį smurtą. Tai labai kompromitavo I. Tkačenką, MVD ir MGB darbuotojus, MGB kariuomenę, nesiderino su jų paskirtimi. Apie nusikalstamą saugumiečių ir kitų valdžios atstovų veiklą V. Ščerbakovas gaudavo informacijos iš partinių organizacijų ir savo pavaldinių. Jo požiūriu, represinių struktūrų savivalę buvo galima tramdyti LKP(b) jėgomis, kur rusai ir rusakalbiam užėmė vyraujančias pozicijas. Apie sovietų nusikaltimus Lietuvos biuro pirmininką taip pat informuodavo LSSR prokuroras D. Salinas. Valdant M. Suslovui buvo stengiamasi nutylėti arba griežtai laikyti paslapyje represinių struktūrų nusikaltimus, o V. Ščerbakovas šį klausimą gana atvirai iškėlė uždareme vadovaujančių nomenklatūrininkų rate: VKP(b) CK Lietuvos biuro ir LKP(b) CK biuro posėdžiuose, LKP(b) CK plenumuose, slaptuose raštuose ir Maskvai siunčiamose ataskaitose. 1946 m. gegužės mėn. rašte VKP(b) CK sekretoriui A. Ždanovui V. Ščerbakovas skundėsi „pras-tu MGB ir MVD darbu“. Lietuvos biuro pirmininkas pripažino jų nusikalstamą veiklą: „MVD ir MGB nevykdo puolamosios kovos, neturi geros agentūros. <...> Girtavimas, plėšikavimas, chuliganiški išpuoliai, revoliucinio teisėtumo pažeidimai (neteisėti areštai, suimtųjų mušimas ir t. t.) tapo dažnu reiškiniu. <...> Neveiklumas ir baimė slepiami neteisėtais areštais.“¹⁷ V. Ščerbakovui rūpėjo iki 1946 m. vasaros likviduoti pagrindį, todėl matydamas, kad planas žlunga, jis kaltino LSSR MGB ir LSSR MVD, o netiesiogiai – jų vadovus ir I. Tkačenką. Negebėjimas likviduoti pasipriešinimo grėšė jo partinei karjerai, todėl reikėjo ieškoti atpirkimo ožio. Suversdamas kaltę už aktyvų pagrindį represinėms struktūroms, V. Ščerbakovas taip gelbėjo savo partinę karjerą ir stengėsi

I. Tkačenką padaryti labiau priklausomu žmogumi. Pasinaudodamas ginkluotojo pogrindžio suaktyvėjimu, 1946 m. lapkričio 23 d. LKP(b) CK XI plenumo V. Ščerbakovas pabrėžė, kad „partiniai organai susilpnino MVD ir MGB kontrolę. <...> Kai kurie MVD apskričių ir valsčių skyriai ignoroja liaudies gynėjų būrius, nutraukė jų komplektavimą, karinį rengimą ir panaudojimą karinėse operacijose. Labai blogai dirba MGB organai.“¹⁸ A. Sniečkus jam antrino ir sakė, kad MVD ir MGB veikia lėtai ir neoperatyviai, kad nėra „planingos puolamosios kovos“¹⁹. V. Ščerbakovas, iki tol neturėjęs vadovavimo kovai su ginkluotoju pogrindžiu patirties, manė, kad partizanus galima per kelis mėnesius įveikti triuškinimo „kampanija“. Tame plenumo V. Ščerbakovas nurodė, kad partizanus būtina sutriuškinti iki 1947 m. vasario mėn.²⁰ Tokie šūkiei kirtosi su tikrove ir, matyt, buvo labiau skirti vidinėms intrigoms su saugumo vadovais kurstyti.

Visą pokario partizaninį karą LKP(b) stengėsi vaizduoti kaip klasių kovą, nors partijos vadovai gerai žinojo, kad taip nėra. 1946 m. gegužės 28 d. LSSR MVD karo tribunolo pirmininkas pplk. A. Chaliavinas išsiuntė raštą V. Ščerbakovui ir A. Sniečkui dėl nuteistų pasipriešinimo dalyvių socialinio statuso. Duomenys rodė, kad 1944–1946 m. pogrindžio veikloje daugiausia dalyvavo vidutiniai ir vargingieji valstiečiai bei inteligentija. A. Chaliavinas pabrėžė, kad pogrindžio akcijų ne mažėja, o daugėja. Jis pažymėjo, kad tik 7,5 proc. visų nuteistųjų buvo iš „dvarininkų, buožių ir dvasininkų“. Jie sugebėjo patraukti savo pusėn 92,5 proc. visų nuteistųjų iš „dirbančių gyventojų“ – valstiečių, amatininkų, moksleivių ir inteligentijos. A. Chaliavinas nurodė dar labiau sustiprinti šių asmenų auklėjamąjį darbą²¹. Pažyma iš esmės kirtosi su „klasių kovos“ koncepcija, skelbusia, kad „buržuazinio nacionalistinio ginkluotojo pogrindžio“

daugumą sudarė „nuverstosios išnaudotojų klasės – buožės ir dvarininkai“.

1947 m. pradžioje partizaninis pasipriešinimas išliko gana stiprus, bet Maskva nepareikalavo V. Ščerbakovo už tai atsakyti, tuo lyg patvirtindama, kad vadovavimas kovai su partizanais perėjo SSRS valstybės saugumo žinion. 1947 m. kovo mėn. panaikinus VKP(b) CK Lietuvos biurą, V. Ščerbakovas buvo paskirtas VKP(b) Kaliningrado srities komiteto pirmuoju sekretoriumi ir išbuvo juo iki 1951 m. liepos mėn. Vėliau dirbo mokslinį darbą.

IŠVADOS

VKP(b) CK Lietuvos biuras buvo įsteigtas siekiant atkurti ir sustiprinti Lietuvoje komunistų valdžią, vadovauti kovai su pasipriešinimu, susovietinti ir integruoti respubliką į Sovietų Sąjungą. Būdamas tiesioginio VKP(b) CK valdymo Lietuvoje padalinys ir jo okupacinės politikos įgyvendintojas, VKP(b) CK Lietuvos biuras suvaidino reikšmingą vaidmenį vadovaudamas ir organizuodamas kovą su antisovietiniu pasipriešinimu. Jam slopinti VKP(b) CK Lietuvos biuras panaudojo dvi pagrindines strategijas. Pagal taikytą botago ir meduolio principą jas analogiškai būtų galima pavadinti kietąja ir minkštąja. Tai represijos,

kariniai veiksmai (masiniai areštai, partizanų šeimų trėmimai, karinės baudžiamosios operacijos, teroras) ir amnestija, kuri lėmė masinės legalizacijos procesą. Trečiaja strategija galima būtų laikyti politinio klausimo sprendimą pasitelkus masinę politinę indoktrinaciją (komunistinės ideologijos, sovietų valdžios propaganda ir agitacija).

Lietuvos biuro pirmininkas M. Suslovas inicijavo pirmuosius partizanų šeimų trėmimus ir amnestiją, kuri lėmė maždaug pusės visų veikiančių partizanų ir absoliučios daugumos besislapstančių nuo mobilizacijos į Raudonąją armiją asmenų legalizavimą. Taip buvo smarkiai sumažintas ginkluotojo pasipriešinimo potencialas ir veikiančių partizanų skaičius. Taip pat M. Suslovo vadovavimo laikotarpiu buvo padėti masinės politinės indoktrinacijos pagrindai, ji turėjo tapti svarbiu veiksmu slopinant pasipriešinimą.

Lietuvos biuras buvo pagrindinis įvairių kovos su pogrindžiu priemonių iniciatorius. Jis kontroliavo, kaip LSSR vidaus reikalų ir valstybės saugumo komisariatai vykdė pasipriešinimo malšinimo funkciją. Nors Lietuvos biurui nepavyko sunaikinti ginkluotosios opozicijos režimui, jo valdymo laikotarpiu partizanai patyrė didžiausių nuostolių, o neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai, „antisovietiniai elementai“ buvo masiškiausiai suimami ir įkalinami lageriuose.

Nuorodos

¹ Родина, 1989, № 6, c. 73, <https://yadi.sk/i/vLZzrtXjmm9uh>.

² Вестник АИПФ (Rusijos Federacijos prezidento archyvo žinios), 1995, № 1, c. 123–130.

³ V. Tininis, M. Pocius, *Kremliaus valdoma Lietuva 1944–1947 m.* (rankraštis), M. Pocius asmeninis archyvas, p. 32.

⁴ Vytauto Tininio 1990 m. interviu su Jonu Macevičiumi, kuris 1944–1946 m. buvo LLKJS CK pirmasis sekretorius, ir Juozu Bulavu, V. Tininis, M. Pocius, op. cit., p. 33.

⁵ VKP(b) CK Kadru valdybos inspektoriaus P. Jakovlevo 1948 m. gegužės mėn. pažyma apie LKP(b) CK antrąjį sekretorių A. Trofimovą, RVSPiA, f. 17, ap. 127, b. 1342, l. 95–96.

⁶ VKP(b) CK Kadru valdybos sektoriaus vedėjo K. Romanovičiaus 1947 m. liepos 16 d. pažyma apie LKP(b) CK pirmąjį sekretorių A. Sniečkų, ibid., l. 92–94.

⁷ E. Grunskis, „Lietuvos „vicegubernatoriaus“ karjeros žlugimas“, *Gimtas kraštas*, 1991, Nr. 44.

⁸ LYA, f. 3, ap. 7, b. 3, l. 215–216.

⁹ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. vasario 15 d. įsakymas

dėl partizanų legalizacijos, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1995, Nr. 14, p. 67.

¹⁰ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais: dokumentų rinkinys*, Kaunas, 1996, p. 492–496.

¹¹ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 295–296.

¹² *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m: VKP(b) CK dokumentai: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2015, p. 566–567.

¹³ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno tarnybinis raštas SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui apie Lazdijų ir Alytaus apskrityse organizuojamas legalias partizanų grupes, jų areštus ir šeimų trėmimą, LYA, f. 3, ap. 16, b. 71, l. 83.

¹⁴ A. Sniečkaus ir I. Tkačenkos 1946 m. gruodžio 7 d. direktyva LKP(b) apskričių komitetų sekretoriams, MVD ir MGB apskričių skyrių viršininkams, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 241, l. 79–81.

¹⁵ L. Truska, „Antipartizaninė 1946 m. gruodžio 7 d. A. Sniečkaus ir I. Tkačenkos direktyva“, *Darbai*, 1996, Nr. 2, p. 117–120.

¹⁶ V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai 1944–1953 m.*, t. 1, Vilnius, 2003, p. 279–289; VKP(b) CK Lietuvos biuro darbuotojo F. Budagovskio 1947 m. kovo 4 d. pažyma V. Ščerbakovui „Dėl socialistinio teisėtumo pažeidimų Lietuvos SSR“, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 5, l. 26–36.

¹⁷ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 275.

¹⁸ V. Ščerbakovo kalba 1946 m. lapkričio 23 d. LKP(b) CK XI plenumė, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 171, l. 223–225.

¹⁹ A. Sniečkaus kalba 1946 m. lapkričio 23 d. LKP(b) CK XI plenumė, *ibid.*, b. 167, l. 48–49.

²⁰ L. Truska, *op. cit.*, p. 117–120.

²¹ LSSR MVD karinio tribunolo pirmininko pplk. A. Chaliavino 1946 m. gegužės 28 d. raštas V. Ščerbakovui ir A. Sniečkui dėl 1944 m.–1946 m. gegužės mėn. Lietuvos SSR MVD karinio tribunolo nuteistų pasipriešinimo dalyvių socialinio statuso, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 269, l. 73–75.

Gauta 2018 02 28

Lietuvos gyventojų genocido ir
resistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Mindaugas Pocius

A ROLE PLAYED BY THE ALL-UNION COMMUNIST PARTY (BOLSHEVIKS) CENTRAL COMMITTEE BUREAU FOR LITHUANIA IN SUPPRESSING RESISTANCE OF PARTISANS (NOVEMBER 1944–MARCH 1947)

Summary

The article analyses one of the aspects of the process of suppressing the anti-Soviet resistance movement in 1944–1947. This aspect concerns the role played by one of the key administrative occupation-sovietisation institutions – All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee Bureau for Lithuania. The paper is aimed at disclosing of methods used to fight the resistance, identifying Moscow-initiated decisions, establishing their influence on suppression course and determining the part played by All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee Bureau for Lithuania in the overall system of repressions.

All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee Bureau for Lithuania was founded in order to restore and enhance the Communist authority in Lithuania, lead the fight against resistance movement, as well as sovietise and re-integrate the Republic into the Soviet Union. As an institution of direct rule imposed on Lithuania by All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee, the Bureau for Lithuania, being an implementer of the occupation policy, played a significant role in organizing and

leading the fight against anti-Soviet resistance movement. To strangle the anti-Soviet movement, two main strategies were employed by All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee Bureau for Lithuania. Those two today are known as hard and soft strategies, replacing the previous principle of “stick and carrot”. First, there were repressions, military actions (mass arrests, deportations of partisan families, military retaliatory operations, terror) carried out, and then – amnesty causing mass legalization. There was a third strategy as well, because mass political indoctrination (propaganda of communist ideology and Soviet rule together with agitation) could assist perfectly well in finding solution to political issues.

Mikhail Suslov, the chairman of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee Bureau for Lithuania, initiated first deportations of the families of partisans. Later, under his command, the amnesty was announced, which determined legalization of about a half of all acting partisans and absolute majority of persons who were hiding themselves from joining Red Army by conscrip-

tion. The potential of the armed resistance was diminished markedly, and number of acting partisans decreased. It was under the rule of M. Suslov, when the foundations for mass political indoctrination were created and became an important factor of anti-Soviet resistance suppression.

All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee Bureau for Lithuania was the key initiator of different measures and methods used to fight the underground. This institution controlled how the function of suppression of the resistance was carried out by organs of Internal Affairs

and State Security of Lithuanian Soviet Socialist Republic. Although the All-Union Communist Party (Bolsheviks) Central Committee Bureau for Lithuania failed to destroy the armed resistance, under its rule, the partisans suffered the greatest losses, while non-armed resistance – most massive arrest operations and imprisonment in gulag camps.

Documentary material stored at Russian State Archive of Socio-Political History, State Archive of the Russian Federation and Lithuanian Special Archives have been used as sources in this article.

Molėtų žydų tragedija ir ją atspindinčių bylų falsifikavimo klausimai

Straipsnio tikslas – atskleisti Utenos apskrities ir Utenos apskrities Molėtų valsčiaus KGB skyrių sudarytų bylų patikimumo trūkumus ir šiuo pavyzdžiu parodyti būtinybę plėsti tokių bylų tyrimo metodologiją.

ĮVADAS

Vertinant tiek apskritai KGB (MVD) sudarytas baudžiamąsias bylas, tiek tas, kuriose atsispindi Molėtų sukilėlių būrio veiklos ir Molėtų žydų sušaudymo aplinkybės, svarbu atkreipti dėmesį į faktą, kad įvairių KGB tardytojų atliktas sukilėlių būrio narių veiklos tyrimas, padarytos išvados ir jų pagrindu paskelbti nuosprendžiai buvo ne kartą užprotestuoti ir kasaciniai skundai patenkinti dar sovietinių institucijų. Yra atvejų, kai nuteistasis kasacinį skundą teikdavo pakartotinai vis aukštesnėms instancijoms ir galiausiai jo papasakota įvykių versija būdavo pripažįstama teisinga, t. y. visuomet neatmestina tikimybė, kad nuteistasis traktuoja įvykius savaip arba skundžiasi teismo persekiojimo neobjektivumu nebūtinai dėl to, kad siekia išvengti bausmės ar ją sušvelninti, bet tiesiog dėl to, kad jo, o ne liudytojų pasakojimai ar tardytojo užrašytos ir kaltinamojo pasirašytos tų pasakojimų versijos yra tiesa. Sovietinį, o ypač stalininį, Lietuvos istorijos laikotarpį tiriantiems istorikams tokie teiginiai gali

pasirodyti netgi banalūs (sovietinį, o ypač vadinamųjų *troikų*, teisingumą kritikuojančios literatūros apstu), bet daugelis tų, kurie varto saugumiečių sudarytas bylas, linkę tai pamiršti. Viena priežasčių gali būti ta, kad iš pirmo žvilgsnio Lietuvoje čekistams lyg ir nebuvo didelio poreikio falsifikuoti faktus, nes prieškarinis, o ypač pokario, pasipriešinimo judėjimas buvo bendranacionalinis, jame dalyvavo dešimtys tūkstančių žmonių ir sovietiniams teismams (kad ir *troikom*s) buvo netgi sunku prašauti pro šalį ir nuteisti tuose įvykiuose visai nedalyvavusį žmogų. Vis dėlto baudžiamųjų bylų tyrinėjimo praktika rodo, kad tokia tiesa apgaulinga. Šalia „teisingai“ sudarytų bylų, t. y. tokių, kur žmogus nuteisiamas už realų pasipriešinimą sovietams, pasitaiko ir visiškai su-falsifikuotų (o kadangi taip būna retai, jų tyrinėtojas to tiesiog nesitiki ir tokie atvejai sunkiai pastebimi).

Tas pat pasakytina ir apie bylas, kuriose atsispindi Holokausto įvykiai. Be to, šiuo atveju visada pavojinga pamiršti faktą, kad greičiausiai nėra bylų, kuriose asmuo buvo teisiamas vien už dalyvavimą žydų žudynėse ar už tai, kad prisidėjo prie jų persekiojimo. Paprastai tokiose bylose pagrindinis kaltinimas buvo teisiamojo kova su sovietų valdžia (dalyvavimas Birželio sukilime, tarnyba lietuvių policijoje, pro-sovietinių partizanų gaudymas ir pan.), o Holokausto įvykiai jose tėra to „svarbes-

nio“ nusikaltimo priedėlis. Tai reiškia, kad Holokaustą atspindinčiose bylose teisėjai ir kiti teisminio persekiojimo vykdytojai iš vienos pusės ir teisiamieji iš kitos pusės visuomet buvo ideologiniai priešininkai ir ši aplinkybė negalėjo neturėti įtakos bylų sudarytojų darbui.

Šiuos teiginius neblogai iliustruoja 1941 m. Birželio sukilimo Molėtų valsčiuje dalyvio, vėliau (trumpai) Molėtų policininko, pokariu du kartus nuteisto, atkurtoje Lietuvoje reabilituoto, vėliau dereabilituoto ir pakartotinei reabilitacijai pristatyto Molėtų valsčiaus Aktapolio kaimo gyventojų Broniaus Žvinio bylos istorija. Nors rasti dokumentai neabejotinai liudija, kad susidorojimo su žydais laikotarpiu (1941 m. liepos viduryje–rugpjūčio mėn.) B. Žvinio Molėtuose jau nebebuvo (jis tarnavo policininku Vilniuje), bet būtent jo veiklos 1941 m. vasarą tyrimas atskleidė toliau išdėstyta įvykių Molėtuose vaizdą ir tai, kas šiuos įvykius trukdo atkurti.

ŽYDŲ ŽUDYNĖS MOLĖTUOSE: EIGA IR SVARBIAUSI DALYVIAI

Kilus karui, Molėtų apylinkėse, kaip ir visoje Lietuvoje, įsiplieskė sukilimas. Vienas svarbesnių jo židinių buvo Aktapolio kaimas, Dubingių kunigo Jono Žvinio, vieno iš sukilimo vadų, gimtinė. Čia veikusi sukilėlių grupė (per kelias dienas ji išaugo iki 20 žmonių) didesniuose mūšiuose nedalyvavo, tik spėjo sutrukdyti sutaisyti anksčiau nutrauktą Molėtų–Alantos–Anykščių telefono ryšio liniją¹. Vėliau ji jungėsi su kitų kaimų partizanų grupėmis. Sukilėliams įsitvirtinus Molėtuose (greičiausiai tai įvyko 1941 m. liepos 1 d.), čia, kaip ir visoje Lietuvoje, buvo sukurtas vykdomasis komitetas. Jo nariai: kun. J. Žvinys, buvęs Molėtų vls. sekretorius Alfonsas Žukauskas, gimnazijos

mokytojas Janušauskas, Molėtų pašto viršininkas Budrys ir smetoninių laikų Molėtų vls. seniūnas Mykolas Umbrasas. Šios grupės valdžios garantu tapo apie 100 ginkluotų vyrų būrys, dislokuotas buvusiose Šaulių sąjungos patalpose. Iš šio būrio buvo atskirta 10 policininkų grupė (vienas iš policininkų buvo kun. J. Žvinio brolis Bronius Žvinys, grupės vadu paskirtas iš Eigulių kaimo kilęs Juozas Žvinys). Kiek netradiciškai ši policininkų grupė buvo tiesiogiai pavaldi viso sukilėlių būrio vadovybei². Birželio pabaigoje ir liepos pradžioje vienas svarbiausių ginkluoto Molėtų būrio uždavinių buvo gaudyti sovietinį partinį-administracinį aktyvą. Greitai suimtųjų buvo pilna valsčiaus areštinė, gimnazijos ir valsčiaus valdybos rūšiai. Tarp suimtųjų buvo ir žydų, bet areštinėje jie atsidūrė ne dėl tautybės, o kaip įtariami prisidėję prie Lietuvos sovietizacijos, todėl gana greitai buvo paleisti³. Iš pradžių suimtieji nebuvo apklausiami, laukta valstybės saugumo policijos nurodymo. Išsprendus svarbiausią uždavinį – perėmus valdžią – prasidėjo valdžią perėmusių ir pokyčius aktyviai parėmusių asmenų kaita: dalis sukilėlių grįžo prie ankstesnių darbų arba savo ateitį susiejo su gyvenimu kitur. Liepos 9 d. atsistatydino ir į buvusią tarnybos vietą – Kretingos valsčių – išvyko policininkų vadas J. Žvinys⁴, maždaug tuo pat metu į Vilnių persikėlė ir jo pavaldinys B. Žvinys.

Į Molėtus atėjus vokiečiams (jų kolona įvažiavo į miestelį 1941 m. liepos 9 d.), netrukus prasidėjo represijos prieš žydus. Žydai greičiausiai sudarė didesnę miestelio gyventojų dalį, turėjo keturias sinagogas, visas Kauno gatvėje. Gavęs nurodymą iš apskrities centro Utenos, Molėtų policijos viršininkas Tomas Valiukonis įsakė visus žydus suvaryti į tris vietas S. Dariaus ir S. Girėno, Kauno ir Ažubalių gatvėse, kur jie buvo laikomi apie tris savaites. Per tą

laiką moterys ir vyrai kasdien buvo varomi į darbus – taisyti kelių, atstatyti tiltų, ruošti malkų. Kai tik žydai buvo sutelkti, valsčiaus seniūnas įsakė visą jų kilnojamąjį turtą suvežti į dvi vietas Vilniaus gatvėje – į žydų Gordono ir Rudaševskio namus.

Likus dienos iki masinio sušaudymo visi žydai buvo iškratyti. Prie pastatyto greta sinagogos stalo susėdo žydų turto paskirstymo komisijos nariai: policijos viršininkas T. Valiukonis, jo padėjėjas Jonas Gužas, Antanas Saulevičius, Tadas Žvinys ir keletas kitų nenustatytų asmenų. Žydai po vieną ėjo prie stalo ir buvo apieškoti. Iš 800–900 žmonių tą dieną buvo atimti 25 laikrodžiai, apie 5 000 rublių, apie 20 auksinių žiedų, keletas auksinių ir sidabrinų šaukštų. Visa tai perduota policijai⁵.

Tą pačią dieną pradėta rengti ir masinė kapavietė: iki kitos dienos ryto (darbas baigtas 4–5 val. auštant) 40–50 žmonių iš Molėtų miestelio, daugiausia Molėtų batsiuvių artelės darbininkai (batsiuvių artelės viršininkui Kazimierui Česiuliui paskambino policijos viršininkas T. Valiukonis ir K. Česiulis paskyrė visus savo darbuotojus⁶), pusantro kilometro atstumu nuo tuometinės miestelio ribos (tilto per Siesarties upę) iškasė 60 m ilgio, 4 m pločio ir 3 m gylio griovį. Egzekucijos pradžia užtruks, nes buvo laukiama atvykstant vokiečių karininkų, kurie turėjo vadovauti sušaudymui. Dalis duobkasių buvo paleisti namo, dalis palikti, o kai kurie patys pasiliko „iš smalsumo“, nes nujautė, kas turėtų įvykti. Apie 12 val. iš apskrities centro Utenos atvažiavo 3 vokiečių karininkai su vertėju. Jie įvertino duobkasių darbą ir apie 3 val. po pietų Molėtų pagalbinio policijos būrio policininkai atlydėjo pirmąją pasmerktų žydų grupę, kurią sudarė stipresni vyrai ir jaunuoliai. Šią grupę lydėjo apie 15 ginkluotų žmonių, kitas – dvi lietuvių policininkų komandos: pirmoji nuo geto iki miestelio ribos, paskui

antroji keliu link Videniškių iki sušaudymo vietos. Dalis policininkų sudarė ir šaudymo komandą (15–30 žmonių), yra liudijimų, kad vokiečių pasiūlymu į ją susibūrė savanoriai⁷. Žydai buvo suvaryti į griovį ir vadovaujantis vokiečių karininkas, pistoletu iššaudamas pirmas, davė ženklą lietuvių policininkams.

Sušaudytų žydų kilnojamas turtas buvo pardavinėjamas gyventojams. Tie, kurie suiminėjo ir šaudė žydus, jų daiktus ėmė pirmiausia be jokio atlygio ir apskaitos. Tokiomis pat sąlygomis žydų turto gavo ir tie, kurie iškasė ir užkasė duobę. Kas liko, buvo pardavinėjama visiems už nedidelę kainą.

1941 M. VASAROS ĮVYKIŲ MOLĖTUOSE ATKŪRIMO PROBLEMA

Pokariu sovietams pradėjus Molėtų valsčiaus Birželio sukilimo dalyvių, lietuvių savivaldos pareigūnų (tarp jų ir susijusių su Holokaustu) ir kitų antisovietiška nusiteikusių asmenų teisminį persekiojimą, čekistų pastangomis buvo sudaryta apie 20 baudžiamųjų bylų, kuriose atsispindi 1941 m. vasaros įvykiai Molėtuose. Kaip jau minėta, šiuos įvykius nelengva atkurti ne tik dėl natūralių ir metams bėgant vis didėjančių liudytojų atminties spragų, netiksliai įsimintų detalių bei dėl to pasakojimuose atsirandančių prieštaravimų, bet ir dėl to, kad čekistai, sudarydami šias bylas, regis, neatsispyrė pagundai tiesą sumaišyti su melu (t. y. ne tik visur prikaišioti ideologizuotos įvykių interpretacijos, bet ir klastoti pačius faktus).

Savą vaidmenį čia suvaidino keli liudytojai. Ištyrus jų įnašą į baudžiamųjų bylų sudarymą būtų galima geriau suprasti šių bylų falsifikavimo (jo masto visose Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomose baudžiamosiose bylose nusta-

tymas – kol kas neišspręsta problema) mechanizmą.

Pirmasis 1941 m. vasaros įvykių Molėtuose „žinovas“ buvo 1903 m. miestelyje gimęs ir čia gyvenimą praleidęs (gyveno Inturkės g. 37⁸) mažaraštis⁹ Michailas Vasiljevičius Pavlovas (VKP(b) narys nuo 1948 m.). Keli jo biografijos faktai, kuriuos pavyko rasti, liudytų, kad sovietmečiu jo karjera nesusiklostė sėkmingai. Nuo 1945 m. jis lyg ir dirbo Molėtų vykdomojo komiteto pirmininku¹⁰, bet netrukus nusileido socialiniais laipteliais žemyn – 1948 m. jau buvo Molėtų elektros pastotės elektrikas¹¹.

Apie jo „antraeiles pareigas“ baudžiamosiose bylose pirmasis prakalbo Uosipių kaimo gyventojas Vincas Pečiulis, už tarnybą Molėtų sukilėlių būryje ir žydų šaudymą (visa dabar turima V. Pečiulio medžiaga rodo, kad su Holokaustu jis nesusijęs) 1949 m. vasario 9 d. MVD karo tribunolo Utenoje nuteistas 25 metams¹². Jau sėdėdamas Utenos kalėjime V. Pečiulis iš kameros draugų patyrė, kad daugelyje jų bylų liudijo M. Pavlovas. Vartant Utenos apskrities čekistų surinktą tardymo medžiagą aiškėja, kad tai tiesa: mūsų duomenimis, M. Pavlovas liudijo nagrinėjant Molėtų sukilėlių (pagalbinių policininkų) Jono Žvinio¹³, Igno Aleksiejūno, P. Umbraso¹⁴, Vinco Pečiulio¹⁵, V. Kavalnio¹⁶, Leono Šilinsko¹⁷, Broniaus Žvinio¹⁸, Videniškių kaimo policininko Stepo Aleksiejūno¹⁹ veiklą.

Gauti „etatinio“ liudytojo vietą ir patarnauti Utenos apskrities Molėtų valsčiaus

KGB skyrių tardytojų interesams M. Pavlovui padėjo keletas būsimos „karjeros“ požiūriu palankiai susiklosčiusių biografijos faktų. Per pirmąją sovietinę okupaciją (1940–1941 m.) jis spėjo pagarsėti tarp Molėtų gyventojų prokomunistinėmis nuostatomis, daugelis jį kaltino „prisidėjus prie buožių šeimų išvežimo“²⁰, dėl ko 1941 m. Birželio sukilimo dalyviai netruko jį suimti. Taigi tą vasarą kažkiek laiko²¹ jis praleido Molėtų areštinėse ir Utenos kalėjime, o paskui buvo paleistas ir be didesnių bėdų sulaukė sovietinės kariuomenės sugrįžimo. M. Pavlovo areštinėse praleistas laikas, priverstinė pažintis su Molėtų pagalbiniais policininkais ir policininkais tapo tuo kapitalu, kuriuo pokariu čekistai naudojosi siekdami parodyti, jog vienas ar kitas buvęs Molėtų sukilėlis, policininkas ar karo metų lietuviškos savivaldos pareigūnas ne tik buvo sovietų valdžios priešas (pvz., savanoriškai kovojo su sovietų valdžia 1941 m. birželio mėn.), bet ir vykdė kokius nors didesnės bausmės vertus nusižengimus.

Visų M. Pavlovo liudijimų turinys – du siužetai: 1) kaip jis buvo suimtas ir 2) kaip jis sėdėjo Molėtų areštinėse ir Utenos kalėjime. Visi jo apklausų ir akistatų su kaltinamaisiais protokolai surašyti pagal įprastą apklausų ir akistatų protokolų trafaretą ir neabejotinai pasirašyti jo ranka, t. y. iš pirmo žvilgsnio atrodo nepriekaištingai, išoriškai niekuo neišsiskiria iš kitų. Kad protokoluose užrašytas melas, galima pastebėti tik lyginant skirtingose bylose M. Pavlovo dėstomas įvykių versijas (žr. 1 lent.).

1 lentelė. Michailo Pavlovo gyvenimo 1941 m. birželio–rugpjūčio mėn. versijos įvairių bylų tardymo protokoluose

Apklauso data	Kalinimo trukmė	Kas suėmė	Asmenys, su kuriais kalintas Molėtuose
1944 10 25 ²²	Apie suėmimą ir kalinimą nekalbama. Apie buvimą laisvėje sakoma: „[...] negaliu pasakyti, ar Šilinskas Leonas dalyvavo žydų pogromuose, nes tuo metu kasiau duobes žydams [...]“. Šis teiginys nelogiškas, nes žydų sušaudymo išvakarėse jokių pogromų negalėjo būti, bet iš jo aišku, kad rugpjūčio 28 d., kai buvo kasamas masinės kapavietės griovys, M. Pavlovas buvo laisvas.	Neminima	Neminima
1946 12 22 ²³	Kalintas nuo 1941 m. liepos pradžios iki pirmųjų rugsėjo dienų.	– “ –	Petras Panavas, Petras Vidžiūnas ir daug žydų
1947 01 16 ²⁴	Kalintas nuo 1941 m. liepos mėn. iki 1941 m. rugsėjo pradžios.	– “ –	Petras Panavas, Petras Vidžiūnas, Petras Kraujelis, Balys Šilinskas ir keletas nepažįstamų žydų
1947 02 05 ²⁵	Suimtas 1941 m. rugpjūčio 23 d. Tvirtina: „Sėdėjau kalėjime Molėtuose du mėnesius.“	Vokiečių valdžia	Neminima
1947 03 16 ²⁶	Suimtas 1941 m. birželio pabaigoje, paleistas po rugpjūčio 29 d., nes, „kas liečia [...] žydų [...] sušaudymą, tai man neteko matyti [...], nes aš tuo metu buvau suimtas“.	Kun. Jonas Žvinys ir Petras Poviliūnas iš Kijelių kaimo	Petras Pelakauskas
1948 11 09 ²⁷	Suimtas „pirmosiomis vokiečių atėjimo į Molėtus dienomis“, o, kaip jau minėta, vokiečių kolona į Molėtus įvažiavo liepos 9 d. Iki kada kalintas, neminima.	Petras Poviliūnas, Antanas Pivoras, Vincas Pečiulis ²⁸	– “ –
1951 05 29 ²⁹	Suimtas „pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis“. Kalintas iki 1941 m. rugpjūčio pradžios, nes sako: „[...] vasarą aš asmeniškaiėjau Molėtuose gatve ir mačiau, kaip V. Kavalnis stovėjo sargyboje prie sinagogos [...], dalyvavo [...] masiniuose žydų [...] areštuose“, vadinasi, iki ketvirtosios liepos savaitės arba iki pirmosios rugpjūčio savaitės, kada prasidėjo ir baigėsi masiniai žydų areštai.	Vincas Kavalnis su kitais sukilėliais	– “ –
1951 06 26 ³⁰	Suimtas 1941 m. birželio 26 ar 27 d. Molėtuose gatvėje. „Po to mane perkėlė į Molėtų kalėjimą [...], kur laikė 6 d., po to į Utenos kalėjimą, iš kurio [...] paleistas po dviejų savaičių.“ Vadinasi, galėjo būti paleistas pasibaigus masiniams žydų areštams, todėl logiška, kad tvirtina: „[...] apie V. Kavalnio dalyvavimą suėmimuose [...] nieko nežinau.“	K. Liubartas, Petronis iš Vilijočių k., V. Kavalnis	Molėtuose rūsyje, paskui areštinėje „su manimi kalėjo 10 kitų suimtųjų [...], kurių aš nepažinojau, tarp jų buvo ir žydų“.

1955 03 30 ³¹	Suimtas 1941 m. birželio pabaigoje, sako, kad „tikslios datos neprisimenu“. Rugsėjo 28 d. buvo laisvas, nes tvirtina: „[...] buvau išvartytas kasti duobės. Per sušaudymą buvau 10–15 m atstumu nuo duobės ir mačiau B. Žvinį egzekucijos vietoje apsirengusį civiliais drabužiais, su šautuvu.“	„Mane suėmė gatvėje Petronis, vardo nežinau, iš Molėtų rajono Vilijočių kaimo.“	Neminima
1955 06 02 ³²	Suimtas 1941 m. birželio pabaigoje savo namuose Molėtuose. Iki kada kalintas, neminima.	Klemas Liubartas ir Vincas Kavoliūnas iš Kavalniškių k.	– “ –

1955 m. V. Pečiulio byla buvo persvarstyta, pasikeitė tardytojai, užsimiršo kažkada sukurtos legendos. Realius įvykius prisiminti lengviau, tad gal dėl to tada M. Pavlovas galų gale išdėstė, mūsų manymu, daugmaž teisingą savo suėmimo versiją. Per 1955 m. birželio 2 d. apklausą jis papasakojo, kad 1941 m. birželio pabaigoje į jo namus Molėtuose atėję partizanai Petras Poviliūnas, Pivoras (tarp sukilėlių buvo du Pivorai – Petras, Zigmo sūnus, iš Kazokų kaimo ir Antanas, Gabrio sūnus, iš Molėtų, tad neaišku, kurį M. Pavlovas turėjo omenyje), Sabaliauskas³³, Vincas Pečiulis norėjo jį suimti, bet buvo atkalbėti Sabaliausko. Kad sukilėliai „tikrai buvo atėję“, anot M. Pavlovo, galįs patvirtinti jo kaimynas Antanas Zaremba, kuris tuo metu pas jį svečiavosi. Vis dėlto kitą dieną sukilėliai M. Pavlovą namuose suėmė. Tą padarė K. Liubartas ir V. Kavoliūnas iš Kavalniškių kaimo³⁴. Šią versiją patvirtino, atrodo, nesuinteresuotas meluoti A. Zaremba³⁵.

Kitas „etatinis“ liudytojas Petras Pelakauskas buvo batsiuovys, 1941 m. dirbo Molėtų batsiuvių artelėje. 1964 m. jis gyveno Molėtuose, Tarybų a. 2-6, taigi pačiame miesto centre, šalia pagrindinių valdžios institucijų, dirbo kooperatyve³⁶. Čekistams jis buvo parankus tuo, kad 1941 m. rugsėjo 28 d. su visa batsiuvių artele kasė duobę būsimai žydų kapavietei. Išskyrus šį epizodą, kitokių temų P. Pelakausko pasakojimuose nėra, nors bent keletą molėtiškių pagalbinės policijos būrio narių jis galėjo pažinoti, matyti juos gatvėje ir tiesiog patvirtinti, kad jie užsiėmė „antitarybine veikla“. Be to, P. Pelakauskas niekur nemini M. Pavlovo papasakoto epizodo, neva, pastarajam sėdint Molėtų areštinėje, kun. J. Žvinys atvedęs ten P. Pelakauską ir dar trenkęs jam pistoletu per galvą, o po to būsimieji liudytojai keletą dienų kartu sėdėję areštinėje³⁷.

2 lentelė. Petro Pelakausko liudijimai apie masinį žydų sušaudymą Molėtuose

Apklauso data	Su kuo kasė duobę	Kur buvo egzekucijos metu	Šaudymo komandos nariai	Asmuo, kurio byloje liudyta
1944 08 01 ³⁸	Neminima	Neminima	B. Šilinskas, A. Lomauskas, P. Povilionis iš Kijėlių k., F. Vidžiūnas iš Lakesos k. ir „eilė kitų, kuriuos aš pažįstu iš matymo, bet nežinau pavardžių“	B. Šilinskas, A. Lomauskas, P. Pavilionis, F. Vidžiūnas

1947 04 26 ³⁹	Neminima	Neminima	Neminima	A. Čivilis
1948 10 06 ⁴⁰	– “ –	– “ –	Vincas Pečiulis	V. Pečiulis
1948 12 09 ⁴¹	„1941 m. liepos ar rugpjūčio mėn., tikslios datos neprisimenu, aš su kitais Molėtų gyventojais, kurių pavardžių neprisimenu, [...] kasiau kapą [...] žydų tautybės piliečiams.“	100–150 m atstumu nuo duobės	– “ –	– “ –
1949 02 09 ⁴²	Su draugais: „Aš pasakiau vokiečiui, kuris mus vertė kasti duobę, kad pritryniau koją ir dirbti negaliu. Vokietis mane ir kai kuriuos draugus atleido nuo darbo. Aš paėjau į šoną [...], todėl mačiau teisiąją (Pečiulį) sukilėlių tarpe, kurie šaudė žydus, pastatytus prie duobių.“ ⁴³	150 m atstumu nuo duobės	– “ –	– “ –
1951 03 22 ⁴⁴	Neminima	„Kuomet iškasė duobę, visus kasėjus pasiuntė į Molėtus, o man skaudėjo koją ir mane paliko per 100 metrų nuo duobės.“ ⁴⁵	Neminima	V. Kavalnis
1951 06 26 ⁴⁶	„Visi kasę duobę išsivaikščiojo namo [...], o aš ir Šilinskas Donatas iš Molėtų pasilikome prie duobių. Kitų neprisimenu.“ ⁴⁷	„[...] ant kalnelio šalia duobių ir gerai viską mačiau.“	– “ –	– “ –
1955 06 06 ⁴⁸	„Visų neprisimenu [...]. Šalia manęs tada buvo Molėtų m. gyventojas Jonas Stažys, s. Stasio.“	Maždaug 50 m nuo sušaudymo vietos	V. Pečiulis, kitų nemini	V. Pečiulis
1957 05 30 ⁴⁹	„Visus, dalyvavusius griovio kasime, paliko vietoje užkasinėti lavonus.“	Neminima	Jurgis Vidžiūnas, Jonas Vidžiūnas	Jurgis ir Jonas Vidžiūnai

1965 01 23 ⁵⁰	Su J. Kanapecku, B. Šilinsku, F. Šilinsku, M. Kulbiu, S. Mozūra, M. Žviniu, M. Pavlovu, D. Šilinsku, L. Vasiliausku. „Galėjo būti apie 30 vyrų.“	Apie 40–50 m nuo duobės	Sabaliauskas, B. Žvinys, J. Lapinskas, J. Starkus, J. Vidžiūnas, F. Vidžiūnas, P. Poviliūnas, Lamauskas („vardo nežinau“), S. Šilinskas, Jurgis Vidžiūnas, Jonas Vidžiūnas, S. Aleksiejūnas, A. Čivilis	J. Budrys, A. Vidžiūnas, B. Žvinys, J. Starkus, M. Narcevičius
1965 12 16 ⁵¹	Neminima	„[...] visą laiką buvau prie duobės maždaug 40 m atstumu.“	B. Žvinys, P. Poviliūnas, S. Šilinskas, Jurgis Vidžiūnas, Jonas Vidžiūnas	J. Budrys, A. Vidžiūnas, B. Žvinys, J. Starkus, M. Narcevičius
1965 12 17 ⁵²	– “ –	„[...] aš kartu su kitais kasikais buvau nuo duobės maždaug 20–30 m nuotolyje.“	Jonas Starkus	J. Budrys, A. Vidžiūnas, B. Žvinys, J. Starkus, M. Narcevičius

2 lentelė atskleidžia ne tik prieštarų P. Pelakausko pasakojimų paletę, bet ir tai, kad jis niekad išskyrus 1965 m. apklausą) neįvardija šaudymo komandos narių, nesusijusių su konkrečia byla, ir visada mini tik tuos, kurie tuo metu tardomi, o per akistatas asmenis iš „eilės kitų, kuriuos aš pažįstu iš matymo, bet nežinau pavardės“ (žr. 1944 08 01 duomenis), visada įvardija vardais ir pavardėmis. Kaip rodo 1965 m. sausio 23 d. apklausos protokolai, metams bėgant P. Pelakausko atmintis vis gerėjo. Jis „prisiminė“ vis daugiau asmenų, jo pasakojimai kupini smulkių ir įvairių detalių.

Manytina, kad čekistai, iki 1965 m. per tardymus sukaukę nemažai 1941 m. vasaros įvykių medžiagos ir tas žinias įdėdami į tokių „etatinių“ liudytojų kaip M. Pavlovas ir P. Pelakauskas, kurių parašai buvo garantuoti, lūpas, jų versijas galėdavo padaryti tikroviškesnes. Kokį atlygį už savo „darbą“ gavo M. Pavlovas ir P. Pelakauskas, duomenų nerasta. Atkreiptinas dėmesys tik į tai, kad pokariu M. Pavlovas gyveno būte pačiame Molėtų centre. Teoriškai P. Pelakauskas galėjo pasisavinti kilnojamojo žydų

turto, nes kai jis buvo išpardavinėjamas, šaudymo komandos dalyviai ir duobkasiai, kaip minėta, galėjo jo pasiimti nemokamai. Ši nuodėmė, jeigu ir padaryta, be abejo, buvo pamiršta.

Apie Molėtų žydų tragediją pasakoja daugelis liudytojų – tiek duobkasių, tiek buvusių pagalbinių policininkų, tiek eilinių Molėtų gyventojų, bet M. Pavlovo ir P. Pelakausko liudijimai išskirtini ir analizuotini dėl to, kad jų yra gerokai daugiau ir jie įkyriau sufleruoja, kaip klostėsi įvykiai ir kas buvo jų dalyviai.

Tokie liudytojai buvo reikalingi ne visiems tardytojams čekistams, dauguma jų vis dėlto siekė adekvačiai atkurti praeities įvykius, t. y. susidoroti su realiai pasipriešinimo veikloje dalyvavusiais asmenimis, arba bijojo prarasti darbą atlikus jų veiklos reviziją. Todėl visada atkreiptinas dėmesys į, pavyzdžiui, tokius epizodus, kai Juozas Poviliūnas, 1951 m. rugpjūčio 26 d. apklausiamas MGB Utenos skyriaus vyr. tardytojo vyr. lt. Čeredničenkos, į klausimą, kodėl jis anksčiau (t. y. 1951 m. liepos 23 d.), tardomas MGB Molėtų skyriaus vyr. operatyvinio

įgaliotinio ltn. Iljinycho, teigęs, jog įtariamasis Jonas Vidžiūnas su kitais konvojavo grupę žydų į Uteną, atsakė tokių parodymų niekada nedavęs ir negalįs paaiškinti, kodėl tos dienos apklausos protokole taip parašyta⁵³. Tokie pavyzdžiai verčia neatmesti ir tokios 1949 m. sausio 9 d. 25 metams nuteisto Romo Bilinsko kasaciniame skunde esančios Utenos apskrities KGB skyriaus tyrėjų darbo charakteristikos: „Tyrimas buvo atliktas nenormaliai, jį lydėjo keiksmas, pažeminimai, grasinimai, daugelį kartų išsakyti pažadai, kad būsiu paleistas namo, jei pasirašinėsiu viską, kas man siūloma.“ Be to, R. Bilinskas pateikė neigiamą kiekvieno prieš jį liudijusio asmens charakteristiką ir nurodė 14 asmenų, kurie galėtų liudyti jo naudai, bet tyrimo procese buvo apeiti⁵⁴. Visa tai gali būti nuorodos į „nevienareikšmius“ darbo metodus taikiusius tardytojus⁵⁵.

Atkreiptinas dėmesys ir į kitokį falsifikavimo metodą 1941 m. vasaros įvykius Molėtų valsčiuje aptariančiose bylose. Pasirodo, kartais buvo svarbu ne tik tai, kas parašyta, bet ir tai, kas neparašyta.

1947 m. balandžio 22 d. 15 metų buvo nuteistas netoli Molėtų esančių Videniškių sukilėlių būrio narys Alfonsas Paliukėnas iš Ožkinių kaimo. Svarbiausias liudytojas jo byloje buvo 1940–1941 m. Videniškių apylinkės pirmininku dirbęs Pranas Bartaška. Po masinių trėmimų P. Bartaška pasisavino ištremtų A. Paliukėno tėvų karvę, tėvo kailinius ir staliaus įrankių komplektą. Prasiėjęs karui A. Paliukėnas šį turtą atsiėmė. 1941 m. liepos pradžioje Videniškių sukilėliai vežimu vežė P. Bartašką sušaudyti netoliese esančiame Šilo miške, bet šis, prisidengęs tamsa, pabėgo. Po karo jis liudijo, kad toje istorijoje A. Paliukėnas buvo vienas iš ginkluotų konvojuotojų, šaudė į jį bėgantį ir

apskritai buvo aktyvus Videniškių ginkluotų vyrų būrio narys. P. Bartaškos pasakojimą parėmė prosovietškai nusiteikęs Ožkinių kaimo gyventojas Napoleonas Čirba ir komjaunuolis Kazys Rakauskas. A. Paliukėnas visa tai neigė, dar pridurdamas, kad per tardymą buvo mušamas ir kitaip kanikinamas. Tardymo protokoluose nėra jokių detalių, kurios leistų abejoti liudytojais ir patvirtintų nuteistojo versiją, galbūt todėl Pabaltijo karinė prokuratūra nusprendė, kad A. Paliukėno argumentai neįtikinami ir jis nuteistas teisingai. Nepadėjo A. Paliukėnui ir 1955 m. rašytas skundas SSRS generaliniam prokurorui, kuriame atsiskleidė esminis šios bylos faktas: dar 1936 m. cilindrinis pjūklas A. Paliukėnui nupjovė kairės rankos plaštaką ir nuo tada jam niekas niekados ginklo į rankas neduodavo⁵⁶, jis netgi negalėjo būti Šaulių sąjungos nariu (vienas jo kaltinimo punktų). Galų gale SSRS Aukščiausiosios Tarybos 1956 m. kovo 24 d. įsaku įsteigta komisija iš naujo svarstė asmenų, nuteistų už politinius, ekonominius ir pareiginius nusikaltimus, bylas ir 1956 m. gegužės 19 d. nusprendė A. Paliukėną iš įkalinimo vietos paleisti.

Apibendrinant galima pasakyti, kad tardymo protokolai buvo svarbus dokumentas. SSRS karo tribunolų darbą prižiūrinčios institucijos, vertindamos bylas, beveik visada apsiribodavo vien protokolų (ir beveik visada tik vienos bylos protokolų) analize ir jokio nusikaltimo (net bolševikinės teisėtvarkos požiūriu) nepadaręs asmuo galėdavo likti kaltas (mūsų vertinimu, tokių yra ir tarp buvusių Molėtų sukilėlių ir policininkų, bet įvardyti šiuos asmenis būtų atskira, išsamesnės argumentacijos reikalinga tema). Šių dienų istorijos tyrėjams tokio siauro anų laikų požiūrio daugeliu atvejų derėtų vengti.

IŠVADOS

LYA saugomos KGB apskričių, valsčių, vėliau rajonų skyrių sudarytos baudžiamosios bylos yra bene didžiausia Lietuvos pokario istoriją atspindinti kolekcija. Jose esančia faktografija plačiai naudojasi valstybės teisminės institucijos, profesionalūs istorijos tyrėjai ir daugybė kitų kategorijų žmonių, kurie domisi XX a. vidurio ir antrosios pusės įvykiais mūsų šalyje. Didžiausia kiekvienos bylos dalis – liudytojų ir kaltinamųjų apklausų ir akistatų protokolai. Nuo pat to laiko, kai šias bylas perėmė nepriklausomos Lietuvos archyvų sistema, viena didžiausių problemų buvo čia užfiksuotos informacijos patikimu-

Nuorodos

¹ Apie sukilėlių operacijas žinoma tik tiek, kad medžiokliniais šautuvais ginkluota J. Žvinio vadovaujama grupelė (5–6 vyrai, tarp jų – Molėtų pašto viršininkas, Liubartas, parduotuvės vedėjas iš Videniškių, mokytojas iš Videniškių), apsistojusi nakvoti Leišio kluone prie Aktapolio kaimo, susišaudė su raudonarmiečiais ir vieną jų sužeidė, vėliau veikė Kazimieravos, Miškiškių kaimuose (būrio nario A. Umbraso ir J. Budrio akistatos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47482/3, t. 5, l. 27), žr. K. Liubarto ir B. Žvinio 1965 m. rugsėjo 31 d. akistatos protokolai, *ibid.*, l. 69 a. p.; B. Žvinio ir A. Umbraso 1965 m. gruodžio 13 d. akistatos protokolai, *ibid.*, l. 60 a. p.

² J. Žvinio 1949 m. sausio 25 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. 42956/3, l. 26–27.

³ Pagalbinis policininkas V. Žalėnas iš Juodiškių kaimo buvo suimtas dėl nelabai aiškių nesutarimų su Molėtų pagalbinės policijos būrio vadovybe ir rašte Molėtų komendantui piktinosi, kad jau net visus „žydus suimtus vėliau [...] paleido“ (turima omenyje antroji liepos savaitė), o jis vis dar buvo areštinėje, žr. *ibid.*, b. 41146/3, l. 11.

⁴ *Ibid.*, l. 27.

⁵ T. Žvinio 1945 m. kovo 24 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. P-16243, l. 29–30.

⁶ K. Česiulio 1944 m. liepos 22 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. 2789/3, l. 109.

mas. Per kelis tyrinėjimo dešimtmečius ši problema neišspręsta ir turėtų likti diskusijų objektu.

Atlikta analizė rodo, kad vienas iš įrankių, galinčių padėti atskirti teisingas žinias nuo neteisingų, yra kaip įmanoma platesnis lyginamojo tyrimo metodo taikymas neapsiribojant vienos bylos medžiaga. Lygiavertis statusas suteiktinas ir kasaciniam skundams. Tyrimo akiratyje taip pat turėtų išlikti ne tik kaltinamųjų asmenybės, jiems inkriminuojamų nusikaltimų pobūdis, bet ir teisminių persekiojimų vykdyusių asmenų charakteristikos ir padalinių, kuriuose jie dirbo, darbo tradicijų įvertinimas.

⁷ P. Panavo 1944 m. rugsėjo 15 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. 2769/3, l. 76.

⁸ M. Pavlovo 1944 m. spalio 25 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. 1346/3, l. 17.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ M. Pavlovo apklausos protokolai, *ibid.*, b. 24139/3, l. 214.

¹¹ M. Pavlovo 1948 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. P-19795, l. 40.

¹² LSSR MVD karo tribunolo nuosprendis, *ibid.*, l. 126–127; V. Pečiulio kasacinis skundas, *ibid.*, l. 133–135, 153–154, 212–212 a. p.

¹³ *Ibid.*, b. P-14619.

¹⁴ *Ibid.*, b. 7503/3.

¹⁵ *Ibid.*, b. P-19795.

¹⁶ *Ibid.*, b. 24333/3.

¹⁷ *Ibid.*, b. 1346/3.

¹⁸ *Ibid.*, b. 47482/3.

¹⁹ *Ibid.*, b. 24139/3.

²⁰ M. Pavlovo 1951 m. birželio 26 d. akistatos su V. Kavalniu protokolai, *ibid.*, b. 24333/3, l. 66.

²¹ Nustatyti tikslų laiką iš tardymo protokolų iš esmės neįmanoma, nes, kaip bus aptarta toliau, versijų daug ir jos pernelyg prieštaringos. Neatmestina, kad V. Pečiulio kameros draugų teiginys, jog M. Pavlovas iš viso nėra sėdėjęs areštinėje, taip pat gali būti tiesa.

²² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1346/3, l. 17 a. p.

²³ *Ibid.*, b. 7503/3, l. 41–41 a. p.

²⁴ *Ibid.*, l. 42.

²⁵ *Ibid.*, l. 41a.

²⁶ *Ibid.*, b. P-14619, l. 51.

²⁷ *Ibid.*, b. P-19795, l. 41.

²⁸ 1955 m. kovo 5 d. skunde SSRS generaliniam prokurorui V. Pečiulis pareiškė: „[...] per akistatą Pavlovas apie mano dalyvavimą jį suimant nepasakė nieko, bet po to, kai akistatą surengęs tardytojas Lebedevas įrašė į protokolą, kad aš jį suėmiau, M. Pavlovas ramiai pasirašė“, *ibid.*, l. 212 a. p.

²⁹ *Ibid.*, b. 24333/3, l. 40.

³⁰ *Ibid.*, l. 41–43.

³¹ M. Pavlovo apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47482/3, l. 200–206.

³² *Ibid.*, l. 156–157.

³³ Greičiausiai tai Eduardas Sabaliauskas, g. 1913 m., žr. Buržuazinių nacionalistinių banditų gaujų sąrašai. Utenos apskritis, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 4 a. p.

³⁴ M. Pavlovo apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24333/3, l. 156–157.

³⁵ A. Zarembos 1955 m. birželio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 112–113.

³⁶ P. Pelakausko paaiškinimas saugumo komiteto įgaliotiniui Molėtų rajone, *ibid.*, b. 47482, t. 3, l. 161.

³⁷ M. Pavlovo 1947 m. kovo 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-14619, l. 51.

³⁸ P. Pelakausko apklausos protokolas, *ibid.*, b. 2769, l. 69.

³⁹ P. Pelakausko apklausos protokolas, *ibid.*, b. 10876, l. 53.

⁴⁰ P. Pelakausko apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-19795, l. 36–37.

⁴¹ P. Pelakausko apklausos protokolas, *ibid.*, l. 39.

⁴² Karo tribunolo posėdžio Utenoje protokolas, *ibid.*, l. 123.

⁴³ Visų liudytojų, kurie mini vokiečius, pasakojimu, vokiečiai atvažiavo į Molėtus baigus kasti duobę, todėl jos kasimo prižiūrėti negalėjo. Visi veiksmai (kasimas, pasitraukimas į šalį ir egzekucijos stebėjimas) negalėjo vykti tuo pat metu. Nuo duobės iškasimo iki egzekucijos praėjo 10–12 val. Žydai buvo šaudomi ne „pastatyti prie duobės“, bet suguldyti duobėje.

⁴⁴ P. Pelakausko ir V. Kavalnio akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24333/3, l. 63–65.

⁴⁵ Keista logika sveikuosius išsiųsti, o nesveiką palikti dirbti.

⁴⁶ V. Kavalnio ir P. Pelakausko akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24333/3, l. 63–65.

⁴⁷ P. Pelakausko buvimą egzekucijos vietoje patvirtina užkasti duobės palikti D. Šilinskas, B. Slavinskas, J. Kulbis ir J. Stažys, žr. D. Šilinsko 1951 m. birželio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 45; B. Slavinsko 1944 m. rugpjūčio 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 2769/3, l. 65–65 a. p.; J. Kulbio 1952 m. rugsėjo 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 24139/3, l. 198–201; J. Stažio 1951 m. liepos 27 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 24333/3, l. 51–51 a. p. Be to, J. Stažys liudija, kad jis buvo 200–300 m nuo egzekucijos vietos, „arčiau mūsų neprisileido“, ir tai turėtų būti tiesa, nes pasakojimuose apie žydų šaudymą kitur Lietuvoje teigiama, jog aplink egzekucijos vietą visada buvo organizuojama ginkluota užkarda, kad pasmerktieji nepabėgtų, ir į zoną tarp duobės ir užkardos nieko neįleisdavo, nes tai buvo pavojinga.

⁴⁸ P. Pelakausko apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19795, l. 189–192.

⁴⁹ P. Pelakausko 1957 m. gegužės 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 24469/3, l. 48–50.

⁵⁰ P. Pelakausko apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47482/3, t. 3, l. 163–171.

⁵¹ P. Pelakausko ir B. Žvinio akistatos protokolas, *ibid.*, t. 5, l. 50–52.

⁵² P. Pelakausko ir J. Starkaus akistatos protokolas, *ibid.*, l. 76–76 a. p.

⁵³ J. Poviliūno 1951 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 79.

⁵⁴ R. Bilinsko kasacinis skundas SSRS generaliniam prokurorui, *ibid.*, b. 12824/3, l. 181–184.

⁵⁵ Iljinycho darbo metodika buvo paprasta: surinkęs liudytojus, kurie žino kokį nors kaltinamąjį kompromituojantį faktą, apklausos protokoluose į tokių liudytojų lūpas įdėdavo papildomų kompromituojančių detalių, kurios vėliau į kaltinamąją išvadą galėjo būti neįrašomos, jeigu jas akivaizdžiai užgožia kitų tardytojų surinkti faktai. Pvz., žr. Iljinycho užrašytą istoriją, kad Molėtų policijos viršininko pavauduotas Petras Cibas savo svirne laikė nukauto raudonarmiečio kūną, ir P. Cibo veiklos tyrimą užbaigiančią kaltinamąją išvadą, *ibid.*, l. 43–45, 89–91. Mūsų vertinimu, į panašų tardytoją pirštu beda ir 25 metams nuteistas Stepas Aleksiejūnas iš Molėtų valsčiaus Videniškių kaimo, skunde LSSR prokurorui pasakodamas, jog tardytojas Mockevičius „atvirame pokalbyje“ jam paaiškino, kad „jis man daręs lengvatą prirašęs tik vieną [nušautą. – R. Z.] moterį, o visiems kitiems policininkams jis prirašęs šimtais, ir jei jis priešinsijęs pasirašyti [apklausos protokolą. –

R. Z.), tai prirašysiąs šimtus užmuštų [...].“ Pasak Mockevičiaus, „viskas priklauso nuo tardytojo, ir kaip jis nori, taip ir duoda parodymus liudininkai, nesvarbu, kad taip ir nebuvo“, žr. S. Aleksiejūno 1960 m. vasario 4 d. skundas LSSR prokurorui, *ibid.*, b. 24139/3, l. 506–507.

⁵⁶ A. Paliukėno 1955 m. liepos 6 d. skundas SSRS generaliniam prokurorui, *ibid.*, b. P-17438, l. 59–61.

Gauta 2018 03 28
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Rimantas Zagreckas

THE TRAGEDY OF MOLĖTAI JEWS AND ISSUES OF FRAUDULENT RECORDS FILED AT COURT

Summary

One of the largest sets of documents preserved at Lithuanian archives reflecting the history of our country during the first Soviet occupation (1940–1941) and after World War II is the Fund of criminal files of the persons sentenced for their political conviction. The Fund was compiled by the Committee for State Security (*KGB – Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti*) and at present is stored at Lithuanian Special Archives. In Soviet times, this collection of records was not accessible to both professional historians and the general public. The set contains numerous documents marked *Top Secret*. It has been always believed that forgery of such type documents is unlikely. Historians investigating the stalinist era of the history of the Soviet Union have no doubts regarding fraudulent lawsuits filed against ideological opponents or any people, by whom the regime was dissatisfied. Falsification used to be a tool to deal with an enemy. At first sight, many would think that such a case in Lithuania must be different, as the fight against Soviet authorities used to be real in our country (in particular, during post-war period); unlike the events that took place in the fourth decade of the 20th century in Russia, for example.

This article contains material, proving that KGB was not interested in collecting evidence as accurate as possible. The persons invited by the KGB to present evidence did not provide exact data, while the KGB just wanted to send to prison unwanted persons for a longer time. The author has justified this fact on the basis of interrogation material of a platoon of Lithuanian rebels that was operating in 1941 in Utena county Molėtai town. The rebels contributed markedly to Jews killing by shooting to death. Moreover, the material examined by the author demonstrates systemic unruliness of that time courts, when the accused were not permitted to be provided with services of lawyers, their dissatisfaction with a trial could only be expressed through cassation complaints. All this encumbers the general assessment of such cases as well as recovery of historical facts, among them those related to the Holocaust. When examining the lawsuits filed by the KGB, the application of the comparative method should prevail in terms of number of cases being examined: material of several cases should be collated and only then conclusions drawn.

Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai

Straipsnio tyrimo objektas – sovietų organizuoti trėmimai. Tremties, tremtinio ir trėmimų sąvokas siekiama išanalizuoti ir dekonstruoti remiantis skirtingų mokslų – sociologijos, istorijos, teisės – įžvalgomis ir metodais. Į tremties reiškinį žvelgiama įvairiais aspektais ir remiantis įvairiais šaltiniais: sovietologijos mokslo teorijomis, sovietinės baudžiamosios teisės šaltiniais, administraciniais Lietuvos komunistų partijos dokumentais, baudžiamosiomis ir tremčių bylomis, tremtinių dienoraščiais ir atsiminimais. Pagrindinis straipsnyje keliamas klausimas – kuo tremtinio teisinis statusas ir faktinė padėtis skyrėsi nuo politinio kalinio, ar sovietinėje represijų sistemoje šias abi represuotųjų grupes skyrė griežta riba ir kur bei kokiomis aplinkybėmis tremtinio ir politinio nusikaltėlio teisinė ir faktinė padėtis buvo panaši, o šios sąvokos iš dalies sutapo apimdamos šias abi sovietinių represijų aukų grupes.

ĮVADAS

Nūdienos lietuviškojoje istorinėje savimoneje Lietuvos gyventojų trėmimai suvokiami kaip vieni žiauriausių sovietų režimo nusikaltimų. Tremties tema Lietuvos viešajame diskurse jau nuo Sąjūdžio laikų sulaukia daug dėmesio.

Dar XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje tuometinėje Sovietų Lietuvoje, kaip ir visoje buvusioje Rytų ir Vidurio Europos komunistinėje erdvėje, susiformavo reiškinys, kurį amerikiečių sovietologas Alexei'us Yurchakas apibūdino kaip daugelio Sovietų Sąjungos gyventojų tuo metu išgyvenamą stiprų psichologinį efektą, pasireiškiantį sąmonės lūžiu, prabudimu ar sukrečiančiu šoku. Šis kolektyviai ir asmeniškai patiriamas psichologinis reiškinys tiesiogiai siejamas su pakitusia režimo politika ir Michailo Gorbačiovo paskelbtu viešumu (rus. *glasnost*). Pertvarkos laikotarpiu visoje SSRS atsivėrusi ir išlaisvėjusi daugelį dešimtmečių cenzūruota viešoji erdvė prisipildė ilgai slopintų prisiminimų apie sovietų režimo nusikaltimus ir daugelio sovietų imperijos gyventojų patirtas asmenines ir kolektyvines traumas¹.

Lietuvoje Sąjūdžio laikais ir pirmaisiais nepriklausomybės metais taip pat buvo masiškai leidžiami tremtinių dienoraščiai ir atsiminimai². Nemažai nuveikta ir valstybiniu lygmeniu: atkūrus nepriklausomybę Lietuvos Respublikoje sukurta teisinė bazė, leidžianti buvusius tremtinius pripažinti komunistinio režimo aukomis, priimti įstatymai, užtikrinantys teisinį tremtinių statusą ir suteikiantys galimybę

bent minimaliai pagerinti jiems materialinę padėtį³.

Tremties tema ir šiandien sulaukia nemažai žiniasklaidos dėmesio. Tremtinių atminimu rūpinasi nevyriausybines organizacijos, keliamos įvairios iniciatyvos (pavyzdžiui, vykdomas jaunimo projektas „Misija Sibiras“).

Tačiau Lietuvos istorikai tremties reiškiniiui iki šiol skyrė ne itin daug dėmesio. Tremties tyrimai ir jais pagrįstas mokslinis diskursas plėtojami dviem pagrindinėmis kryptimis: 1) tremtis kaip viena iš sovietinių represijų, vienas iš sovietinio režimo nusikaltimų; 2) tremtis kaip trauma.

Pirmausia tremtis nagrinėta bendrame sovietinių represijų ir sovietų okupacijos nusikaltimų fone. Čia daug nudirbo istorikas Arvydas Anušauskas. Jis atskleidė Lietuvos gyventojų trėmimų mechanizmą, mastą ir statistiką⁴. Reikšmingas ir tremtį analizuojantis Eugenijaus Grunskio straipsnis „Lietuvos gyventojų trėmimai“⁵.

Svarbi pirmosios krypties tyrėjų veikla – su tremtimi susijusių šaltinių ir faktinės informacijos rinkimas, tikrinimas ir sisteminimas. Išskirtinė vieta čia tenka ilgamečiam Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro specialistų darbui renkant sovietinio režimo aukų vardus, pavardes ir kitas biografines žinias, renigiant ir leidžiant daugiatomį tęstinį leidinį „Lietuvos gyventojų genocidas“⁶. Šiandien tai – neabejotinai svarbiausias statistinių tremties duomenų šaltinis.

Antroji tremties tyrimų kryptis pirmiausia sietina su psichologų Danutės Gailienės⁷ ir Gražinos Gudaitės⁸ darbais. Taip pat pažymėtinas Birutės Burauskaitės⁹ sociologinis tyrimas, analizuojantis 1948 m. išstremtų vaikų mirtingumo tendencijas.

Apibendrinant galima pažymėti, kad abiejų tyrimų kryptių atstovai kelia skirtingus klausimus. Pirmieji mėgina nustatyti,

kas trėmė Lietuvos gyventojus, kiek žmonių buvo išstremta, ir įvardyti konkrečias trėmimų aukas. Antrieji klausimą formuluoja kiek kitaip: kokie buvo trėmimų, kaip represijų, psichologiniai, demografiniai ir socialiniai padariniai tiek patiems tremtiniams, jų šeimoms, tiek visai sovietinei ir posovietinei Lietuvos visuomenei, arba, kaip tiksliai suformulavo viena svarbiausių šios krypties tyrėjų D. Gailienė, „ką jie mums padarė“?

Taigi pirmąją tyrimų kryptį pasirinkę specialistai atskleidė ir susistemino su tremties reiškiniiu susijusią faktinę informaciją. Kruopšti dokumentų analizė šiandien leidžia kalbėti apie tremtį faktų kalba, be to, ji reikšmingai prisideda prie teisinio tremties kaip nusikaltimo įvertinimo.

Mokslininkai, pasiryžę ištirti tremtį kaip traumą, atsakė į kitą svarbų klausimą – jie išmatavo tremties įtaką posovietinės Lietuvos visuomenės raidai ir psichologinei sveikatai bei įrodė, kad tremties trauma yra perduodama iš kartos į kartą ir tebeveikia tremtinių palikuonis¹⁰.

Nors ne itin gausūs tyrimai iki šiol leido atsakyti į ne visus svarbiausius faktinius su tremties reiškiniiu susijusius klausimus, pastaruoju metu kyla ir ne vien statistine ar faktografinė analize grindžiamų tyrimų poreikis. Tremties tematiką analizuojančioje istoriografijoje kylančios tendencijos rodo, kad atėjo laikas imtis trečios tyrimų krypties – nagrinėti tremtį teoriniu ir metodologiniu požiūriu. Pavyzdžiui, latvių istorikas Henrihas Stodas tyrime „Nepriklausomybės idėja, trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas (1940–1990 m.)“¹¹ tremtį analizuoja teoriniu postkolonializmo ir imperializmo studijų aspektu. Kitas ne tik empiriniu požiūriu grįstas, bet ir į svarbias teorines problemas besigilinas tyrimas – Dalios Balkytės straipsnis „1951 m. Lietuvos gyventojų trėmimo operacija „Ruduo“:

deportacijos iš Eišiškių rajono“. Jame analizuojamas trėmimų mechanizmas ir siekiama atsakyti į klausimą, ar asmens tautybė galėjo būti tremties priežastis ir ar lietuviai buvo tremiami kaip etninė grupė¹².

Visi paminėti darbai buvo svarbūs atliekant šią analizę, priskirtiną trečiajai tremties tyrimų kryptčiai. Pirmosios kryptties tyrėjus labiausiai domina klausimai „kas?“ ir „kaip?“, antrąją kryptį pasirinkę mokslininkai mėgina atsakyti į klausimą, kokie yra tremties padariniai, o šis straipsnis pirmiausia kelia klausimą „kodėl?“. Kas lėmė, kad dalis okupuotos Lietuvos gyventojų turėjo palikti savo namus ir žmogaus orumą žeminančiomis ar net mirtinomis sąlygomis mėginti išgyventi atšiauriose SSRS teritorijose? Kuo šiuos žmones laikė sovietų okupacinė valdžia: priešais, pavojinga etnine grupe, o gal tiesiog pragmatiškai išnaudojama darbo jėga?

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad šis klausimas pernelyg painus, todėl atsakyti į jį tegalima abstrakčiai ir miglotai. Juk iš tiesų politinių represijų vykdytojų motyvacijos klausimas, kurį šios srities tyrimų klasikė Hannah Arendt apibūdina kaip „blogio banalumą“¹³, gali pasirodyti iš principo neatsakomas.

Ir vis dėlto ilgametė Holokausto tyrimų tradicija sufleruoja, kad politinių represijų ir kitų nusikaltimų žmogiškumui prigimties, jų vykdymo mechanizmo klausimą galima – ir net būtina – kelti. O tokių nusikaltimų vykdytojų, jų pagimdytų ar juos pagimdžiusių režimų ir idėjų analizė yra įmanoma ir svarbi ne tik moksliniu požiūriu, bet ir kaip reikšminga prevencinė priemonė, užkertanti kelią antropologinių kitų nužmoginančių kategorijų gimčiai ir įsigalėjimui šiandienos ir ateities visuomenėse.

Taigi pagrindinis šio tyrimo tikslas – nustatyti ir apibendrinti Lietuvoje vykdytų trėmimų priežastis, apibrėžti tremties ir

tremtinio sąvokas ir atsakyti į šiuos klausimus: 1) Kas sovietų valdžios struktūrų požiūriu buvo Lietuvos tremtiniai ir kokį teisinį bei socialinį statusą jie turėjo? 2) Kaip trėmimai buvo organizuojami ir kokios institucijos buvo už juos atsakingos? 3) Ką reišė būti tremtiniu pačių trėmimų aukų akimis?

Straipsnyje remiamasi Lietuvos ypatingajame archyve saugomomis tremties bylomis (f. V-5), skelbtais šaltiniais¹⁴ ir tremtinių atsiminimais. Taip pat pasitelkiami sovietinės baudžiamosios teisės šaltiniai (sovietinis Baudžiamasis kodeksas, įstatymai ir dekretai), ideologiniai-propagandiniai tekstai (pvz., Vladimiro Lenino „Pilnas raštų rinkinys“) ir sovietinė spauda.

TREMTINIAI SOVIETINĖJE IDEOLOGIJOJE

Sovietinėje ideologijoje ištremto asmens (tiksliau, ištremtų asmenų grupių) sąvoka glaudžiai siejama su visiems totalitariniams režimams (totalitarizmo terminas čia vartojamas labiau politologine prasme, neignoruojant vidinių sovietologijos debatų tarp totalitarinės, revizionistinės ir postrevizionistinės srovių dėl mokslinio metodologinio šios sąvokos pagrįstumo) būdinga visuomenės prieš kategorija bei rusiškajame komunizme įsitvirtinusi kolektyvinės kaltės samprata. Tokią pirminę hipotezę verčia kelti jau pats trėmimų organizavimo būdas: tremiami buvo ne pavieniai asmenys, o šeimos ir kitos žmonių grupės.

Specifinė sovietinės ideologijos sąvoka „liaudies priešas“ gimė marksistiniame-lenininiame bolševizme dar iki komunistams užgrobian Rusijoje valdžią, o po 1917 m. rutuliojosi kaip viena svarbiausių sovietinės ideologijos kategorijų, generuojančių porevoliucinės Rusijos ir stalininės SSRS viešąjį

diskursą. Vėliau ji buvo perkelta ir į okupuotą Lietuvą.

Kolektyvinės kaltės reiškinio istorija dar sudėtingesnė. Jo ištakos siekia tradicinę socialinę Rusijos kaimo sąrangą ir jam būdingas specifines kolektyvinės atsakomybės tradicijas. Be to, kolektyvinės atsakomybės principas aptinkamas ir carinės Rusijos Ortodoksų bažnyčios teisėje.

Pasak H. Arendt, kolektyvinės atsakomybės ir kolektyvinės kaltės samprata – vienas iš individų nužmoginančios ir anoniminės masės dalimi paverčiančios totalitarinės sistemos bruožų¹⁵. Prigyti bolševikiniame teisiniame mentalitete jai padėjo minėtoji tradicinė socialinė Rusijos organizacija ir bažnytinė teisė. Rusijos provincijoje dar XIX a. buvo gaji kolektyvinės atsakomybės tradicija (rus. *krugovaja poruka*)¹⁶ – situacija, kai, vyraujant kolektyviniam darbo ir socialinio gyvenimo modeliui, manyta, kad ne tik už bendruomenės gerovę, bet ir už jai padarytą žalą (t. y. nusikaltimą) atsako ne tik konkretus individas, bet ir visa bendruomenė¹⁷. Toks požiūris aptinkamas, pavyzdžiui, rašytojo Fiodoro Dostojevskio kūryboje¹⁸.

Vakarietiškoji teisinė, kriminologinė mintis ir baudžiamojo persekiojimo sistema nuo XVIII a. judėjo kita kryptimi. Čia žingsnis po žingsnio buvo artėjama prie minties, kad nusikaltimo apibrėžimą būtina sieti su konkrečiu įstatymu, draudžiančiu tam tikrą veiką ar neveiksnumą (principas „nėra nusikaltimo be įstatymo“, lot. *nullum crimen sine lege*). Be to, suvokta, kad už nusikaltimą asmuo privalo atsakyti asmeniškai¹⁹. Tuo tarpu bolševikinėje Rusijoje, o vėliau SSRS, bent jau turint omenyje vadinamuosius politinius nusikaltimus, buvo plėtojamas priešingas – kolektyvinės kaltės – diskursas ir apibrėžimas.

Taigi tradiciškai stačiatikiškoje Rusijoje, kitaip nei protestantiškuose Vakaruose, dar

iki įsigalint bolševizmui nebuvo nuosekliai suvokto ir gerai įsisąmoninto asmeninės kaltės supratimo. Antra vertus, kolektyvinė atsakomybė nusikaltimo apibrėžimą atsiejo ir nuo konkretaus įstatymo – nusikaltimas traktuotas ne kaip įstatymo pažeidimas, o veikiau kaip žala bendruomenės ir jos narių gerovei. Tokia samprata pamažu įsitvirtino rusų teisinėje kultūroje ir savimonėje, o vėliau ją paveldėjo ir kurdami sovietinę valstybę įgyvendino bolševikai: iš dalies – teisės aktuose, bet ypač – baudžiamojo persekiojimo ir represavimo praktikoje, pačiame požiūryje į nusikaltimą ir teisingumą.

Taip pamažu į rusų teisinę sąmonę smelkėsi su bolševikiniu mentalitetu derantis požiūris, kad už vienokį ar kitokį bendruomenės arba ir visos visuomenės gerovės naikinimą (ar grėsmės šiai gerovei sukėlimą) yra atsakingas ne tik individas, bet ir visa grupė arba net bendruomenė.

Pasak H. Arendt, totalitarinės ideologijos ir valstybės siekia ne tik rasti ar sukonstruoti priešą, bet ir pašalinti iš politinio nusikaltimo sąvokos bet kokią teisinį ar etinį turinį, suteikdamos jai naujų, iš ideologijos kylančių reikšmių. Šios valstybės paprastai netapatina kriminalinio ir politinio nusikaltimo ir laiko juos skirtingo pavojingumo kategorijomis. Komunizme, kuris buvo konstruojamas kaip marksistinė darbininkų ir valstiečių socialinio išvadavimo iš vergijos utopija, tokia ideologija grįsta reikšme tapo „socialinė klasė“. Čia svarbu atminti, kad net ir ši socialinės klasės kategorija nebūtinai laikytina (kaip paprastai būdinga totalitarizmui) objektyviu socialinės tikrovės atspindžiu²⁰. Jau atėjusiam į valdžią sovietiniame komunizme ne visada buvo brėžiama aiški riba, skirianti, pavyzdžiui, turtinguosius ir varginguosius ūkininkus. Moksliniu požiūriu tokie apibrėžimai veikiau laikytini utopinės tikrovės dalimi nei objektyviais kriterijais

apibrėžtomis socialinėmis gairėmis. Ir vis dėlto „buožių“ bei panašios apibrėžtys Sovietų Rusijoje, SSRS, o vėliau ir okupuotoje Lietuvoje tapo svarbiausiais represijų organizavimo mechanizmo sraigteliais (ir jas pateisinančiais argumentais).

Kitos svarbios H. Arendt teorijoje apibrėžtos kategorijos, padedančios paaiškinti trėmimų priežastis, pobūdį ir logiką, yra terminai „objektyvus priešas“ ir „galimas nusikaltimas“. Tai taip pat su totalitarizmo sąvoka siejami idėjiniai konstrukta, tiesa, ne visada aiškiai įsisąmoninti net pačių totalitarinės politikos įgyvendintojų.

Individas, pagal „objektyvaus priešo“ ir „galimo nusikaltimo“ logiką identifikuojamas kaip priešas ir nusikaltėlis (totalitarizme šios sąvokos yra tapačios), įvardijamas kaip toks ne dėl savo realių ketinimų opo nuoti totalitarinei santvarkai, bet dėl to, kad priklauso tam tikrai grupei ar bendruomenei, kuri totalitarinės santvarkos ir ideologijos požiūriu yra potencialiai pavojinga. Tokia grupė, pasak H. Arendt, turi „potencialą priešintis“. Bet koks totalitarizmas valdžioje pasireiškia kaip utopija, piešianti tobulo pasaulio gaires, bet tai tobulybei pasiekti būtina imtis radikalių socialinių pertvarkų ir sukurti naujo tipo visuomenę. Kadangi totalitarizmas valdžią grindžia ne tik indoktrinacija (esamos visuomenės perauklėjimu), bet ir teroru, tokios grupės paprastai atsiduria tarp tų, kurie nesiderina su naujos utopinės visuomenės vaizdu, todėl turėtų būti vienaip ar kitaip iš jos pašalinti. Galima sakyti, kad pagal totalitarizmo logiką tokioms grupėms priklausantys asmenys yra ne užsikrėtę virusu, kurį galima išgydyti perauklėjant, bet dėl tam tikrų kriterijų (rasinių, socialinių ar kitokių) turi nepagydomą genetinį sutrikimą, perduodamą iš kartos į kartą. Todėl lieka vienintelė galimybė – koku nors būdu šias grupes pašalinti arba iškelti iš kuriamos utopijos²¹.

Kaip žinome, kartais tokia logika verčia totalitarinės valstybės valdančiuosius imtis pačių radikaliausių priemonių – fiziškai sunaikinti priešus. Chrestomatinis to pavyzdys (o kartu ir neišmatuojama žmonijos tragedija) – Holokaustas.

Kad pagrįstų tokią logiką, totalitarinių sąjūdžių ideologai „objektyviems priešams“ apibūdinti neretai pasitelkia genetinę ir biologinę retoriką: tokios grupės vaizduojamos kaip žmonijos evoliucijos eigoje susiformavusi bevertė ar net pavojinga biologinė rūšis, ne tik nepasiekusi „tikriems“ žmonės būtino raidos lygio, bet ir parazituojanči šiųjų sąskaita bei trukdanti evoliucionuoti į dar aukštesnę pakopą. Šitokios biologinės terminijos esama ir V. Lenino raštuose²². Toks nužmoginimas būtinas siekiant pateisinti terorą ir represijas (be kurių jokia totalitarinė sistema, pasak H. Arendt, neišgyventų) ir, kuriant naują socialinę ir ekonominę realybę, perkonstruoti visuomenę.

Okupuotoje Lietuvoje toks socialinės realybės konstravimo būdas išplito jau pirmosios sovietų okupacijos metais. Tada vykdyta plataus masto propagandos kampanija prieš šias priešų grupes: buvusius Lietuvos valstybės, kariuomenės, teisėtvarkos pareigūnus, politinius veikėjus, dvarininkus, kapitalistus ir turtinguosius ūkininkus („buožes“). Spaudoje pasirodantiuose straipsniuose vyravo biologinė, nužmoginanti retorika. Priešo grupių atstovai buvo vaizduojami kaip asmenys, kenkiantys visuomenės socialinei gerovei, kliudantys perkurti realybę pagal utopinį paveikslą. Įdomu, kad spaudoje šių grupių atstovai buvo kriminalizuojami ir įvardijami ne tik kaip lietuvių tautos išdavikai, bet ir kaip potencialūs ar net tikri nusikaltėliai²³.

Tremtiniai taip pat buvo asmenys, kuriuos sovietinė ideologija priskyrė priešų kategorijai. Antai 1941 m. birželio mėn. tremiant dar 1940-aisiais į užsienį pabėgu-

sio lietuvių advokato Juozo Katiliaus šeimą pažymėta, jog tokio likimo ji sulaukė dėl to, kad yra „socialiai pavojinga“²⁴, vadinasi, nors ir nepadariusi jokio nusikaltimo, yra genetiškai ydinga, todėl potencialiai galinti pakenkti kuriamos sovietinės valstybės ir visuomenės gerovei. Beje, terminas „socialiai pavojingas“ yra kur kas griežtesnis nei šiandien Vakarų kriminologijoje visuomenės vertybėms oponuojančiam individui apibūdinti vartojama devianto sąvoka²⁵. Jau pats žodžių junginys „socialiai pavojingas“ suponuoja mintį, kad juo apibūdinami individai ar šeimos kelia pavojų visuomenei vien savo buvimu, tad vienaip ar kitaip juos integruoti į visuomenę neįmanoma – telieka kaip nors jų atsikratyti.

Tokio skirstymo absurdiškumas aiškėja perskaičius malonės prašymą, kuriuo jau paaugusios J. Katiliaus dukterys 1952 m. kreipėsi į Josifą Staliną prašydamos panaikinti sprendimą jas ištremti: „<...> maloniai prašome atšaukti mums trėmimą, nes mes neatsimename savo tėvo Katiliaus Juozo, Jono, ir negalime atsakyti už jo poelgį – už tai, kad jis prieš dvylika metų, t. y. 1940-aisiais, išvyko į užsienį.“²⁶ Kaip matyti, kolektyvinės kaltės sąvoka, akivaizdi sovietinei administracijai ir NKVD darbuotojams, ką tik okupuotoje Lietuvos visuomenėje buvo visiškai nesuvokiama.

Taigi siekiant represuoti atskirų kategorijų priešus Lietuvoje atkartotas po 1917 m. Spalio perversmo Rusijoje ir SSRS patikrintas ir ištobulintas modelis. Taikant kolektyvinės kaltės ir kolektyvinės atsakomybės principus pirmiausia stengtasi susidoroti su vadinamaisiais buvusiais žmonėmis – asmenimis ar jų grupėmis, kurie prieš įvedant sovietinę santvarką buvo valdžioje arba ėjo kokias nors politinę galią turinčias pareigas²⁷.

Pats terminas „buvusieji žmonės“ bolševikų retorikoje imtas vartoti gana anks-

ti – dar 1921 m. vasarą – vykstant prieš eserus nukreiptiems parodomiesiems teismams. Iš biologijos mokslo pasiskolinti terminai „mikrobas“, „bakterija“, „parazitai“ to meto retorikoje buvo išties dažni kalbant apie šios kategorijos priešus²⁸. Vėliau atėjo laikas ekonominiams kenkėjams, tarp jų – buožėms.

Toks požiūris pamažu įsitvirtino ir sovietinėje baudžiamojoje teisėje. 1926 m. Sovietų Rusijos baudžiamajame kodekse buvo netgi prieš apibrėžimas – tai „asmuo, kuris imasi socialiai pavojingų veiksmų arba yra pavojingas dėl ryšių su nusikalstama aplinka ar dėl savo paties veiklos praeityje“²⁹. Čia slypėjo vienas didžiausių sovietinės teisinės savimonės paradoksų – galimybė imtis baudžiamojo persekiojimo už veikas, įvykdytas tada, kai sovietinė valstybė ir sovietinė teisė dar neegzistavo (kaip tik tuo paprastai naudotasi represuojant „buvusius žmones“).

TREMTIS: ADMINISTRACINIS GYVENTOJŲ PERKĖLIMAS AR KRIMINALINĖ BAUSMĖ?

Sovietinėje baudžiamojoje teisėje, sovietų propagandoje ir indoktrinacijoje susiformavusią prieš sampratą Lietuvoje imta aktyviai taikyti jau per pirmąją sovietų okupaciją (1940–1941 m.). Sunaikinti iki tol egzistavusią teisės sistemą buvo vienas pirmųjų sovietų valdžios uždavinių okupuotoje Lietuvoje³⁰. To meto propagandinėje literatūroje tvirtinama, kad atėjo metas kovai su liaudies priešais panaudoti teismus ir teisę³¹.

Tokios tendencijos reiškėsi buvusių valdžios atstovų areštais, pavyzdžiui, buvusio ministro pirmininko Antano Merkio suėmimu 1940 m. birželio 17 d. Šiuo atveju įdomu (ir tipiška), kad A. Merkys jam skirtą 25 metų laisvės atėmimo bausmę

atliko sovietinėje kalinimo sistemoje (Gulage), o jo šeima buvo ištremta³². Tokia elgsena – politinių „nusikaltėlių“ giminaičių ir artimųjų trėmimas – dėsningai atsikartojo antrosios sovietų okupacijos metu vykstant ginkluotajam pasipriešinimui.

Vis dėlto kalbant apie tremtį sovietinėje teisėje ir sovietinėje baudžiamojo persekiojimo sistemoje esama neaiškumo. Istoriografijoje pabrėžiama, kad teisinis tremčių reguliavimas Sovietų Sąjungoje buvo ne baudžiamosios, bet administracinės teisės sritis. Pasak jau minėto H. Strodo, Baltijos šalių gyventojus Sovietų Sąjunga trėmė „iš esmės be teismo ir tardymo“³³. Vadinasi, baudžiamasis tremtinių persekiojimas nebuvo vykdomas. Trėmimų kaip sovietinės administracinės teisės objekto apibrėžimas, ko gero, galėjo suformuoti ir istoriografijoje pastaruoju metu pasitaikantį teorinį požiūrį, laikantį SSRS vykdytus trėmimus tipiniais masiniais prievartiniais gyventojų perkėlimais, kokių buvo gausu karų kėčiame XX a. Europoje³⁴. Taigi dera dar kartą paanalizuoti trėmimus iš sovietinės teisės ir sovietinės baudžiamojo persekiojimo sistemos perspektyvos.

Pirmiausia svarbu pažymėti, kad sovietiniuose įstatymuose tremtis figūravo. Kaip viena iš bausmės rūšių ji netgi buvo įrašyta į sovietinį Baudžiamąjį kodeksą. Tai buvo viena iš vadinamųjų „socialinės gynos priemonių“ – sovietinis bausmės termino sinonimas. 1941 m. Lietuvos SSR išleisto ir nuo to laiko (taip pat ir antrosios sovietų okupacijos metais) jos teritorijoje galiojusio Sovietų Rusijos baudžiamojo kodekso 20 straipsnio g dalyje šalia kitų bausmės rūšių minima ir tokia: „<...> pašalinimas iš RTFSR ar atskiros vietovės ribų su privalomu apgyvendinimu kitose vietovėse ar be šiojo arba su uždraudimu gyventi atskirose vietovėse ar be šiojo“³⁵. Taigi sovietiniame Baudžiamajame kodekse tremtis figūravo

ne tik kaip gyventojų perkėlimas, bet ir kaip tam tikra bausmės rūšis.

Iš karto po okupacijos Lietuvoje buvo pradėta diegti sovietinė jurisdikcija. Lietuvos baudžiamojo persekiojimo sistema buvo sujungta su SSRS sistema, pradėjo galioti sovietiniai įstatymai³⁶. 1940 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje įsigaliojo Sovietų Rusijos baudžiamasis kodeksas³⁷. Tad bent jau formaliai trėmimai teisėje buvo suvokiami ne tik kaip administracinis gyventojų perkėlimas, bet ir kaip kriminalinės bausmės rūšis.

Pagal sovietinę baudžiamąją teisę tremties bausmė, apibūdinama kaip „pašalinimas iš tam tikros vietovės su privalomuoju apgyvendinimu kitose vietovėse“, galėjo būti „teismo taikoma“ už nusikaltimus, numatytus 58, 59, 61, 73, 74, 104, 107, 116–118, 129, 136, 140, 142, 153, 155, 162, 164–167, 169, 173 ir 175 Baudžiamojo kodekso straipsniuose. Tai buvo labai įvairios veikos – nuo pačių sunkiausių „kontrevoliucinių“ nusikaltimų (58 str.) iki narkotikų gaminimo ir laikymo turint tikslą parduoti (104 str.)³⁸.

Kita vertus, sovietiniame Baudžiamajame kodekse buvo paragrafų, kurie įstatymiškai įtvirtino minėtus kolektyvinės kaltės ir „buvusių žmonių“ persekiojimo principus. Štai 58 straipsnio, dažniausiai taikyto politinėse bylose, 1c paragrafas įteisino kolektyvinę atsakomybę už nusikaltimą. Jis teigė, kad, „pabėgus ar perskridus į užsienį kariui, pilnamečiam jo šeimos nariai, jei jie kuo nors yra padėję rengiamai ar įvykdytai išdavystei arba nors žinojo apie ją, bet nepranešė valdžiai, baudžiami laisvės atėmimu nuo penkerių iki dešimties metų su turto konfiskavimu“. Tuo tarpu „kitiems pilnamečiams išdaviko šeimos nariams, kartu su juo gyvenusiems ar nusikaltimo metu jo išlaikomiems, yra atimtinos rinkiminės teisės ir jie nutremiami penkeriems metams į tolimesius Sibiro rajonus“³⁹.

Teisinis „buvusių žmonių“ persekiojimas, pavyzdžiui, buvo įteisintas panaikinant arba apribojant senaties principo taikymą už kontrrevoliucinius nusikaltimus. Baudžiamojo kodekso 14 straipsnis numatė, kad, „[p]atraukus baudžiamojon atsakomybėn už kontrrevoliucinius nusikaltimus, senatis taikyti kiekvienu atskiru atveju pavedama teismo nuožiūrai“. Be to, čia pat buvo teigiama, kad „asmenims, patrauktiems baudžiamojon atsakomybėn už tuos aktyvius veiksmus ir tą aktyvią kovą prieš darbininkų klasę ir revoliucinį sąjūdį, kuriais jie pasireiškė eidami atsakingą ar slaptą pareigybę prie carinės santvarkos arba pas kontrrevoliucines vyriausybes pilietinio karo metu, senaties taikymas ir sušaudymo pakeitimo klausimas pavedamas teismo nuožiūrai“⁴⁰. Taip pat dera atminti, kad abu šie principai sėkmingai gyvavo sovietinėje teisinėje praktikoje.

Vadinasi, Lietuvos SSR egzistavo įstatymų prielaidos vykdyti gyventojų trėmimus baudžiamosios teisės priemonėmis. Ir vis dėlto masiniai trėmimai Lietuvoje organizuoti be teismo, taikant administracines, o ne baudžiamojo persekiojimo priemones ir metodus. Pavyzdžiui, administracinės priemonės taikytos tremiant partizanų šeimų narius – čia, be abejo, remtasi kolektyvinės atsakomybės logika, akcentuojant kolektyvinę kaltę.

Šios represijos organizuotos remiantis konkrečiais politiniais sprendimais, pavyzdžiui, nutarimu Nr. 417-160vs „Dėl iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos specialiajai tremčiai 12 tūkšt. nelegaliai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacionalistų šeimų, taip pat banditų talkininkų buožių su šeimomis“⁴¹. Tokie nutarimai reiškė, kad būti partizano giminaičiu sovietų okupuotoje Lietuvoje buvo pakankamas (nors ir ne vienintelis) pretekstas būti įrašytam į tremiamųjų sąrašus.

Lietuvos SSR taikyta kolektyvinės atsakomybės logika atsiskleidžia ir kituose šaltiniuose bei dokumentuose. Pavyzdžiui, 1948 m. MGB pareigūnų raporte Lietuvos komunistų partijos pirmajam sekretoriui Antanui Sniečkui pranešama, kad užduotis išsiųsti iš Lietuvos „banditų“ ir „jų rėmėjų buožių“ šeimas buvo sėkmingai įgyvendinta⁴².

Kodėl, net ir esant reikiamiems įstatymams, žmonės iš Lietuvos SSR buvo tremiami pasitelkiant administracines priemones, galima mėginti aiškinti keliomis priežastimis. Pirmiausia, tokią taktiką galėjo lemti praktiniai motyvai: panašiai kaip kolektyvizacijos metais SSRS, Lietuvoje socialinę pertvarką siekta įgyvendinti kuo skubiau, o rengti kiekvieno asmens teismo procesą paprasčiausiai buvo neekonomiška tiek laiko, tiek žmogiškųjų išteklių, tiek pinigine prasme.

Čia verta prisiminti SSRS ir Sovietų Rusijos baudžiamojo persekiojimo sistemos raidą. Okupuotoje Lietuvoje atsikartojė po nepo epochos SSRS baudžiamajame persekiojime galutinai įsitvirtinusi skirtis tarp įprastinių teismų (jie daugiausia tyrė nepolitines arba itin svarbias politines bylas) ir vadinamųjų neteisminių (angl. *extra-judicial*) institucijų⁴³. Chrestomatinis pavyzdys – garsiosios NKVD *troikos*⁴⁴. Jos turėjo teisę į greitą ir supaprastintą baudžiamąją verdiktą pagal 58 straipsnį⁴⁵. Kaip tik tokios neteisminės institucijos, kurių pirmtakė – garsioji ČK (rus. *Črevzyčainaja komissija*), ir buvo suformuotos vadinamiesiems liaudies priešams (kokie ir buvo tremtiniai) eliminuoti⁴⁶. Šios neteisminės (arba užteisinės) institucijos viešpatavo SSRS kolektyvizacijos metais⁴⁷.

NKVD buvo institucija, kuri 1941 m. Lietuvos SSR organizavo trėmimus⁴⁸. Taigi bent jau instituciškai ikikarinėje SSRS vyravęs modelis buvo atkartotas Lietuvos SSR.

Ir vis dėlto tremtiniai čia tebuvo kategorija, neišgirdusi net ir sufalsifikuoto teisinio baudžiamojo verdikto.

Be minėtų motyvų, tokią padėtį okupuotoje Lietuvoje galėjo lemti ir pati sovietinės teisinės sistemos raida. XX a. ketvirtąjo dešimtmečio viduryje SSRS buvo įvykdyta vadinamoji teisės restauravimo reforma. Ji pirmiausia sietina su sovietinio teisininko Andrejaus Vyšinskio vardu. 1935 m. tapęs SSRS generaliniu prokuroru, jis ne tik organizavo ir sovietinės teisės klišėmis pagrindė Didįjį terorą⁴⁹, bet ir atmetė ankstesnę Sovietų Sąjungos polinkį į teisinį nihilizmą, reikalaujamas daugiau teisėtumo ir legalumo, teismų darbo reguliarumo, stabilumo ir griežtai laikytis baudžiamojo persekiojimo procedūros⁵⁰. Natūralu, kad esant tokiai atmosferai sovietinėje baudžiamojo persekiojimo sistemoje pamažu nyko *troikų* ir supaprastintų teismo procesų reikšmė. Tai atsispindėjo ir teismų darbe: 1933–1952 m. įprastinių teismų priimtų nuosprendžių skaičius jau viršijo supaprastinto baudžiamojo proceso (NKVD *troikų*) nuosprendžių skaičių. Išimtis čia buvo 1937–1938 m. laikotarpis – Didžiojo teroro metai⁵¹.

Pirmą kartą okupuota ir prie sovietinės baudžiamojo persekiojimo sistemos 1940 m. prijungta Lietuva atsidūrė būtent tokioje teisinėje aplinkoje. Norint visoje SSRS pereiti prie kuo didesnės įprastinių teismų įtakos ir net „prieš“ baudžiamąjį persekiojimą organizuoti remiantis nesupaprastinta teismine procedūra, okupuotose teritorijose, ko gero, juo labiau buvo siekiama imituoti sovietų valdžios teisėtumą ir legalumą kuriant teisėtumo išpūdį tiek užsienio stebėtojams, tiek vietinei okupuotų šalių visuomenei. Ne veltui čia buvo imituojami rinkimai, turintys pagrįsti savanorišką įstojimą į SSRS, – Sovietų Sąjunga apsimitė besielgianti kaip teisinė valstybė. Kurti net sovietinių teisininkų kritikuo-

jamas *troikas* tokiu atveju jau būtų buvęs nonsensas ir anachronizmas.

Tikėtina, kad kaip tik dėl šių priežasčių (o greičiausiai ir siekiant įvykdyti trėmimus kuo tyliau ir slapčiau bei baiminantis galimo okupuotos šalies visuomenės pasipriešinimo) Lietuvos SSR buvo priimtas sprendimas daugelį tremtinių asmenų bent jau teoriškai priskirti ne prie politinių kalinių, o prie perkeliama gyventojų ir jiems neorganizuoti atskirų teismo procesų (kaip žinome, surengti tik dalies 1941 m. birželio mėn. suimtų politinių kalinių teismai).

„Teisėtumo“ retorika sovietiniame teisės diskurse dar labiau sustiprėjo po Antrojo pasaulinio karo ir pokariu, kai A. Vyšinskis ir kiti sovietų teisininkai dalyvavo Niurnbergo procese. Tuo laikotarpiu atsirado dar daugiau motyvų sovietinę baudžiamojo persekiojimo sistemą vaizduoti kuo teisėtesnę ir teisingesnę – istoriografijoje netgi teigiama, esą baudžiamojo persekiojimo procesas ir teisė priartėjo prie „vakarietišku“ standartų⁵². Ir nieko keista: Vakarų sąjungininkų akyse SSRS privalėjo atrodyti esanti teisinė valstybė, kad taip pabrėžtų savo skirtį nuo neteisinės ir masinių žmonių naikinimą vykdžiusios nacių Vokietijos.

Tokiame kontekste nebeliko vietos tarpiniams ar pusiau teisiniams sprendimams: represijos turėjo būti vykdomos arba kuo grakščiau inscenizuojant objektyvius baudžiamojo persekiojimo procesus ir nešališkus teismus, arba nekaltų, tik ideologijos požiūriu pavojingų asmenų grupių politinį represavimą dangstant „darbo jėgos perkėlimo“ skraiste. Tiesa, prasidėjus partizanų karui trėmimus mėginta pagrįsti nauju argumentu – tremtiniai imti vadinti jau ne tik „buožėmis“ ar „socialiai pavojingais elementais“, bet ir „banditų šeimomis“.

Be abejo, minėtasis ekonominis ir praktinis represijų planavimo ir įgyvendinimo matmuo taip pat buvo svarbus: organizuo-

jant staigią trėmimo akciją, visus nuteisti buvo tiesiog neįmanoma. O praktinės partitės organizuoti trėmimus Lietuvą okupavusi SSRS jau turėjo, tad ir jų išlaidas galėjo apskaičiuoti gana objektyviai.

Reikšmingas čia buvo ir kitas jau minėtas sovietinio teisinio mentaliteto bruožas: trėmimus organizuojant kaip masines akcijas ir be teismų, buvo kur kas lengviau įgyvendinti kolektyvinės kaltės principą – tremti ištisas šeimas. Juk sovietinis Baudžiamasis kodeksas draudė asmenų, nesulaukusių dvylikos metų amžiaus, baudžiamąjį persekiojimą net ir už sunkiausius nusikaltimus⁵³, o, kaip žinome, tremiami buvo net naujagimiai.

PRAKTINIS TRĖMIMŲ ORGANIZAVIMAS, TEISINĖ IR SOCIALINĖ TREMTINIŲ PADĖTIS

Teisinė ir praktinė tremtinio ir politinio kalinio padėtis Lietuvos SSR ir SSRS nebuvo tokia pati. Tremtinys Valentinas Dėdinas puikiai užčiuopė šią skirtį, atsiminimuose nurodydamas, kad tremtiniai ir politiniai kaliniai iš okupuotos Lietuvos buvo vežami atskiruose vagonuose, be to, politinių kalinių vagonai buvo kur kas akyčiau saugomi sovietinių pareigūnų. Pasak V. Dėdino, būsimus Gulago kalinius sistema tuo metu identifikavo kaip tikrus nusikaltėlius, siunčiamus į mirties stovyklas, o tremtinius jis vadina tik „įtariamaisiais“, kurių kaltė „neįrodyta“⁵⁴.

Šis aprašymas iliustruoja, kaip skirtingai sovietinė valstybė žvelgė į šias dvi „liaudies ir valstybės priešų“ grupes. Be to, tremtiniai sovietinės sistemos neteisębę išgyveno skausmingiau už Gulago kalinius. Juk, žvelgiant objektyviai, sistema jų niekada teisiškai taip ir nepripažino nusikaltėliais, kuriuos būtina išmesti iš sovietinės visuo-

menės, nesuteikiant vilties kada nors tapti visaverčiais jos nariais. Jie niekada nebuvo nuteisti ir niekada neišgirdo oficialaus, kad ir suklastoto, verdikto, aiškiai nurodančio: „Kaltas.“ Tačiau iš tiesų šie asmenys buvo laikomi visavertės sovietinės visuomenės atmatomis.

Išlikę dokumentai patvirtina, kad sovietų valdžia su tremtiniais elgėsi toli gražu ne kaip su tiesiog perkeltaisiais asmenimis, o kaip su tikrų tikriausiais nusikaltėliais ir priešais. Štai sovietinių pareigūnų 1948 m. parengtoje ataskaitoje Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkui Mečislovui Gedvilui vartojamos sąvokos „areštuotasis“, „nuteistasis“, nors iš dokumento konteksto akivaizdu, kad jame kalbama apie be teismo, pagal sąrašus ištremtus žmones⁵⁵. Ne veltui tremiamųjų suėmimo procedūra vadinta areštu, o tremiant partizanų artimuosius buvo taikomi tokie su baudžiamuoju procesu siejami veiksmai kaip krata⁵⁶.

Dar svarbiau, kad tremtinių gyvenimas tremties vietose buvo organizuojamas panašiais kaip ir Gulage principais – jį administravo tos pačios institucijos kaip ir organizavusios baudžiamąjį persekiojimą, bausmės įgyvendinimą ir nuteistųjų priežiūrą. Pavyzdžiui, specialiąsias gyvenvietes, kuriose buvo apgyvendinti 1941 m. Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldavijos tremtiniai, administravo NKVD, sujungtas su Gulago sistema⁵⁷.

Taigi tremtinių gyvenimo pobūdis, kasdienė rutina menkai skyrėsi nuo lagerio gyventojų, bet buvo kardinaliai priešinga nei laisvėje gyvenančių SSRS žmonių. Tremtiniai buvo be perstojo stebimi ir sekami sovietinių pareigūnų. Kaip ir Gulage, pagrindinė tremtinių kasdienės rutinos dalis buvo priverstinis darbas. Be to, buvo stipriai suvaržyta jų judėjimo laisvė, o pažeidusieji griežtas judėjimo taisyklės būdavo traukiami baudžiamojon atsakomybėn.

Panaikinus NKVD, tremtiniai buvo perduoti SSRS vidaus reikalų ministerijos (MVD), kuri atliko iš esmės tas pačias funkcijas, žinion. Ministerijos institucijos turėjo administruoti specialiuosius tremtinius ir kovoti su nusikaltimų prielaidomis⁵⁸.

Be abejo, oficialiai tremtiniai neturėjo nusikaltėlio ar politinio kalinio teisinio statuso. Nors tremtis kaip bausmė buvo įtraukta į Baudžiamąjį kodeksą, joks šių žmonių teismas nebuvo įvykęs ir tremtis kaip bausmė jiems nebuvo skirta teisiniu būdu. Tačiau tremties vietą palikęs tremtinys buvo persekiojamas pagal RSFSR baudžiamojo kodekso 82 straipsnį⁵⁹.

Ne vienas buvęs tremtinys atsiminimuose ar dienoraštyje yra aprašęs, kad su tremtiniais buvo elgiama kaip su tikrais nusikaltėliais ir kad ilgainiui jie patys neretai imdavo jaustis tokie esantys. Vis dėlto pačioje pradžioje ištremtiesiems buvo sunku suprasti trėmimų logiką. Kadangi nebūdavo teismo, žmonės manė, kad jiems tebegalioja nekaltumo prezumpcija ir kad jie yra ištremti paprasčiausiai dėl apmaudžios administracinės klaidos. Dėl to sovietų valdžiai, net pačiam J. Stalinui, buvo rašomi skundai ir malonės prašymai siekiant įrodyti, kad vienos ar kitos šeimos nariai yra nekalti, nepadarė jokio nusikaltimo, o buvo ištremti per klaidą. Viename tokių skundų tremtis įvardijama kaip kriminalinė bausmė, o sovietinių pareigūnų prašoma pakartotinai ištirti šeimos ištrėmimo aplinkybes bei patikrinti faktus ir įrodymus, pagrindžiančius skundą rašančio asmens šeimos narių kaltumą, o kartu – ir ištrėmimo teisėtumą⁶⁰.

Tačiau kita sovietinės visuomenės dalis, remdamasi ideologinėmis klischėmis, tremtinius tapatino su liaudies priešais. Antai tremtinei Jūratei Bičiūnaitei-Masiulienei gyvenant Sibire teko patirti, kad dauguma vietos gyventojų į jos šeimą žiūri kaip

į nusikaltėlius ir pravardžiuoja „prakeiktais buožėmis“⁶¹.

Į priešų sąvoką įėjo net maži vaikai. Pavyzdžiui, tremtinio V. Dėdino atsiminimuose aprašytas atvejis, kai per 1941 m. trėmimus, vyrui slapstantis, į ešeloną buvo atvesdinta jo nėščia žmona ir keturi vaikai⁶². Tad nors teisiškai tremtiniai nebuvo nusikaltėliai, tikroji jų padėtis mažai skyrėsi nuo kalinių.

Dėsninga, kad net po J. Stalino mirties į Lietuvą grįžę tremtiniai nebuvo integruojami į visuomenę, jautėsi paženklinti tremties. Iki pat atkuriant nepriklausomybę tremtis nulėmė šių žmonių diskriminaciją ir nevisavertę socialinę integraciją. Sovietinės tarnybos dažnai atsisakydavo grįžusių tremtinius Lietuvoje registruoti, jiems čia buvo sunku įsidarbinti⁶³, juos stebėjo KGB⁶⁴. Dėl šių sunkumų buvę tremtiniai neretai būdavo priversti grįžti atgal į tremties vietas⁶⁵, jautėsi stigmatizuojami ir atmetami net artimiausių draugų⁶⁶.

IŠVADOS

1. Lietuvoje sovietų valdžios vykdytų masinių trėmimų negalima laikyti paprastu priverstiniu asmenų (ar darbo jėgos) perkėlimu. Kai kurie žmonės buvo tremiami kaip asmenys, priklausantys grupėms, kurios neturi teisės dalyvauti kuriant naują komunistinę visuomenę. Trėmimu šių žmonių iki pat J. Stalino mirties nebuvo siekiama perauklėti, mat, remiantis sovietinės ideologijos logika, šie parazitinių grupių atstovai buvo genetiškai kitokie, tad jų perauklėti tiesiog neįmanoma. Vadinasi, trėmimu siekta šių žmonių grupių atsikratyti, išstumti jas iš socio.

2. Sovietinės teisės šaltiniuose (Baudžiamajame kodekse) tremtis kaip bausmė už nusikaltimą egzistavo. Bet tokiomis

Baudžiamojo kodekso normomis nebuvo naudojamai vykdant Lietuvos gyventojų trėmimus. Ko gero, organizuoti atskirą kiekvieno tremtinio teismo procesą atrodė neekonomiška, juolab kad institucijų, vykdančių supaprastintą baudžiamąjį persekiojimą (tokių kaip NKVD *troikos*), vaidmuo po ketvirtąjo dešimtmečio viduryje SSRS įvykdytos teisės reformos menko.

3. Nors teoriškai ir įstatymiškai Lietuvos tremtiniai buvo ne baudžiamosios, bet administracinės teisės subjektas, už trėmimus ir tremtinių administravimą tremties vietose buvo atsakinga tradiciškai baudžiamąjį persekiojimą vykdanči institucija – NKVD. Be to, kasdienė tremtinių padėtis menkai skyrėsi nuo Gulago kalinių: jų laisvė judėti buvo smarkiai suvaržyta, darbas – priverstinis, o gyvenimo sąlygos ir maistas dažnai vos leido išgyventi. Tai lėmė didelį tremtinių sergamumą ir mirtingumą. Be to, pabėgę iš tremties vietos, jie jau ir teisiškai būdavo traukiami baudžiamajon atsakomybėn.

Nuorodos

¹ A. Yurchak, *Everything Was Forever, until it Was no More: The Last Soviet Generation*, Princeton, New Jersey, 2006, p. 2–4.

² *Leiskit į tėvynę*, Kaunas, 1989; *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius, 1989.

³ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. rugpjūčio 12 d. nutarimas Nr. 327 „Dėl materialinės žalos atlyginimo asmenims, Antrojo pasaulinio karo ir okupacijų metais išvežtiems priverstiniais darbams, buvusiems getuose, įkalinimo įstaigose ir kitose laisvės atėmimo vietose“, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.FA40F9474ABE/LMbQywiSyB> [žiūrėta 2018 01 15]; Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 metų okupacijų, teisinio statuso įstatymas, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.FA7CC8021E9D> [žiūrėta 2018 01 15].

⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 m.*, Vilnius, 1996; To paties, *Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui: pirmoji sovietinė*

4. Socialinė tremtinių padėtis taip pat nesiskyrė nuo deviantų ar nusikaltėlių. Jie buvo diskriminuojami, kitų visuomenės narių apšaukiami nusikaltėliais ar priešais. Net grįžę į Lietuvą, buvę tremtiniai ir toliau buvo laikomi deviantais, diskriminuojami, atstumiami ar išstumiami iš visuomenės neleidžiant jiems įregistruoti gyvenamosios vietos, nepriimant jų į darbą, užkertant kelią jiems siekti mokslo ar karjeros.

5. Tai, kad tremtiniai buvo perkelti į kitą teritoriją, o ne sunaikinami industriškai, ko gero, lėmė ekonominiai motyvai: sovietų režimui tremtiniai buvo tegul ir nedaug naudos duodanti, bet tik minimalių išteklių reikalaujanti darbo jėga. Ko gero, neatsitiktinai šie žmonės buvo gabenami iš Lietuvos gyvuliniais vagonais – taip jų statusas buvo sulyginamas su kitų išteklių, gal net ir su gamybos priemonių. Toks sovietinio režimo elgesys buvo aiški siekio šiuos individus nužmoginti išraiška.

nė okupacija 1940–1941 m., Vilnius, 2006; To paties, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008; To paties, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012.

⁵ E. Grunskis, „Lietuvos gyventojų trėmimai“, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995.

⁶ Daugiatomis tęstinis leidinys „Lietuvos gyventojų genocidas“. Daugiau informacijos žr. <http://genocid.lt/centras/lt/1198/a/> [žiūrėta 2018 01 17].

⁷ D. Gailienė, *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius, 2008; „Traumas Influenced by the Soviet and the Nazi Regimes in Lithuania: Research into the Psychological Aftermath“, in *Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?*, eds. K. Korzeniewska, A. Mielczarek, M. Stefanowicz, M. Kareniauskaite, Vilnius, 2015, p. 23–58.

⁸ G. Gudaitė, „Reflections of the Soviet Legacy in the Life of an Individual and the Psychotherapeutic Process“, in *Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?*, p. 59–79.

⁹ B. Burauskaitė, „Lietuvos vaikai – 1948-ųjų tremtiniai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 2 (24), p. 64–70.

¹⁰ D. Gailienė, op. cit., p. 32–33, 47–52.

¹¹ H. Strods, „Nepriklausomybės idėja, trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas (1940–1990 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 2 (24), p. 87–93.

¹² D. Balkytė, „1951 m. Lietuvos gyventojų trėmimo operacija „Ruduo“: deportacijos iš Eišiškių rajono“, *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 2 (38), p. 56–67.

¹³ H. Arendt, *Eichmanas Jeruzalėje. Ataskaita apie blogio banalumą*, Vilnius, 2015.

¹⁴ P.vz., *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995.

¹⁵ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001, p. 320–336.

¹⁶ G. Hosking, *Rulers and Victims: the Russians in the Soviet Union*, Cambridge, London, 2006, p. 11.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Žr., pvz., F. Dostojevskis, *Broliai Karamazovai: keturių dalių romanas su epilogu*, Vilnius, 2008.

¹⁹ Šių svarstymų pradžia – žymaus italų kriminologo ir filosofo Cesare' Beccarios (1738–1794) darbuose. Jis laikomas Vakarų moderniosios kriminologijos ir teisės tėvu. Daugiau žr.: C. Beccaria, „On Crimes and Punishments“, in *Criminology Theory. Selected Classic Readings*, Cincinnati, OH, 1998, p. 12–13.

²⁰ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, p. 408–413.

²¹ Ibid., p. 408–419.

²² V. Leninas, „Kaip organizuoti lenktyniavimą?“, *Pilnas raštų rinkinys*, t. 35, Vilnius, 1986, p. 198.

²³ „Ir gen. Plechavičius pabėgo“, *Liaudies balsas*, 1940, birželio 24, Nr. 4, p. 3.

²⁴ R. Katiliūtė, *Gimnazistė*, Vilnius, 2016, p. 123.

²⁵ Daugiau žr.: S. Henry, *Social Deviance*, Cambridge, 2009, p. 1, 2.

²⁶ R. Katiliūtės ir I. Katiliūtės malonės prašymas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. V-5, ap. 1, b. 24714, l. 27.

²⁷ L. Viola, „The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, 1927–1935“, in *Stalinist Terror. New Perspectives*, eds. J. A. Getty, R. T. Manning, Cambridge, 1993, p. 70.

²⁸ B. G. Rosenthal, *New Myth, New World: From Nietzsche to Stalinism*, Pennsylvania, 2002, p. 175.

²⁹ *The Criminal Code of RSFSR, 1934*, <http://www.cyberussr.com/rus/uk-toc-e.html>.

³⁰ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 96.

³¹ I. Perlovas, *Liaudies teismo darbo organizavimas*, Kaunas, 1949, p. 3.

³² *Traumas Inflicted by the Soviet and Nazi Regimes in Lithuania: Research into the Psychological Aftermath*, Vilnius, 2005, p. 24.

³³ H. Strods, op. cit., p. 88.

³⁴ T. Balkelis, V. Davoliūtė, *Populations Displacement in 20th Century Lithuania: Experiences, Identities, Legacies*, Amsterdam, 2015.

³⁵ *RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d.*, Kaunas, 1941, p. 18.

³⁶ M. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997, p. 22–228, 275; G. Šapoka, „Sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės vertinimas lietuvių teisininkų išėvių darbuose“, *Jurisprudencija*, 2011, Nr. 18 (2), p. 459.

³⁷ V. Žiemelis, „Lietuvos prokuratūros pertvarkymo į sovietinę prokuratūrą raida 1940–1941 metais“, *Jurisprudencija*, 2007, Nr. 12, t. 102, p. 17–19; M. Maksimaitis, S. Vansevičius, op. cit., p. 224.

³⁸ *RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d.*, p. 71.

³⁹ Ibid., p. 36.

⁴⁰ Ibid., p. 15–16.

⁴¹ Nutarimas Nr. 417-160vs „Dėl iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos specialiajai trėmčiai 12 tūkst. nelegaliai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacionalistų šeimų, taip pat banditų talkininkų buožių su šeimomis“, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 306.

⁴² MGB raportas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 11, b. 237, l. 82.

⁴³ G. P. van den Berg, „The Soviet Union and the Death Penalty“, *Soviet Studies*, Vol. 35, No 2, Apr. 1983, p. 154.

⁴⁴ T. Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York, 2010, p. 25–26.

⁴⁵ Ibid., p. 25–26, 78–87.

⁴⁶ P. H. Solomon, *Soviet Criminal Justice under Stalin*, Cambridge, 1996, p. 19–20.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Žr., pvz., LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro P. Gladkovo 1941 m. gegužės 12 d. telegrama SSRS valstybės saugumo liaudies komisarui V. Merkulovui apie numatytą suimti ir ištremti iš Lietuvos SSR asmenų kategorijas ir preliminarų tokių asmenų skaičių, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 5, l. 263, 268, 269.

⁴⁹ S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné et al., *Juodoji komunizmo knyga. Nusikaltimai, teroras, represijos*, Vilnius, 2000, p. 1045; A. Vyšinskio kalba L. Kamenovo ir G. Zinovjevo teismo procese, <http://art-bin.com/art/omosc22m.html#not2> [žiūrėta 2018 01 18].

⁵⁰ H. J. Berman, *Justice in the USSR. An Interpretation of Soviet Law*, Cambridge, London, 1987, p. 56–57.

⁵¹ Ibid.

⁵² J. Cadiot, T. Penter, „Law and Justice in Wartime and Postwar Stalinism“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, No 2, 2013, p. 161.

⁵³ RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d., p. 14.

⁵⁴ V. Dėdinas, „Išvežimas“, in *Ešelonų broliai*, Vilnius, 1991. Prieiga per internetą: <http://www.partizanai.org/failai/pdf/esalonu-broliai.pdf> [žiūrėta 2017 12 12].

⁵⁵ Organizacinio instruktorių skyriaus vyr. instruktoriaus P. Silicko pranešimas Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkui M. Gedvilui apie paimtų iš banditų ūkių gyvulių paskirstymą Varėnos apskrityje, LYA, f. 1771, ap. 11, b. 257, l. 1.

⁵⁶ RTFSR baudžiamojo proceso kodeksas, Vilnius, 1954, p. 55.

⁵⁷ *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 162–163.

⁵⁸ Ibid., p. 306.

⁵⁹ Ibid., p. 305.

⁶⁰ LYA, f. V-5, ap. 1, b. 41525, l. 2 a. p., 3, 14 a. p.

⁶¹ J. Bičiūnaitė-Masiulienė, *Jaunystė prie Laptevų jūros*, Vilnius, 1990, p. 24, 30.

⁶² V. Dėdinas, op. cit.

⁶³ J. Bičiūnaitė-Masiulienė, op. cit., p. 167–168.

⁶⁴ LSSR KGB raportas LKP CK apie padėtį Lietuvos SSR mokslų akademijoje, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 886, l. 24.

⁶⁵ *Traumas Inflicted by the Soviet and Nazi Regimes in Lithuania*, p. 29.

⁶⁶ J. Bičiūnaitė-Masiulienė, op. cit., p. 168.

Gauta 2018 01 30

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Monika Kareniauskaitė

THE CONCEPTS OF A DEPORTEE AND DEPORTATION IN LITHUANIA DURING THE PERIOD OF SOVIET OCCUPATION: LEGAL, IDEOLOGICAL, ADMINISTRATIVE AND SOCIAL ASPECTS

Summary

The subject of the article is the phenomenon of population transfer organized by the Soviets – deportations. The aim is to analyse and deconstruct the concepts of a deportee, deportation and exile using insights and methods of different scientific disciplines (sociology, history, law). The phenomenon of Soviet deportations is viewed from the perspective of a variety of sources and through examination of different source groups: Soviet sources of criminal law, administrative documents of the Lithuanian Communist

Party, criminal court files and files of deportees, diaries and memoirs of the deportees themselves. The main question raised by the article is whether the legal status and actual situation of a deportee differed from that of a political prisoner. Could there a strict distinction be drawn between these two groups of repressed people in the Soviet system? In what circumstances the legal and factual situation of a “deportee” and “political offender” was similar?

Robertas Girkontas

Rusų pasaulio ideologemos funkcija – stiprinti imperinę tapatybę

• 2013–2014 m. Rusijos prezidentas Vladimiras Putinas ir kiti valdžios atstovai viešose pasisakymuose vis dažniau pradėjo vartoti *rusų pasaulio* (*русский мир*) sąvoką. Tačiau visi jie vengė pateikti tikslų šio termino apibrėžimą. *Rusų pasaulio* sąvokos neapibrėžtumas ir aptakumas leidžia suvienyti visus, tikinčius Rusijos išskirtinumu, jos mesianistiniu vaidmeniu, – komunistus ir monarchistus, globalistus ir eurazistus, nacionalistus ir internacionalistus, – nors kitais klausimais jų pažiūros visiškai nesuderinamos.

• *Rusų pasaulio* idėja priskiriama įvairiems Rusijos veikėjams: vieni jos ištakas randa XIX a. viduryje (grafas Sergejus Uvarovas), kiti jos autoriumi laiko viešųjų ryšių specialistą Piotrą Šcedrovickį. Didelė tikimybė, kad *rusų pasaulio* idėjos kilmės spontaniškumas ir is-

toriškumas jos tyrėjų Rusijoje akcentuojamas sąmoningai, t. y. valdžios užsakymu. ***Rusų pasaulio ideologema**** buvo pradėta plėtoti kartu su tėvynainių koncepcija 1999 m. V. Putino viešųjų ryšių specialistų iniciatyva, siekiant pagrįsti Rusijos pretenzijas į supervalstybės (deržavos) statusą.

• *Rusų pasaulio* ideologemos tyrėjai joje išskiria nuo dviejų iki keturių diskursų**, besirutuliojančių nepriklausomai vienas nuo kito ir netgi neigiančių vienas kitą. Funkciniu aspektu būtų galima išskirti tris *rusų pasaulio* diskursus, kurie tarsi vienas kitą **papildo, bet kartu ir paneigia**, visgi tai jų šalininkams netrukdo konsoliduotis rūpinantis *rusų pasaulio* idėjos sklaida valstybės viduje ir už jos ribų. **Pirmas, geopolitinis**, diskursas dažniausiai tapatinamas su Aleksandru Duginu, **antras, kultūrinis tinklinis**, – su

* **Ideologema** – politinė sąvoka, kokios nors ideologijos dalis, jos elementas. Kitaip nei termino, **ideologemos** reikšmė nėra griežtai apibrėžta. Ji keičiasi pagal politinius poreikius. Ideologema visados turi emocinį krūvį. **Tikslingas ideologemos vartojimas yra efektyvi priemonė valdyti mases** – ji lengvai įsimenama ir manipuliacijos objektui sukuria supratimo iliuziją. Išskirtinė ideologemos ypatybė – jos reikšmės kaitaliojimas arba reikšmės neapibrėžtumas nuo pat jos sukūrimo pradžios. *Rusų pasaulio* sąvokai tai idealiai tinka, nes „*Rusijos protu nesuvoksi*“.

** **Diskursas** – į vientisą pasaulio vaizdą, kuriame suklasifikuoti socialiniai santykiai, **orientuota visuma idėjų, sąvokų bei kategorijų**, kurios kuriamos ir keičiamos tam tikrais socialiniais veiksmis.

P. Ščedrovickiu, trečias, istorinis sakralinis, – su patriarchu Kirilu.

• Aktyvus *rusų pasaulio* šalininkų dalyvavimas kare prieš Ukrainą ir jų (pirmiausia Igorio Girkino Strelkovo) populiarumas Rusijoje ir rusakalbių diasporose užsienyje priverstė valdžios atstovus šį terminą pašalinti iš savo leksikono arba bent jau apriboti jo vartojimą. Tačiau niekadoms nebuvo atsisakyta pačios idėjos apie Rusijos išskirtinumą, ypatingą jos vaidmenį pasaulyje. **Rusų pasaulio, nesvarbu ar šis terminas bus vartojamas, ar bus jo atsisakyta, ideologema yra ir bus V. Putino „ideologijos“, kuri legalizuoja autoritarinį režimą ir pagrindžia Rusijos pretenzijas į ypatingą vaidmenį kuriant naują tvarką pasaulyje, branduolys.**

RUSŲ PASAULIO IDEOLOGEMA – V. PUTINO RUSIJOS UŽSAKYMAS

1. Vertybinis vakuumas suformavo naujos ideologijos poreikį ir valdžioje, ir visuomenėje

Dabartinės Rusijos politinė sistema yra neatstojama nuo jos prezidento V. Putino. Beveik be išimčių V. Putinas laikomas šios sistemos architektu. Perfrazuojant tiek Rusijos ideologus, tiek jos tyrėjus, „nėra V. Putino – nėra dabartinės Rusijos“. Šio diskurso dominavimo priežastis yra politologinių metodologinių sistemų statiškumas ir schemiškumas, t. y. antiistoriškumas. **Dabartinės Rusijos**

neįmanoma suvokti ignoruojant jos susikūrimo istoriją. Ši valstybė nuo pat pradžių formavosi kaip imperija. Jos ištakos siekia Vladimiro-Suzdalės kunigaikštystę XIII a., bet **jos užgimimu reikėtų laikyti Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III valdymą***. Šiuolaikinės oficialiosios Rusijos istoriografijos siekis, remiantis carinės Rusijos ir sovietinės istoriografijos tradicija, įtvirtinti jos, kaip vienintelės Kijevo Rusios įpėdinės, statusą neatkūrus ideologinės kontrolės ne tik buvusioje Sovietų Sąjungos teritorijoje, bet ir visame buvusiam socialistiniame lageryje, dalinės sėkmės gali sulaukti tik pačioje Rusijoje. Istorinis diskursas „Rusija – vienintelė Kijevo Rusios įpėdinė“ yra ne mažiau reikšmingas nei „Rusija išgelbėjo pasaulį nuo vokiško nacizmo“ įtvirtinant *rusų pasaulio* ideologemą. **Rusijos valstybės kilmės iš Maskvos kunigaikštystės pripažinimas yra nesuderinamas su dabartinės Rusijos pretenzija į Rusijos imperijos ir Sovietų Sąjungos įpėdinės statusą.**

Vienas iškiliausių XX a. pabaigos sociologų Pierre'as Bourdieu yra pareiškęs, kad reiškinys gali būti suvoktas tik procese¹. Norbertas Eliasas „Rūmų dvaro visuomenėje“ pažymėjo, kad karalius Saulė Liudvikas XIV, pripažįstamas absoliutinio monarcho etalonu, buvo ne sistemos kūrėjas, o jos vartotojas. Visą darbą padarė jo pirmtakai – senelis Henrikas IV (Burbonų dinastijos pradininkas) ir tėvas Liudvikas XIII, tiksliau, kardinolas Richelieu. „*Ir vis dėlto būtent jis (Henrikas IV) žengė paskutinius žingsnius kelyje, kai senasis patriarchalinis karaliaus*

* **Didysis Maskvos kunigaikštis Ivanas III** (1462–1505) pajungė savo valdžiai iki tol egzistavusias savarankiškas dalines rusų kunigaikštystes (Tverę, Jaroslavlį, Didįjį Naugardą ir kt.), nustojo mokėti totoriams-mongolams duoklę. „*Į politinę visuomenės savimonę pradėjo skverbtis imperinė doktrina. Nuo 1497 m. rusų monarchijos herbu tapo bizantiškasis herbas – dvigalvis erelis. [...] Didysis kunigaikštis nebesitenkino savo titulu ir pradėjo vadintis patvaldžiu.*“ (P. Скрынников, *Третий Рим*, Санкт-Петербург, 1994, c. 82.) **1492 m. netiesiogiai buvo suformuluota idėja „Maskva – naujoji Roma“.** (Ibid., c. 66.) Beje, 1990 m. vienoje iš Sovietų Sąjungos televizijos laidų žinoma disidentė Valerija Novodvorskaja yra pareiškusi: „*Rusijai prasidėjo atgailos metas, kuris tęsis, kol ji susitrauks iki Vladimiro-Suzdalės žemės.*“ (Cituojiama iš autoriaus atminties.)

ir aristokratijos ryšys, kuris juos siejo kaip leno valdovą ir vasalą, arba palydovą, pavirto rūminiu-absolūtistiniu karaliaus ir rūmų dvariškio ryšiu, savo galutinį pavidalą vėliau įgijusiu Liudviko XIV laikais.⁴² **V. Putinas** iš visų šių asmenų **labiausiai atitinka Liudviko XIV, t. y. ne sistemos kūrėjo, o jos vartotojo, prototipą.** „*Kai Liudvikas XIV sulaukė pilnametystės ir sėdo į sostą, neribota monarcho valdžia jau buvo atkurta. Liudvikui XIV ji atiteko kaip palikimas. Viešpatavimo uždavinys, kurį jis ėmėsi spręsti, buvo ne užkariavimas ir kūrimas iš naujo, bet apsauga ir konsolidavimas, bet kuriuo atveju – jau egzistuojančios viešpatavimo sistemos išplėtimas. Jis turėjo rūpestingai prižiūrėti ir palaikyti įtampų sistemą, supriešančią skirtingus luomus ir sluoksnius. Toks uždavinys tikriausiai būtų palaužęs genialų novatorių, turbūt mašiną jis būtų vairavęs neteisingai ir ją visą sugriovęs. Liudvikas XIV nebuvo novatorius, jam tokiu ir nereikėjo būti.*“⁴³

Tikrasis dabartinės Rusijos politinės sistemos kūrėjas yra jos pirmasis prezidentas Borisas Jelcinas. Michailas Krasnovas knygoje „Personalistinis režimas Rusijoje: institucinės analizės bandymas“ nurodė, kad tokį tyrimą atlikti paskatino Rusijos prezidentų vyriausybių kaitos praktika: „*kada panorėsiu atleisiu, kada panorėsiu paskirsiu*“ [...] Štai šita patvaldytei būdinga praktika ir paskatino ieškoti jos priežasčių.⁴⁴ Autorius gana įtikinamai parodė, kad auto-

ritarinis Rusijos valdymas užprogramuotas 1993 m. Rusijos Federacijos Konstitucijos. Jo nuomone, „*personalistinio režimo pamatas yra konstitucinė sąranga, o ne asmeninės šalies lyderio savybės ir ne mūsų mąstymo ypatumai.*“⁴⁵ Negalima nesutikti su M. Krasnovu. Tačiau Konstitucija Rusijoje ir etiketas Liudviko XIV Prancūzijoje yra tik tam tikrų ryšių tarp valdovo ir pavaldinių išraiška ir kartu įrankis tuos santykius konservuoti. M. Krasnovo analizė labiausiai yra vertinga pastebėjimu, kad V. Putino valdymo forma nuo B. Jelcino skiriasi tik savo išraiška, o ne esme⁶. Po 1993 m. politinė valdžia Rusijoje buvo sukoncentruota vieno asmens rankose. Tačiau ši valdžios koncentracija buvo nulemta ne charizmatinių lyderio savybių, nors ir įgyta būtent dėl šios priežasties. Ji buvo įtvirtinta instituciškai. Rusijos valdovu tapo ne paprastas pilietis B. Jelcinas, o prezidentas B. Jelcinas. Todėl 2008 m. V. Putino įpėdinio operacija*, perduodant prezidento įgaliojimus Dmitrijui Medvedevui, buvo rizikingas žingsnis. Kita vertus, regento institucija prie bevalio valdovo kaip valdžios koncentracijos vieta istoriškai yra pasitvirtinusi, o Japonijoje netgi buvo tapusi norma. B. Jelcino įtvirtinta politinės valdžios koncentracija vieno asmens rankose politinę kovą iš idėjinio lygmens nuleido į konfliktus dėl įtakos prezidentui. **O kai nėra realios politinės konkurencijos, tai nereikalingos ir vertybinės ideologinės sistemos.**

* Ir pats **V. Putinas Rusijos prezidento instituciją yra sakralizavęs.** Šį reiškinį puikiai atskleidė žurnalistas Glebas Čerkasovas aptardamas Aleksejaus Kudrino atleidimą iš ministro pareigų. „*Nors jo dėka „lichie 90-ieji“ liaudyje vertinami tik neigiamai, apie Borisą Jelciną Putinas visgi nėra pasakęs nė vieno blogo žodžio, nes šis buvo prezidentas. Yra įvairių nuomonių dėl Vladimiro Putino požiūrio į Dmitrijų Medvedevą, vis dėlto daugiau nei per trejus metus jis pareiškė atidavė pagarbą priklausančiai institucijai, o ne žmogui. Ir jis tikrai negalėjo atleisti bendražygiui, kad ir judėjimo veteranui, atvirai atsainaus požiūrio į institutą ir į jį užimančią asmenį. Atrodo, Kudrinas nukentėjo [...] dėl to, kad viešai pareiškė, jog prezidento pasiūlymą dar reikia su kažkuo aptarti. Jis vertino personalijas neatsižvelgdamas į regalias. Su prezidentu nesiginčijama, net jei jis vis dar ne taip vadinasi, kaip visi įpratę.*“ (Г. Черкасов, *Солдаты президента*, <https://www.gazeta.ru/column/cherkasov/3782222.shtml> (žiūrėta 2017 03 25).)

1993 m. spalio 4 d. B. Jelcinas įsakė šturmuoti Baltuosius (parlamento) rūmus. agel-666.blog.ru

1993 m. B. Jelcinas savo autoritarinį valdymą įtvirtino kaip kovotojas su komunistinės sistemos restauratoriais. Tačiau jis buvo įtvirtintas paneigiant teisinės valstybės ir liberaliosios demokratijos principus. Nors didžioji dalis Rusijos visuomenės tai jam ir atleido, artėjant 1996 m. Rusijos prezidento rinkimams B. Jelcinas jokių Rusijos ateities vizijų pasiūlęs nebuvo ir pasiūlyti negalėjo. Tuo tarpu tuometinė padėtis netenkino absoliučios visuomenės daugumos*. Todėl rinkimus jis galėjo laimėti tik remdamasis savo senu

politiniu kapitalu, t. y. kaip kovotojas su komunistine sistema. Dėl šios priežasties B. Jelcino rinkimų kampanija buvo pagrįsta antikomunistine retorika nesiūlant jai jokių alternatyvų, t. y. ideologiškai niekaip savęs neapibrėžiant. Svarbiausiu jo rinkimų štabo uždaviniu tapo siekis patekti į antrąjį rinkimų turą su komunistu Genadijumi Ziuganovu. Tai pavyko ir **1996 m. prezidento rinkimus B. Jelcinas laimėjo kaip kovotojas su komunistine sistema iš esmės nieko nepažadėjęs Rusijos piliečiams, kurie už jį balsavo**

* 1993 m. referendume naujai konstitucijai pritarė 53, o B. Jelcino socialinei-ekonominei kryptčiai – 58 proc. dalyvavusiųjų. **1996 m. mėnuo iki prezidento rinkimų B. Jelciną rėmė tik 10 proc. piliečių. Tik 3 proc. B. Jelcino šalininkų manė, kad šiam laimėjus jų gyvenimas pagerės, o 43 proc. buvo įsitikinę, jog pablogės.** Tuo tarpu net 61 proc. G. Ziuganovo rėmėjų tikėjo, kad šis jų gyvenimą pagerins, ir tik 3 proc. manė priešingai. (А. Ахизер, И. Клямкин, И. Яковенко, *История России: конец или новое начало?*, Москва: Фонд „Либеральная миссия“, 2008, с. 415.)

nieko sau asmeniškai nesitikėdami, kad tik negrižtų komunistai.

1996 m. B. Jelcino pergalė prezidento rinkimuose tapo galutiniu komunistinės sistemos pralaimėjimu. **Rusijoje susiformavo naujas galios laukas***, kurio centru tapo prezidento institucija. Kadangi Rusijoje galios centras yra prezidentas, tai ir simbolinio kapitalo reikšmę lemia ne tiek politinio, ekonominio ar kultūrinio kapitalo dydis, kiek kapitalo savininko (agento) įtaka prezidentui. B. Jelcino pergalę 1996 m. užtikrino būtent visuose trijuose (politiniame, ekonominiame ir kultūriniame) laukuose dominuojančių sluoksnių konsolidacija. **B. Jelciną parėmė gubernatoriai ir autonominių respublikų prezidentai, visiškai kontroliavę vietinius politinius, galima sakyti, ir galios laukus. Finansinę paramą suteikė verslininkai oligarchai, įsitvirtinę ekonominiame lauke. Kultūrinio lauko kontrolę per prezidento rinkimus perėmė viešųjų ryšių specialistai, organizavę B. Jelcino rinkimų kampaniją. Tačiau šių interesų grupių, kurios pasinaudodamos Sovietų Sąjungos griūtimi sukauptė resursus, užtikrinančius joms dominavimą Rusijoje, galia nebuvo įtvirtinta nei teisiškai, nei juo labiau morališkai.**

Pirmasis šiuolaikinės Rusijos prezidentas B. Jelcinas, kaip vienas iš Sovietų Sąjungos

griovėjų, negalėjo atvirai propaguoti imperinių ambicijų. Jis, kaip ir jo kolegos buvę komunistai prezidentai kitose posovietinėse valstybėse, daugiausia dėmesio skyrė savo asmeninei valdžiai įtvirtinti. Prezidentas, įtvirtinęs instituciškai autoritarinį valdymą ir išskirtinį Rusijos, kaip Sovietų Sąjungos įpėdinės, statusą**, savų piliėčių buvo laikomas bejėgiu valdovu. Imitacinis demokratinės nacionalinės Rusijos valstybės kūrimas atėmė iš B. Jelcino galimybę pristatyti visuomenei savo „realius laimėjimus“ – išsaugotą valdovo (prezidento) institutą ir imperijos statusą. Jo asmeninis demokrato kovotojo su komunistine imperija įvaizdis vertybiniu požiūriu buvo nesuderinimas su „realiais laimėjimais“. Paradoksalu, bet asmeninis B. Jelcino įvaizdis, užtikrinęs jam valdžią Rusijoje, kankinamoje poimperinio sindromo visuomenėje tapo didžiausia kliūtimi formuojant ideologiją, galinčią atitikti jos lūkesčius, juo labiau kad reali Prezidento politika tuos lūkesčius tenkino.

Deklaruojamų (asmens laisvės, nacionalinė valstybė, laisvoji rinka) vertybių nesuderinamumas su realiais B. Jelcino aplinkos tikslais (autoritarinio valdymo įtvirtinimas, Rusijos kaip imperijos statuso išsaugojimas) tapo neįveikiama kliūtimi netgi talentingiems Rusijos viešųjų ryšių

* Šiuo atveju galios lauko sąvoka vartojama P. Bourdieu sociologiniame diskurse. **Galios laukas – vieta, kurioje priimtų sprendimų įgyvendinimas užtikrinamas legalia, t. y. valstybės institucijų, prievarta.** Sprendimų priėmimo dalyviais gali būti tik simbolinio kapitalo savininkai, t. y. kapitalo, kuris nepriklausomai nuo jo kilmės yra reikšmingas bet kuriame iš trijų – politinio, ekonominio ar kultūrinio-informacinio – visą visuomenę apimančių laukų. Tokie asmenys, pasak P. Bourdieu, yra galios lauko agentai. Būtina pažymėti, jog P. Bourdieu sąvokos interpretuojamos sutinkant su jo nuostata, kad sąvokos apibrėžimas gali keistis priklausomai nuo konkrečių aplinkybių. (P. Bourdieu, L. J. D. Wacquant, op. cit., p. 204–205.)

** Dar 1991 m. B. Jelcino iniciatyva buvo įkurta Nepriklausomų valstybių sandrauga (NVS). Ji tapo įrankiu, užtikrinusiu Rusijos kontrolę posovietinėje erdvėje. Rusijos kariniai daliniai, kaip Sandraugos pajėgos, apgynė Abchazijos, Pietų Osetijos ir Padniestrės separatistinius darinius. **Asmeniniai B. Jelcino ryšiai su posovietinių valstybių vadovais ir Vakarų lyderiais sudarė galimybę išlaikyti Rusijos įtaką buvusioje Sovietų Sąjungos teritorijoje nedeklaruojant imperinių ambicijų, bet realiai įtvirtinant Rusijos, kaip Sovietų imperijos įpėdinės, statusą.**

specialistams formuojant naują ideologiją. 1996 m. prezidento rinkimuose galėjo pasirodyti, kad didžiausią grėsmę B. Jelcinui kėlė ne komunistas G. Ziuganovas, bet generolas Aleksandras Lebedis. Šis Rusų bendruomenių kongreso (*Конгресс русских общин* – KRO) iškeltas kandidatas generolas, apgynęs Padniestrės rusus nuo Moldovos nacionalistų, tapo savotišku B. Jelcino, „pardavusio Rusiją Vakarams“, antipodu. Manoma, kad vienu iš svarbesnių veiksmų, užtikrinusių B. Jelcinui pergalę prieš G. Ziuganovą antrajame rinkimų ture, buvo A. Lebedžio parama tuometiniam prezidentui*. Šis faktas ir tai, kad realiai generolas konkuravo dėl jaučiančių nostalgiją Sovietų Sąjungai piliečių paramos su komunistais, neleidžia atmesti galimybės, kad jo misija buvo padėti pasiekti pergalę prezidento rinkimuose B. Jelcinui. Juo labiau kad po rinkimų generolas tapo Rusijos saugumo tarybos sekretoriumi ir paliko KRO. Vis dėlto **A. Lebedžio** trečia vieta prezidento rinkimuose (14,7 proc.) parodė, kad jo iškeltos imperinės Rusijos ir rusų interesų užsienyje gynimo idėjos yra vienintelė reali alternatyva komunistinei nostalgijai.

Čekijos, Lenkijos ir Vengrijos priėmimas į NATO 1997 m. Rusijoje ir valdžios, ir visuomenės buvo suvoktas kaip pralaimėjimas Vakarams ir didžiosios galybės statuso praradimas. 1998 m. finansinė

krizė galutinai sukompromitavo laisvosios rinkos vertybes. Dėl sveikatos problemų B. Jelcinas vis mažiau kontroliavo padėtį. Prasidėjo atvira jo aplinkos žmonių kova. Tarpusavyje dėl įtakos kovojo žiniasklaidos magnatai Borisas Berezovskis, perėmęs valstybinės televizijos kontrolę, ir Vladimiras Gusinskis, NTV televizijos savininkas. Verslininkai oligarchai aktyviai periminėjo ekonominius resursus regionuose pažėsdami gubernatorių ir vietinių prezidentų interesus. Į šią kovą buvo įtraukti ir viešųjų ryšių specialistai. Valdančiojo sluoksnio tarpusavio kovos, ypač žiniasklaidoje, tik stiprino betvarkės ir valstybės bejėgiškumo įspūdį**. Todėl **demokratija ir laisvoji rinka Rusijos visuomenei pradėjo vis labiau asocijuotis su betvarke, vedančia į valstybės žlugimą. Paskutiniaisiai XX a. metais ir Rusijos elitas, ir visuomenė buvo pasirengę priimti autoritarizmą, garantuojantį tvarką ir valstybės autoriteto atkūrimą.**

2. V. Putino politikos technologai rusų pasaulio idėją nusavino iš Boriso Jelcino oponentų?

Posovietinės Rusijos raidos, nepripažinusi, kad tai yra ilgai įvairiais pavidalais egzistavusios imperijos atplaiša, suvokti neįmanoma. Juo labiau kad **tiesk Rusijos elitas, tiek jos visuomenė save suvokia tik**

* „[...] keletas savaitių iki pirmojo turo įvyko Lebedžio ir prezidento komandos slaptos derybos [...] Lebedis pradėjo nuolat rodytis televizijos ekranuose, kas be prezidento komandos pritarimo būtų buvę neįmanoma, pas jį staiga atsirado lėšų, reikalingų rinkimų kampanijai. Lebedis užsitikrino galingą užnugarį.“ (Л. ШЕВЦОВА, op. cit., c. 272–273.)

** Galima teigti, kad **žiniasklaidos laisvė ir valdžios kritika**, ypač peržengianti elementaraus padarumo ribas (pvz., 1999 m. NTV „Kukly“), **tapo savotišku demokratijos duobkasiu Rusijoje**. Pasak P. Bourdieu, „[...] visame socialiniame pasaulyje egzistuojančios subjektyvių vilčių ir objektyvių galimybių dialektikos rezultatai gali būti labai įvairūs, nuo tobulo vienybės ir kitų atitikimo (kai žmonės ima trokšti to, kas jiems objektyviai skirta) iki visiško atsiskyrimo [...]“ (P. Bourdieu, L. J. D. Wacquant, op. cit., p. 169.) Šiuo atveju **žiniasklaida, pirmiausia jų savininkai, neatsižvelgė į tai, kad visuomenės pažiūros suformuotos sovietmečiu pagarbos valdžiai ir valstybei pagrindu.**

imperiniame diskurse*. Terminas „poimperinis sindromas“ yra vartojamas socialiniuose moksluose. Tačiau didesnio dėmesio šiam reiškiniui neskiriama, juo labiau kad dažniausiai jis prisimenamas Didžiosios Britanijos ar Prancūzijos atsiveikinimo su kolonijomis (ypač su Alžyru**) kontekste. Sovietų Sąjungos žlugimas ir Rusijos, kaip imperijos, praradimai su D. Britanijos ir Prancūzijos kolonijų praradimais nesulyginami. Poimperinio sindromo diskurse rusų situacija gali būti lyginama nebent su austrų, 1918 m. žlugus Austrijos-Vengrijos imperijai. **Kadangi austrų poimperinis sindromas niekam ir niekadoms nebuvo įdomus, šiuo atveju būtina prisiminti,**

kad Adolfas Hitleris buvo ne vienintelis austrų kilmės nacių lyderis.

Vienas pirmųjų, nusprendęs piliečių nepasitenkinimą dėl Sovietų Sąjungos žlugimo panaudoti politiniais tikslais, buvo Dmitrijus Rogozinas***. Jo iniciatyva 1992 m. buvo pradėtas kurti KRO, kurio svarbiausias tikslas – ginti rusų teises NVS ir kitose valstybėse. 1993 m. kovo 29–30 d. Maskvoje įvyko pirmasis pasaulinis Rusų bendruomenių kongresas, kurio **vykdomojo komiteto pirmininku buvo išrinktas D. Rogozinas**. Kongresas pritarė jo parengtam kreipimuisi į Konstitucinį Teismą dėl Belovežo sutarties**** teisėtumo. Be Rusijos, Rusų bendruomenių kongrese dalyvavo NVS

* **Vakarai (JAV, D. Britanija, Prancūzija ir Vokietija) dėl finansinių bei karinių (branduolinių) interesų ir tarptautinės situacijos stabilumo Rusiją pripažino Sovietų Sąjungos įpėdine.** Imperijos įpėdine pripažinta Rusija tapo tarptautinės teisės (praktiniu, o ne formaliu) požiūriu tvarkos garante posovietinėje erdvėje. Todėl, kol nebus paneigtas Rusijos kaip Sovietų Sąjungos įpėdinės statusas, tol jos imperinės pretenzijos bus pagrįstos tarptautinės sanklodos požiūriu. Paradoksalu, tačiau Rusijos elito ir visuomenės imperinio diskurso būtina sunykimo sąlyga yra pasaulinės bendruomenės, pirmiausia kaimyninių valstybių, **atsisakymas Rusiją pripažinti Sovietų Sąjungos imperijos įpėdine**. Tik tokiu atveju ji taps tik viena iš penkiolikos SSRS respublikų, privalančių susitaikyti su sovietmečiu susiformavusiomis valstybinėmis sienomis ir nauju savo statusu, kurį lemia realus valstybės potencialas, o ne tariamos valstybinės tradicijos.

** 1954 m. prasidėjus karinėms kovoms dėl Alžyro nepriklausomybės jame gyveno daugiau nei 1 milijonas prancūzų europiečių, kurie sudarė daugiau nei 15 proc. Alžyro gyventojų. 1961 m. sausio 8 d. Prancūzijos referendume 75 proc. gyventojų pasisakė už nepriklausomybės suteikimą Alžyriui. Jau vasario mėnesį Madride prancūzai alžyriečiai ir kariškiai įsteigė OAS (*Organisation de l'armée secrète*) kovai prieš Alžyro nepriklausomybę. Jos šūkis: „*Alžyras priklauso Prancūzijai – ir taip bus visada*“. Ši organizacija faktiškai buvo likviduota 1963 m. Tačiau per neilgą savo egzistavimo laiką OAS įvykdė apie 5 000 išpuolių Alžyre ir beveik 700 – Prancūzijoje, iš jų apie 10 pasikėsinimų buvo į Prancūzijos prezidentą Charles de Gaulle.

*** D. Rogozinas – Rusijos Federacijos (RF) vyriausybės pirmininko pavaduotojas nuo 2011 m. gruodžio 23 d. Gimė 1963 m. gruodžio 21 d. generolo mokslų daktaro šeimoje. Maskvos valstybiniame Michailo Lomonosovo universitete baigė žurnalistiką. Moka šešias užsienio kalbas (anglų, prancūzų, ispanų, italų, ukrainiečių ir čekų), filosofijos mokslų daktaras. Abi jo disertacijos – rusų saugumo politikos klausimu. Tipiškas naujojo Rusijos elito atstovas: komjaunuolis karjeristas, tapęs patriotu, per tėvą siejamas su KGB.

**** 1991 m. gruodžio 8 d. Belovežo sutartį pasirašė Rusija, Ukraina ir Baltarusija. Sutartyje buvo skelbiama apie NVS sukūrimą ir pranešama, kad sutarties šalys, kaip Sovietų Sąjungos steigėjos (1922 m.), informuoja, kad ši kaip tarptautinės teisės subjektas nustojo egzistuoti. Buvo priimta Sergejaus Šachrajaus pasiūlyta nuostata, kad Sovietų Sąjungos įkūrėjos yra Rusija, Ukraina, Baltarusija ir Užkaukazės Federacija, kuri šiuo metu nebeegzistuoja. Todėl trys egzistuojantys subjektai turi visišką teisę panaikinti savo sukurtą valstybę. (Žr. Л. Млечин *МИД. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля*, 2011, <https://flibusta.is/b/352579/read> (žiūrėta 2017 04 30).) Jeigu šią nuostatą būtų priėmusios visos sovietinės respublikos, pirmiausia Rusija, ir tarptautinė bendruomenė, bet kokios dabartinės Rusijos pretenzijos į

ir Baltijos šalių atstovai. Taip D. Rogozinas tapo savotišku užsienio rusų bendruomenių gynėju. 1994 m. sausio 29–30 d. Maskvoje vykusiam antrajame suvažiavime buvo priimta Deklaracija dėl tėvynainių teisių*. Būtent šioje deklaracijoje buvo suformuluota nuostata, kad Rusijos tėvynainis yra apibrėžiamas ne pagal tautybę, o pagal kalbą, t. y. prie tėvynainių buvo priskirti ne rusai, o rusakalbiai. Ši nuostata buvo netiesiogiai įtvirtinta pirmuosiuose RF teisiniuose aktuose (1994 m. rugpjūčio 1 d. Prezidento įsakas „Dėl pagrindinių RF valstybinės politikos krypčių tėvynainių, gyvenančių užsienyje, atžvilgiu“ ir 1994 m. rugpjūčio 31 d. Vyriausybės nutarimas „Dėl paramos užsienyje gyvenantiems tėvynainiams priemonių“) ir išlaikyta bei išplėta kituose teisiniuose aktuose. Galima teigti, kad **KRO buvo oficialios Rusijos tėvynainių politikos iniciatorius ir formuotojas.**

Nors KRO iniciatyvos Rusijos valdžios dėmesio sulaukė jau 1994 m., tėvynainių diskursas Rusijos visuomenėje didesnio palaikymo dar neturėjo. 1995 m. rinkimuose į Dūmą (žemutinius RF parlamento rūmus) KRO gavo 4,3 proc., neįveikė 5 proc. barjero ir buvo vienas iš 39 tų, kurie kartu surinko daugiau nei 45 proc. dalyvavusiųjų balsų. KRO visiškai nepateisino prognozių. Kai kurie analitikai teigė, kad KRO turėjo būti antras po komunistų. Manoma, kad viena

pagrindinių nesėkmės priežasčių buvo A. Lebedžio nustūmimas į antrąją sąrašo vietą. Tai ir tapatinimas su valdžios partija buvo svarbiausios KRO pralaimėjimo priežastys⁷. Vis dėlto 5 **KRO atstovai** į Dūmą pateko vienmandatėse apygardose. Keturi iš jų priešakyje su A. Lebedžiu **tapo deputatų grupės „Liaudies valdžia“ (Народовластие) nariais.** Po įvairių konfliktų 1997 m. KRO buvo perregistruotas ir jo vadovu tapo D. Rogozinas. KRO nariai Dūmos deputatai nuo naujosios organizacijos atsiribojo. A. Lebedis, beje, jau atsikąęs deputato mandato, po prezidento rinkimų tapo KRO kritikos taikiniu. 1998 m. **D. Rogozinas** generolą išvadino žmogumi be principų, išdavusiu rusų idėją⁸. **1997 m. jis laimėjo rinkimus vienmandatėje apygardoje ir Dūmoje pasirinko deputatų grupę „Rusijos regionai“.** D. Rogozinas, tapęs Dūmos komiteto nacionaliniais klausimais pirmininko pavaduotoju, ir toliau aktyviai rūpinosi tėvynainių reikalais. **1998 m. interviu jis pristatė keturis tėvynainių politikos lygmenis, kurie tapo oficialios Rusijos politikos tėvynainių atžvilgiu užsienyje principais. „[...] mes suformavome keturių lygmenų modelį. Pats žemiausias – rusų kultūrinė bendruomenė, kultūros centras, Puškino draugija ir pan., festivaliai, rusų dainos šventės. Antrasis – profesiniai susivienijimai: rusų mokytojų, rusų gydytojų ir kt. profesinės sąjungos.**

Sovietų Sąjungos įpėdinystę atrodytų absurdiškos. Didžiausias Sovietų Sąjungos išsaugojimo priešininkas buvo tik prieš savaitę (1991 m. gruodžio 1 d.) Ukrainos prezidentu išrinktas Leonidas Kravčukas. (Žr. *ibid.*; Л. Шевцова, *op. cit.*) Tačiau „Šalis eizėjo. Lietuva, Latvija, Estija gavo formalią nepriklausomybę [...] Mėginti išsaugoti vieningą valstybę reiškė sustiprinti Gorbačiovo valdžią. To Jelcinas nenorėjo.“ (Л. Млечин, Борис Ельцин. *Послесловие*, 2007, <https://flibusta.is/b/265755/read> read#t125 (žiūrėta 2017 04 30)). Ši sutartis buvo B. Jelcino, kaip vienintelio Rusijos vadovo, pripažinimas.

* Deklaracijoje teigiama, kad **Tėvynė yra teritorija, „kurioje buvo išreikštas rusų nacijos valstybingumas, teisėtai priklausiusi Rusijos imperijai ir SSRS“.** Tėvynėje tėvynainiui valstybiniu mastu turi būti užtikrinta teisė vartoti rusų kalbą ir gauti visų lygių išsilavinimą rusų kalba. (*Конгресс русских общин в борьбе за интересы соотечественников*, 1994, http://observer.materik.ru/observer/N18_94/18_21.htm (žiūrėta 2017 04 20)).

Trečiasis organizacijų tipas – verslininkai [...]. Ir pagaliau ketvirtasis, aukščiausiasis, lygmuo – politinės organizacijos.⁴⁹

1999 m. gegužės 24 d. Rusijoje buvo priimtas federalinis įstatymas „Dėl Rusijos Federacijos valstybinės politikos tėvynainių užsienyje atžvilgiu“. Įstatymą parengė ir pateikė Dūmai tvirtinti NVS ir tėvynainių reikalų komitetas. Jo pirmininkas buvo deputatų grupės „Liaudies valdžia“ atstovas Georgijus Tichonovas. Ši grupė kartu su Komunistų partijos frakcija ir Agrarinė deputatų grupe sudarė Kairių Dūmos bloką. Pagal įstatymą, be Rusijos piliečių, „**Tėvynainiais taip pat pripažįstami asmenys ir palikuonys, gyvenantys už Rusijos Federacijos teritorijos ribų ir paprastai priklausantys tautomis, istoriškai gyvenančioms Rusijos Federacijos teritorijoje, taip pat prioriteta dvasiniams, kultūriniais ir teisiniams ryšiams su Rusijos Federacija teikiantys asmenys, kurių giminaičiai pagal aukštutinę giminystės liniją anksčiau gyveno Rusijos Federacijos teritorijoje, tarp jų: asmenys, buvę SSRS piliečiai, gyvenantys valstybėse, buvusiose SSRS sudėtyje, gavę tų valstybių pilietybę ar tapę asmenimis be pilietybės, išsviečiai iš Rusijos valstybės, Rusijos respublikos, RSFSR, SSRS ir Rusijos Federacijos, turėję atitinkamą pilietybę ir tapę užsienio valstybių piliečiais ar asmenimis be pilietybės.**“¹⁰ 1999 m. Kairysis Dūmos blokas inicijavo apkaltą B. Jelcinui.

Pirmasis apkaltos punktas buvo dėl Belo-vežo sutarties. Be abejo, apkaltos komisijos nariu tapo ir D. Rogozinas. Taigi **1999 m. įstatymas dėl tėvynainių buvo priimtas opozicionierių, organizavusių apkaltą B. Jelcinui, iniciatyva.**

Nors įstatymas dėl tėvynainių buvo priimtas B. Jelcino priešininkų iniciatyva, tai nebuvo jo pralaimėjimas. *Pirma*, įstatymas įsigaliojo tik patvirtintas prezidento B. Jelcino, kuris prieš tai (1999 m. gegužės 12 d.) iš premjero posto pašalino populiariausią Rusijoje politiką Jevgenijų Primakovą, o tai rodo, kad prireikus jis šį įstatymą be vargo galėjo blokuoti. *Antra*, be valdžios siekio, pirmasis Rusijos prezidentas, „sugriovęs“ Sovietų Sąjungą, jokios ideologijos neturėjo, tačiau buvo savo laiko vaikas, subrendęs sovietinės praeities galybės šešėlyje. *Trečia*, įsitvirtinti valdžioje ir ją išlaikyti neatsižvelgiant į visuomenėje dominuojančias nuostatas be totalaus valstybinio teroro yra neįmanoma. Ir B. Jelcinas, ir jo bendražygiai visados stengėsi atsižvelgti į Rusijos visuomenės nuomonę, jei tai nekėlė grėsmės jų valdžiai. Geriausias to pavyzdys būtų pirmasis B. Jelcino užsienio reikalų ministras, biurokratas diplomatas Andrejus Kozyrevas*. Išskiriamas netgi ankstyvasis ir vėlyvasis A. Kozyrevas. Tik tapęs RF užsienio reikalų ministru A. Kozyrevas „*suformulavo pats sau užduotį per kuo trumpesnę laiką sukurti šalyje palankią*

* Po vieno iš tuometinio viceprezidento Aleksandro Ruckojaus išpuolių, kai jis pareiškė, kad jis A. Kozyrevui „*neleis Rusijos padaryti grindų skudurų*“, 1992 m. gruodžio 14 d. Stokholme vykusiame ESBO užsienio reikalų ministrų susitikime Rusijos užsienio reikalų ministras kalbėjo: „*Aš turiu pranešti apie Rusijos politikos koncepcijos pokyčius. Buvusios Sovietų Sąjungos erdvė – tai iš esmės poimperinė erdvė, kurioje Rusija privalo ginti savo interesus visomis įmanomomis priemonėmis, taip pat ir karinėmis bei ekonominėmis. Mes nedelsdami pareikalavusime, kad buvusios SSRS respublikos įstotų į naują federaciją ar konfederaciją [...]*“ (Л. Млечин, Борис Ельцин. Послесловие, 2007, https://libusta.is/b/265755/read_read#t125 (žiūrėta 2017 04 30).) Ši A. Kozyrevo provokacija sukėlė šoką Vakaruose ir pasipiktinimą Rusijoje. Tačiau netrukus tapo normalu kelti klausimą, ką Vakarai buvo pažadėję Sovietų Sąjungai dėl NATO plėtros. Rusijoje buvo eskaluojama nuomonė, esą Vakarai išpareigojo neperžengti Sovietų Sąjungos įtakos zonos. Keisčiausia, kad buvę aukšti Vakarų valstybių pareigūnai priėmė šį diskursą ir neigė bet kokius išpareigojimus, užuot atvirai pareiškę, kad Sovietų Sąjungos nebėra ir kalbos apie jos sienas ar įtakos zonas neatitinka realybės. Beje, apie tai, kad

*užsienio politikos terpę reformoms. [...] jam patiko Stolypino citata. Jeigu valstybės pamatas sveikas ir tvirtas, tai vyriausybės žodis visai kitaip skamba Europoje ir visame pasaulyje.*¹¹ Tačiau po Vladimiro Žirinovskio ir komunistų partijos sėkmės 1993 m. Dūmos rinkimuose A. Kozyrevas pradėjo užsienio politikos kursą keisti. Tai lėmė ne tik visuomenės nuostatų pokyčiai. Pasikeitė ir Rusijos valdantysis elitas – demokratų pakeitė deržavnikai. *„Jie kaltino Kozyrevą: Rusija prarado didžiosios valstybės statusą, liko be sąjungininkų, neteko galimybės daryti įtaką procesams pasaulyje.*“ Kai A. Kozyrevas pradėjo teisinti karą Čečėnijoje, netgi kili-minį miestų bombardavimą, amerikiečių žurnalistai pavadino jį Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministro Andrejaus Gromykos reinkarnacija¹². Tačiau net pakeistas užsienio politikos kursas A. Kozyrevo neišgelbėjo. Prieš 1996 m. prezidento rinkimus sausio 9 d. į jo vietą buvo paskirtas J. Primakovas, atvirai pasisakęs prieš vienpolį pasaulį, kuriame dominuoja JAV. Bet ir jis buvo bejėgis sustabdyti NATO plėtrą. **„Primakovas taidkliai pažymėjo: NATO plėtra – tai ne karinė, o psichologinė problema.**“¹³ B. Jelcino Rusijos priešinimasis NATO plėtrai buvo pats patikimiausias indikatorius, kad valstybėje įsitvirtina imperinis diskursas.

J. Primakovo paskyrimas Rusijos premjeru 1999 m. rugsėjo 11 d. kartais vertinamas kaip B. Jelcino pralaimėjimas. Tačiau realiai tai buvo kompromisas tarp konfliktuojančių interesų grupių, veikiančių B. Jelcino

sukurtoje autoritarinio valdymo sistemoje*. J. Primakovo paskyrimo vertinimas kaip B. Jelcino ir Dūmos kompromisas kyla iš klaidingos nuostatos, kad Rusija tuo metu buvo demokratinė valstybė. 1993 m. RF Konstitucija įtvirtino autoritarinį prezidento valdymą, kartu išlaikydama demokratines rinkimų procedūras, visuomet kelsiančias grėsmę autoritarinei sistemai. J. Primakovas, iš prigimties tikras sovietinis biurokratas, veikė neperžengdamas sistemos ribų ir ją tik sutvirtino. Pripažįstama, kad naujasis premjeras su pirmuoju vicepremjėru komunistu Jurijumi Masliukovu įgyvendino liberalias reformas, kurioms net nesiryžo didysis reformatorius Jegoras Gaidaras¹⁴. Garsioji „Primakovo kilpa“ irgi buvo suderinta su B. Jelcinu. Pasak paties premjero, 1999 m. kovo 23 d. jis skrido į tradicinį susitikimą su JAV viceprezidentu Alu Gore'u, kadangi tuo metu JAV vedė derybas su Jugoslavijos prezidentu Slobadanu Miloševićiumi, ir paprašė informuoti apie jų rezultatus. A. Gore'as informavo, kad derybos nepavyko ir nuspręsta bombarduoti Jugoslaviją. J. Primakovas padėjo už informaciją ir pasakė, kad tokiu atveju jų susitikimas neįmanomas. Premjeras liepė lėktuvo ekipažui, esančiam virš Atlanto vandenyno, apsisukti ir grįžti į Rusiją. J. Primakovas apie savo sprendimą informavo prezidentą ir sulaukė visiško jo pritarimo¹⁵. **Premjeras J. Primakovas veikė griežtai laikydamasis B. Jelcino autoritarinio imperinio diskurso ir tik sutvirtino jį. Tačiau šis senosios sovietinės nomenklatūros**

SSRS vietą Saugumo Taryboje užims Rusija, JTO buvo informuota faksu, ant Rusijos prezidento blanko 1991 12 24 Nr. 2338 nurodant, kad nuo šiol vietoj SSRS reikia tiesiog vartoti naują pavadinimą „Rusijos Federacija“. (Л. Шевцова, op. cit., c. 36.)

* Pasak N. Eliaso, karalius ir aristokratija yra priklausomi vienas nuo kito. Tačiau karalius gali vieną konkretų aristokratą bet kada pašalinti ir pakeisti kitu. (Žr. N. Elias, op. cit.) Po 1993 m. B. Jelcinas irgi kūrė savo dvarą. Tai buvo aukštas pareigas užimantys asmenys, vakarieniaujantys jo šeimoje, švenčiantys kartu su prezidentu, leidžiantys vakarus klube ar žaidžiantys tenisą su juo. Tik tokiu būdu jie galėjo išsaugoti savo išskirtinį politinį statusą. (Л. Млечин, Борис Ельцин. Послестовие, 2007, <https://flibusta.is/b/265755/read> read#t125 (žiūrėta 2017 04 30).)

atstovas buvo sukaupęs politinį kapitalą naujoje Rusijoje, nepriklausomai nuo prezidento. Kaip būtų pasakęs N. Eliasas, tai buvo senosios aristokratijos atstovas, nepriklausantis dvaro visuomenei.

Autoritarinėje valdymo sistemoje valdovo sveikatos būklė yra daug svarbesnis veiksnys nei socialinė ekonominė valstybės padėtis. Todėl neatsitiktinai RF po 1996 m. prezidento rinkimų gyveno nuolatinės politinės krizės sąlygomis. B. Jelcinas dėl sveikatos buvo nepajėgus asmeniškai valdyti valstybės. Dėl tos pačios priežasties užstrigo ir dvaro visuomenės formavimas, pradėtas po 1993 m. Veikėjams, sėkmingai funkcionuojantiems autoritarinėje sistemoje, bet neturintiems tiesioginio priėjimo prie valdovo, tai kėlė nerimą. Vieni buvo susirūpinę tik savo ateitimi sistemos griūties atveju, kiti išvėlgę galimybę perimti valdovo funkcijas*. Vienas tokių buvo Maskvos meras Jurijus Lužkovas. Kitaip nei J. Primakovas, Maskvos meras buvo naujosios aristokratijos atstovas, suklestėjęs tik B. Jelcino sukurtos sistemos dėka. Pasak Lilijos Ševcovos, „*Pati linija Jelcinas-Lužkovas verta dėmesio. Ilgalaikė abipusė simpatija tarp jų nekėlė abejonių. [...] Lužkovas mokėjo rasti bendrą kalbą su prezidentu ir ne kartą sulaukė jo paramos.*“¹⁶ Tačiau jau prieš 1996 m. prezidento rinkimus J. Lužkovo galimybės daryti B. Jelcinui įtaką pradėjo mažėti. Po 1998 m. krizės J. Lužkovas buvo vienas iš keturių Dūmos pasiūlytų kandidatų į premjerus. Tačiau jo kandidatūra buvo kate-

goriškai atmesta, o jį protegavę asmenys buvo pašalinti iš prezidento aplinkos¹⁷. Antrosios B. Jelcino kadencijos problema buvo ta, kad jis jau fiziškai negebėjo palaikyti įtampų pusiausvyros ir valdžioje vis labiau įsigalėjo viena grupė, žiniasklaidos pakrikštyta „Šeima“, atstumdama kitus. Didėjanti B. Jelcino fizinė izoliacija sudarė išpūdį ne tik G. Ziuganovui, kad „*Jelcinas jau nebegali valdyti [...], „šeima“ jį izoliuos, kad netrukdytų [...] Prezidento administracija pasimetusi, nusilpusi, neturi autoriteto.*“¹⁸ Matyt, pažeista jėgų pusiausvyra ir mintis, kad B. Jelcinas nebevaldo situacijos, paskatino Maskvos merą viešai pereiti į atvirą opoziciją, realiai liekant neatskiriama B. Jelcino sukurtos sistemos dalimi. **1998 m. pabaigoje vienas įtakingiausių tuometinių Rusijos politikų J. Lužkovas pradėjo kurti opozicinį visuomeninį politinį bloką „Tėvynė“, siekdamas konsoliduoti imperines nuostatas propaguojančius judėjimus. Jo nariu tapo ir KRO.**

Pagrindinė B. Jelcino ir jo aplinkos problema 1996–1999 m. buvo siekis išlaikyti valdžią neperžengiant jau sukurtos sistemos ribų**. Tokiu atveju daug daugiau dėmesio skiriama taktiniams (personaliniams), o ne strateginiams (ideologiniams) klausimams. Tačiau jau 1999 m. pradžioje įpėdinio klausimas*** tapo ne tik valdžios išlaikymo, bet ir apskritai išlikimo – ne tik elite, bet ir fizine prasme – klausimu. Išlikimą galėjo garantuoti tik jau funkcionuojančios autori-

* „*Karalius tam tikru mastu taip pat priklausė nuo aristokratijos – juk kiekvienas vienvaldis valdovas priklauso nuo valdomųjų ir ypač nuo jų viršutinių valdomų grupių. [...] Jeigu karaliui nepatiko kuris nors aristokratas, visada egzistavo kilmingųjų „rezervinė armija“ [...] Tokioje įtampų pusiausvyroje šios grupės ir figūros tvirtai palaikė vienas kitą [...], nes bijojo, kad priešininkas gali jam pakenkti [...]*“ (N. Elias, op. cit., p. 199–200.)

** *Rusų pasaulio* ideologemos raida yra tiesiogiai susijusi su Rusijos politinės sistemos raida, nors kartu ir daro jai įtaką. Todėl nesuvokus B. Jelcino valdymo sistemos ir paveldo (taip pat ir ideologinio), kuris atiteko V. Putinui, neįmanoma įvertinti *rusų pasaulio* ideologemos įtakos tolesnei Rusijos vidaus ir užsienio politikai.

*** Apskritai B. Jelcinas, „kaip tikras monarchas“, įpėdinio klausimu mėgo papiktnaudžiauti. Pirmą kartą pasiūlymus tapti B. Jelcino įpėdiniais tuometis premjeras Viktoras Černomyrdinas ir J. Lužkovas

tarinės prezidentinės sistemos įtvirtinimas. Šiuo atveju įpėdinio klausimas iš taktinio virto strateginiu. Strategija be ideologinio pagrindo neįmanoma. „*Įpėdinio portreto eskizas buvo daugmaž aiškus: jaunas, energingas, keliantis pasitikėjimą, pageidautina, kariškis, politikoje esantis neseniai ir nespėjęs nusibosti. Tokios savybės kaip ištikimybė ir patikimumas yra privalomos. Jis turi likti ištikimas savo krikščatėviui politikoje, kai ir pakeis jį Kremliuje.*“¹⁹ Matyti, jog politiniu ideologiniu požiūriu tai turėjo būti *tabula rasa*, kad, kitaip nei B. Jelcinas, galėtų panaudoti bet kokias idėjas, užtikrinančias visuomenės paramą. V. Putinas buvo jau trečias kandidatas, galintis atitikti įpėdiniui keliamus reikalavimus. 1999 m. rugpjūčio 5 d. V. Putinui sutikus tapti premjeru, B. Jelcinas pareiškė: „[...] kursim naują partiją. Tačiau svarbiausia – jūsų asmeninis politinis resursas, jūsų įvaizdis. [...] – Nemėgstu rinkiminės kovos. Labai. Nemoku to daryti ir nemėgstu. [V. Putinas] – Jums to daryti ir nereikės, – nuramino B. Jelcinas. – Svarbiausia – jūsų valia, pasitikėjimas savimi. Jūs pasiruošęs?“²⁰ **V. Putino politinis įvaizdis ir politiniai žingsniai buvo užprogramuoti B. Jelcino sukurtos ir įtvirtintos Rusijoje autoritarinės sistemos. Ir jo įvaizdis, ir politinė programa buvo kuriama tų pačių viešųjų ryšių specialistų, 1996 m. užtikrinusių pergalę B. Jelcinui prezidento rinkimuose.**

J. Primakovo pašalinimą iš premjero pareigų 1999 m. gegužės 12 d. galima laikyti

operacijos „Įpėdinis“ įgyvendinimo pradžia. Kadangi pagal 1993 m. RF Konstituciją prezidentui negalint eiti pareigų jo funkcijas perima premjeras, bet kuris naujas premjeras, ypač nuo 1998 m., buvo traktuojamas kaip potencialus įpėdinis²¹. Tačiau 1999 m. Kremlius prarado neginčijamo galios centro statusą ir net tik visuomenės, bet ir elito požiūriu. Politologė L. Ševcova J. Primakovo valdymą įvertino netgi kaip dvišaldystę²². Bet didžiausia problema buvo ne J. Primakovas, be premjero pareigų, neturėjęs jokio realaus politinio svorio (populiarumas visuomenėje yra tik galimybė jį igyti). Dar 1998 m. pab. J. Lužkovas užsitikrino finansinę ir žinias-klaudos paramą ir ėmė kurti savarankišką politinį centrą. Bruzdėti pradėjo ir gubernatoriai. 1999 m. balandžio mėn. Federacijos Taryboje (aukštieji RF parlamento rūmai) įtakingiausių ir savarankiškiausių Rusijos regionų lyderių (Tatarstano ir Baškirijos prezidentų ir Sankt Peterburgo mero) iniciatyva buvo įkurta frakcija „Visa Rusija“, suvienijusi 44 regionų lyderius*. Jos tikslas buvo sukurti politinį judėjimą Dūmos rinkimams, kuris atstovautų jų interesams. Todėl **svarbiausia operacijos „Įpėdinis“ sėkmės sąlyga tapo elito konsolidacija.** Vietoj J. Primakovo paskirtą Sergejų Stepašiną B. Jelcinas auklėjo: „*Betgi tai akivaizdu, Sergejau Vadimovičia. Reikia suformuoti tvirtą valdžios centrą, suburti politinį elitą aplink save. [...] Aš ne Pinočetas.*“²³ **1999 m. rugpjūčio 5 d. S. Stepašinas buvo pašalintas iš premjero pareigų.**

gavo dar 1995 m. vasarą. (Л. Шевцова, op. cit., c. 203–204.) 1998 m. V. Černomyrdinas nurodė, kad viena iš priežasčių, kodėl jis ir vėl nebuvo Dūmoje patvirtintas premjeru, buvo ta, kad B. Jelcinas jį pristatė ne tik kaip premjerą, bet ir kaip savo įpėdinį. (Ibid., c. 389.) Tačiau 1998 m. pab. tapo aišku, kad B. Jelcinas labai sunkiai serga ir vargu ar išstems visą kadenciją.

* Būtina priminti, kad viena iš B. Jelcino sėkmės sąlygų įsitvirtinant valdžioje buvo Rusijos regionų lyderių parama. Jo devizas „Imkit valdžios, kiek galite“ likvidavo jo nekontroliuojamos Sovietų Sąjungos komunistų partijos valdžią Rusijos provincijoje ir atlaisvino rankas perimant valdžią centre – Maskvoje. Regionų lyderių parama buvo ir vienas iš svarbesnių veiksnių, lėmusių B. Jelcino pergalę 1996 m. prezidento rinkimuose.

1999 m. rugpjūčio 28 d. Maskvoje įvyko „Tėvynės-Visos Rusijos“ steigiamasis suvažiavimas. Bloko pirmininkais buvo išrinkti J. Primakovas ir J. Lužkovas. Susiformavo naujas galios centras, alternatyvus Kremliui. S. Stepašinas su jam iškelta užduotimi nesusidorojo. Pasak Michailo Zygario, „Michailas Chodorkovskis, [...] artimai tuo metu bendravęs ir su Lužkovu, ir Primakovu, tvirtai įsitikinęs, kad mesti iššūkį pačiam Jelcinui jie, kaip tikri sistemos žmonės, būtų neišdrįsę. [...] jų tikslas buvo išsireikalauti iš B. Jelcino pripažinti juos įpėdiniais.“²⁴ Apskritai J. Lužkovo kova su „Šeima“ peržengė autoritarinės sistemos ribas ir jo pergalė galėjo tapti sistemos griūtimi. Vienas efektyviausių politinės krizės sprendimo būdų yra visuomenės ir elito konsolidacija išorinio priešo akivaizdoje. Karas yra konflikto su priešu, o kartu ir politinės visuomenės konsolidacijos kulminacija. Rugpjūčio 7 d. čečėnų vahabitai, vadovaujami Šamilio Basajevio ir jordaniečio Chatabo, įsiveržė į Dagestaną. Taip prasidėjo antrasis Čečėnijos karas. Tačiau neramumai Kaukaze Rusijoje jau buvo tapę įprastu reiškiniu ir negalėjo visuomenės, o juo labiau elito, įtikinti susivienyti prieš akivaizdoje. Daug didesnę įtaką visuomenės nuostatoms padarė karo persikėlimas į pačią Rusiją. Nuo rugsėjo 4 iki 16 d. Rusijos miestuose (taip pat ir Maskvoje) buvo susprogdinti keli gyvenamieji namai: 307 žmonės žuvo ir daugiau nei 1 700 žmonių buvo sunkiai sužeisti. Premjeras V. Putinas pasidarė kovos su teroristais vadovu, jo ryžtingumo simboliu tapo 1999 m. rugsėjo 24 d. pasi-

sakymas Astanoje komentuojant Grozno bombardavimą: „*Mes juos persekiosim visur. [...] mes juos ir išvietėje nudobsim*“. **Antrasis Čečėnijos karas V. Putino reitingą per du mėnesius pakėlė nuo 1 proc. (rugsėjis) iki 30 proc. (lapkritis)**²⁵. **Prezidento B. Jelcino įpėdinio problema buvo išspręsta***.

Visuomenės pasitikėjimas – tai tik galimybė, kurią dar reikia realizuoti, kad gautum valdžią. Kaip B. Jelcinas buvo pažadėjęs, V. Putinas į parlamento rinkimų kovą tiesiogiai įtrauktas nebuvo. Rinkimai į Dūmą turėjo įvykti gruodžio 19 d., t. y. buvo likę gerokai daugiau nei trys mėnesiai, kurių reikėjo B. Berezovskiui, kad Rusijos prezidentu padarytų gorilą. Beveik visuotinai sutariama, kad B. Berezovskis yra gerokai perdėjęs savo vaidmenį į valdžią atvedant V. Putiną. Tikrasis operacijos „Įpėdinis“ įgyvendintojas buvo tuometinis prezidento administracijos vadovas Aleksandras Vološinas**. Manoma, kad būtent jis yra žymiosios 1999 m. gruodžio 31 d. B. Jelcino kalbos, kurioje šis pranešė apie savo atsistatdinimą ir perdavė prezidento įgaliojimus V. Putinui, autorius²⁶. Būtent A. Vološinas paskyrė savo pavaduotoju Viačeslavą Surkovą, kuris kūrė Rusijoje V. Putino valdžios vertikalę ir suverenią demokratiją. 1999 m. spalio 3–7 d. įvyko proputiniškojo rinkimų bloko „Vienybė“ (*Единство*) steigiamasis suvažiavimas. Jo lyderiu tapo ypatingųjų situacijų ministras (pirmasis gelbėtojas Rusijoje), dabartinis gynybos ministras Sergejus Šoigu, visuomenės akyse visiškai nesusijęs su politika. Tačiau viešai buvo deklaruojama, kad tikrasis bloko lyderis yra V. Putinas. „Vienybė“

* „B. Berezovskis, siūlydamas A. Stepašinui tapti prezidentu, ramino: „*Per tris mėnesius aš ir gorilą prezidentu išrinksiu.*“ (Л. Млечин, Кремль. Президенты России. Стратегия власти от Б. Н. Ельцина до В. В. Путина, 2003, <https://flibusta.is/b/311187/read#t178> (žiūrėta 2017 04 05).)

** A. Vološinas į prezidento administraciją atėjo 1997 m. iš B. Berezovskio verslo struktūrų. „*Rinkos ekonomika jam atrodė neginčijama vertybė, o žmogaus ir žodžio laisvė – ne visada naudingos, kartais perteklinės detalės.*“ (М. Зыгарь, op. cit.)

buvo ne vienintelis į V. Putiną orientuotas Kremliaus remiamas rinkimų blokas. Rugsėjo 24 d. buvo paskelbta, kad kuriamas rinkimų blokas „Dešiniųjų jėgų sąjunga“ (*Союз правых сил* – SPS). SPS rinkimų šūkis: „*Putiną į prezidentus. Kirijenką į Dūmą. Jaunų reikia!*“. **Didžiausias A. Vološino nuopelnas buvo tas, kad jis prokremliskai rinkimų kampanijai sugebėjo mobilizuoti geriausius Rusijos viešųjų ryšių specialistus.** Tiesa, 1999 m. dar ne visi jie buvo su Kremliumi, bet Viačeslavas Nikonovas, konsultavęs J. Primakovą, buvo išimtis, o ne taisyklė. „Tėvynės-Visos Rusijos“ bloko rinkimų kampanijai vadovavo Vladimiras Volodinas, jaunas, mažai žinomas viešųjų ryšių specialistas iš Saratovo. **Rinkimus vėl laimėjo komunistai, bet jų persvara buvo nežymi ir pirmą kartą po 1993 m. atsirado galimybė suformuoti Dūmos vadovybę, priklausomą nuo prezidento; kas ir buvo padaryta**²⁷.

1999 m. rinkimų kampanijos metu buvo pora įvykių, kurie galbūt didesnės įtakos rinkimų rezultatams ir neturėjo, bet buvo svarbūs formuojant oficialią Rusijos valstybės ideologiją. 1999 m. birželio 14 d. iš „Tėvynės“ rinkimų bloko pasitraukė D. Rogozinas su KRO. Jis buvo jau ne pirmas J. Lužkovą palikęs veikėjas, propaguojantis imperines nuostatas. D. Rogozinas pasisakė prieš „Tėvynės“ bloko sąjungą su „Visa Rusija“. Nuomonė, kad KRO lyderis susitarė su prezidento administracija, yra visiškai pagrįsta. Viešas ir skandalingas D. Rogozino pasitraukimas iš „Tėvynės“ bloko galutinai sunaikino J. Lužkovo pretenzijas tapti vieninteliu imperinių, bet ne komunistinių, nuostatų atstovu Dūmos rinkimuose. Juo labiau kad, susiformavus proprezidentinei Dūmai, KRO lyderis, patyręs fiasko daugiamandatėje apygardoje (KRO gavo tik 0,6 proc. balsų), bet išrinktas vienmandatėje apygardoje, tapo įtakingo

Tarptautinių reikalų komiteto pirmininku. Taigi tėvynainių politikos iniciatorius ir organizatorius pasitraukė iš potencialiai stipriausio opozicinio rinkimų bloko ir po rinkimų tapo prezidentinės Dūmos komiteto, atsakingo už užsienio politiką, vadovu. Kitas ne mažiau svarbus įvykis buvo rugsėjo mėnesį pasirodęs Piotro Šcedrovickio ir Jefimo Ostrovskio straipsnis „*Rusija: šalis, kurios nebuvo*“, kuriame pirmą kartą pateikta susisteminta *rusų pasaulio* koncepcija. P. Šcedrovickis ir J. Ostrovskis tuo metu dirbo Glebo Pavlovskio vadovaujamoje viešųjų ryšių kompanijoje „Efektyvios politikos fondas“. Ji tuo metu vykdė SPS rinkimų kampaniją. Taigi *rusų pasaulio* idėja buvo suformuluota V. Putino šalininkų liberalų. Galima teigti, kad **per 1999 m. Dūmos rinkimus Rusijos valdžia, jau atstovaujama V. Putino, propagudama imperines nuostatas, patraukdama į savo pusę tėvynainių politikos iniciatorių ir pateikdama *rusų pasaulio* koncepciją, visiškai perėmė iš opozicijos iniciatyvą.**

3. Viešųjų ryšių specialistai – V. Putino Rusijos politinės ir vertybių sistemos formuotojai

„[...] tą ideologiją, su kuria nacionalsocialistinis sąjūdis atėjo į valdžią, lėmė priešiškus daugiapartinei Veimaro respublikos valstybei. Plačiųjų vokiečių tautos masių požiūrį į valstybės reikalų tvarkymą labai stipriai veikė vokiečių ir ypač prūsų absoliutizmo tradicija. Ten valstybės reikalai būdavo tvarkomi valdovų rūmuose. [...] Jos [diskusijos] dažnai vykdavo už uždarytų durų. [...] dėl šios socializacijos, trukusios ilgą valdovų autokratinio viešpatavimo periodą, daugelis vokiečių pasijuto tiesiog labai nepatogiai, kai po 1918 m. ginčai apie vadovavimą valstybei [...] persikėlė į viešumos šviesą scenoje priešais kulisus ir kai iš jų buvo pareikalauta

dalyvauti šiuose ginčuose. „Kad šį demokratijos trūkumą intuityviai suvokė B. Jelcinas, beveik nėra jokių abejonių. **Artėjant XXI a. Rusijos viešųjų ryšių specialistams turėjo būti daugiau negu aišku, kad Rusijos visuomenė yra nepasirengusi demokratijai,** jeigu jie apskritai tikėjo, kad tokia valdymo forma egzistuoja, o ne tėra tik imitacija, sukurta Vakarų elito valdyti masėms.

Viešųjų ryšių specialistų poreikis politikoje iš esmės neatsiejamas nuo demokratinų procedūrų. Tačiau jų, ne mažiau nei demokratinėse, reikia ir autoritarinėse valstybėse. *Pirma*, valdžios rinkimai legitimuoja autoritarinį režimą tiek savų piliečių, tiek užsienio valstybių požiūriu. *Antra*, rinkimai ir kiti demokratiniai procesai (protesto akcijos, kritika periferinėje žiniasklaidoje ir pan.) leidžia įvertinti opozicijos potencialą. *Trečia*, išsaugotos demokratinės procedūros, esant autoritariniam režimui, apriboja rūmų perversmo galimybę. Vadimas Gončiarovas autoritarinį režimą, neatsisakančią demokratinų procedūrų, bet kontroliuojantį jas per elektroninės žiniasklaidos, pirmiausia televizijos, cenzūrą ir viešųjų ryšių specialistų pajungimą valdžios struktūroms, pavadino marketingo autoritarizmu²⁸. Gali būti, kad Rusija yra pirmoji valstybė pasaulyje, kurioje, panaudodama demokratinės procedūras, užsitikrinusi televizijos kontrolę ir gavusi labai kvalifikuotą viešųjų ryšių specialistų paramą, valdžioje įsitvirtino ir ją išlaikė elito grupė be jokių ideologinių nuostatų. Ir „švelnusis autoritarizmas“, neneigiantis demokratinų procedūrų, bet jas kontroliuojantis²⁹, yra Rusijos viešųjų ryšių specialistų pasiekimas.

Politinių viešųjų ryšių specialistų gimimo diena Rusijoje, Igorio Mintusovo nuomone, reikėtų laikyti 1989 m. kovo 4 d., kada jis su Jekaterina Jegorova-Gantman sukūrė Politinių ir sociologinių tyrimų centrą, kuris vėliau tapo viešųjų ryšių kompanija

„Nikkolo M“. Pasak I. Mintusovo, viešieji ryšiai – „*Pirmiausia tai politinė sociologija. Tai ypatingas sociologijos žanras. [...] Reikia mokėti dirbti su politiniais reitingais, elektorato lūkesčių žemėlapiais, kurie sudaro galimybę teisingai konstruoti rinkimų strategiją.*“³⁰ Žinomiausias ir įtakingiausias Rusijos viešųjų ryšių kompanijas kūrė socialinių mokslų atstovai (filosofai, sociologai, psichologai ir kt.), įgiję mokslinį laipsnį dar sovietmečiu. Jų, pirmiausia maskviečių, statusas sovietmečiu buvo ypatingas. *Pirma*, jie legaliai ir be apribojimų turėjo galimybę susipažinti su naujausiais savo srities Vakarų mokslo pasiekimais. *Antra*, komandiruotės į Vakarų mokslo institucijas jiems buvo norma, kas sudarė galimybę su kapitalizmo pranašumais susipažinti ne tik teoriškai, bet ir praktiškai. *Trečia*, disertaciją jie galėjo apginti tik įrodę sovietinės sistemos pranašumą prieš kapitalistinę. Todėl **sovietmečio socialinių mokslų atstovai pirmiausia buvo ideologai ir tik paskui – mokslininkai.** Sąžiningiausi ir gambiausi šią situaciją panaudodavo Vakarų socialinių mokslų pasiekimų propagavimui. Būtent vyresnieji būsimų politikos technologų kolegos tapo Michailo Gorbačiovo pertvarkos ideologais, mėginančiais liberaliosios demokratijos vertybes suderinti su komunistine sistema. Jų nesėkmė jaunesnius socialinių mokslų atstovus tik įtikino komunistinės sistemos nefunktionalumu ir galimybe per labai trumpą laiką pakeisti visuomenės nuostatas. **Rusijos viešųjų ryšių lyderiais tapo labai aukštos kvalifikacijos socialinių mokslų specialistai be politinių vertybinių nuostatų.**

Beveik visuotinai pripažįstama, kad Rusijos politinių viešųjų ryšių sistema ir tradicija, lėmusi ir jos raidą, susiformavo 1996 m. prezidento B. Jelcino rinkimų štabe. „*Šiuolaikinės informacinės technologijos tapo ta trūkstama grandimi, kuri sudarė galimybę*

vėl naudoti mass-media kaip propagandinių valdžios instrumentą ir užtikrinti pergalę rinkimuose.⁴³¹ „Į 1996 m. Jelcino rinkimų kampaniją buvo įtraukta dauguma tuo metu žinomų politinio konsultavimo firmų, veikusių tiek Maskvoje, tiek regionuose. Be abejonės, tuo metu užmegzti politinių konsultantų ryšiai su prezidento, vyriausybės ir regionų administracijomis išliko ir po rinkimų. [...] Prestižiškiausias gubernatorių rinkimų kampanijos atitekdavo 1996 m. „šaukimo“ kompanijoms*. [...] buvo sukurtos asociacijos [...] rinkos padėčiai kontroliuoti ir neleisti mažinti paslaugų kainų. Didžioji dalis labiausiai išplėto nepriklausomo politinio konsultavimo sektoriaus taip pat transformavosi į vidinį „valdžios partijos“ politinio konsultavimo sektorių. [...] 1996–2002 m. [...] rinkos institucionalizavimo procesas sėkmingai buvo baigtas. Daugumoje federalinių ir regioninių rinkimų kampanijų dominavo kelios dešimtys agentūrų iš Maskvos, Sankt Peterburgo ir Jekaterinburgo.“⁴³² Viešųjų ryšių specialistų simbiozė su valdžia vyko įvairiomis formomis. Nuo nuolatinių užsakymų užsitikrinimo iki persiformavimo į konsultacines valdžios institucijas ar mokslinių institucijų, vykdančių tą pačią funkciją, perėmimo. Viešųjų ryšių agentūros delegavo

savo atstovus į valdžios struktūras ir tiesiogiai – nuo eilinių patarėjų įvairiuose administraciniuose lygmenyse iki vicegubernatorių ir Dūmos deputatų. Rusijos viešųjų ryšių specialistų paslaugos didelę paklausą turėjo ir NVS šalyse, taip pat ir Baltijos valstybėse. Rusijos viešųjų ryšių specialistai, 1996 m. dirbę kaip specialistų iš JAV mokiniai, jau po poros metų dalyvavo kaip konsultantai JAV gubernatorių rinkimuose. Jų paslaugomis buvo naudojamos Pietų Korėjoje ir Lotynų Amerikoje. Jie per trumpą laiką pripažinimo sulaukė ne tik praktiniu, bet ir teoriniu lygmeniu. Savo sąjungininkams Rusija paramą teikia ne tik finansiškai, bet politinių konsultantų lygmeniu**⁴³³. Šitaip Rusijos viešųjų ryšių specialistai daro įtaką ne tik vidaus, bet ir užsienio politikai⁴³⁴. **Rusijos viešųjų ryšių specialistų sukurtų politinių technologijų efektyvumas pripažintas ne tik Rusijos valdžios, tai yra vienas iš nedaugelio Rusijos intelektualinių produktų, turinčių paklausą ir užsienyje.**

Vienas rusų pasaulio fenomeno tyrėjų, o kartu ir jo ideologas Valerijus Tiškovas mano, kad šis terminas atsirado palyginti neseniai⁴³⁴. Jo nuomone, vienas iš rusų pasaulio kaip politinio projekto iniciatorių ir plėtotojų buvo Glebas Pavlovskis⁴³⁵. Buvęs

* Dauguma šių kompanijų vadovų užsidirbo milijonus tvirta valiuta. Jie tapo nuoširdžiais gynėjais sistemos, kuri įvertino jų intelektą ne tik finansiškai, bet ir užtikrino jiems dalyvavimą valstybės valdyme.

** 2002 m. Rusijos viešųjų ryšių specialistų profesionalumu galėjo įsitikinti ir Lietuva. Nepaisant kontroversiškų vertinimų (R. Zakarevičius, I. Mintusovas savo pergalėmis Lietuvoje viešai nesigiria, 2006, <http://lietuovsdiena.lrytas.lt/-11476657761145938860-i-mintusovas-savo-pergal%C4%97mislietuvoje-vie%C5%A1ai-nesigiria.htm> (žiūrėta 2017 05 21).), mūsų nuomone, pačioje efektingiausioje ir efektyviausioje Lietuvos politinėje kampanijoje, t. y. Rolando Pakso prezidento rinkimų kampanijoje, dalyvavo „Nikkolo M“. Išskirtinis šios kompanijos bruožas yra tas, kad ji formuoja tik strategiją ir kontroliuoja jos įgyvendinimą. Tuo tarpu visą kitą darbą atlieka kitos kompanijos. Tačiau R. Pakso sėkmė rinkimuose ir lėmė pasirinkta strategija. Jis išimtinai siekė protesto elektorato paramos. Todėl reikėjo pasiekti, kad jo kandidatūrą atmestų elitas. Visa R. Pakso rinkimų kampanija buvo provokuoti neigiamą Lietuvos elito reakciją. Ir tai buvo daroma labai sėkmingai. Galima sakyti, kad R. Pakso oponentai jį puldami dirbo jo naudai ir konsolidavo potencialą jo elektoratą.

*** Sovietinis disidentas, įtariamasis bendradarbiavimu su KGB, G. Pavlovskis gimė 1951 03 05 Odesoje, mokėsi Odesos universiteto Istorijos fakultete. 1993 m. įsteigė Rusų institutą, kuris tapo „Rusų žurnalo“ steigėju. Nuo čia ir prasidėjo rusų pasaulio idėjos sklaida. (B. Тишков, op. cit., 2013, c. 520.)

RF prezidento administracijos darbuotojas 2001–2008 m. Aleksejus Česnakovas yra tvirtinęs, kad 2004 m. pradžioje, prieš prezidento rinkimus, G. Pavlovskio pasiūlytas *rusų pasaulio* terminas tuometinio prezidento administracijos vadovo pavaduotojo, atsakingo už vidaus politiką, V. Surkovo buvo sutiktas labai pozityviai ir jo pastangomis priimtas paties V. Putino³⁶. **G. Pavlovskis pripažintas rusų pasaulio fenomeno kūrėju ir veikėju, padariusiu jį dabartinės Rusijos ideologijos pagrindu, yra pareiškęs, kad „tiurkų pasaulis – toks pats muilo burbulas, kaip ir rusų pasaulis.“**³⁷

G. Pavlovskis yra vienas iš nedaugelio Rusijos viešųjų ryšių kompanijų vadovų be mokslų daktaro regalijų, bet dėl to jis nebuvo mažiau įtakingas. Jis buvo svarbiausias V. Surkovo politinis konsultantas ir pagalbininkas įtvirtinant *valdžios vertikalę* ir kuriant *valdomą demokratiją*. G. Pavlovskio ir V. Surkovo bendradarbiavimas, prasidėjęs 1999 m., tęsėsi iki pat 2011 m., kol, pasak G. Pavlovskio, dėl pernelyg didelės paramos D. Medvedevui siekiant antros prezidento kadencijos jis buvo išmestas iš Kremliaus. Anot paties G. Pavlovskio, jo įkurtos kompanijos „Efektyvios politikos fondas“ (*Фонд эффективной политики* – FEP) bendradarbiavimas su Kremliumi prasidėjo dar 1995 m.*. B. Jelcino rinkimų kampanijoje FEP buvo atsakingas už žiniasklaidos kontrolę. Tačiau labiausiai tuo metu FEP išgarsėjo savo *strateginiu pranešimu* apie pergalės rinkimuose technologijas „*Prezidento pergalė: mūsų pozicija*“, rengtu nuo 1995 m. sausio 26 d. iki 1996 m. kovo 10 d. ir vėliau paskelbtu ir žiniasklaidoje³⁸. Neaišku, kokią įtaką realiai turėjo rinkimų kampanijai šis

pranešimas, tačiau jis įdomus tuo, kad **atskleidžia G. Pavlovskio požiūrį į Rusijos piliečius.** „[...] *Prezidento priešininkų jėga yra ne reali masinė parama ir ne alternatyvos Prezidento politikai turėjimas – to nėra, ir visi tai žino. Jų jėga yra gebėjimas daryti poveikį traumuoto ir „apleisto“ valstybės, nebetikinčio jokiomis valdžiomis eilinio žmogaus vaizduotei, jausmams ir pasirinkimui. [...] Sėkmės pamatas – įvaizdžio, tai yra simbolinio įvaizdžio, sukūrimas, reikalingos, visgi praktiškai neįgyvendinamos (per trumpą laikotarpį) realybės. [...] Kitaip tariant, mes inscenizuosim tai, kam sukurti neturim nei laiko, nei galimybių [...]“*³⁹ Įdomi buvo ir FEP praktika kuriant reikiamą simbolinę realybę. Jie prisipažįsta, kad prieš G. Ziuganovo spaudos konferenciją po B. Jelcino susitikimo su Didžiojo aštuoneto lyderiais, paskleidė tarp žurnalistų gandą apie G. Ziuganovo ir V. Žirinovskio sąjungą. FEP žiniasklaidoje organizavo piliečių gąsdinimą, kad komunistai uždraus televizijos serialus, tokią pareiškimą buvo padaręs vienas radikaliųjų komunistų lyderis. Būtent panašioms komunistų veikėjams buvo suteiktas ir centrinių televizijų eteris iš anksto aptarus B. Jelcino rinkimų štabo atstovams laidos turinį su jo vedėjais⁴⁰. Taigi **tokių muilo burbulų kaip rusų pasaulis kūrimu ir inscenizacija to, ko sukurti neįmanoma, G. Pavlovskis valdžios užsakymu užsiėmė jau per 1996 m. Rusijos prezidento rinkimus.**

1996 m. FEP darbuotojai dar tik mokėsi. Tuo metu jų galimybės apsiribojo tik simbolinės realybės kūrimu, o 1999 m. jie jau buvo įsitikinę, kad yra pajėgūs kurti tikrą realybę. SPS rinkimų kampaniją vykdę FEP atstovai P. Ščedrovickis ir J. Ostrovskis

* 1995 m. rinkimuose į Dūmą FEP organizavo KRO rinkimų kampaniją. (*Г. Павловский, Российский политолог и политтехнолог*, <https://lenta.ru/lib/14160195/> (žiūrėta 2017 05 26).) Kad ir ne pats G. Pavlovskis, bet jo firma vienu metu derindama darbą „priešų“ stovyklose problemų neturėjo.

paskelbė straipsnį „Rusija: šalis, kurios nebuvo“. Straipsnio tikslas buvo parodyti, kad liberaliosios demokratijos vertybės yra ne tik suderinamos su Rusijos imperijos atkūrimu, bet ir gali tapti varomąją šio proceso jėga. Svarbiausia straipsnio idėja buvo ta, kad Rusija praranda didžiosios valstybės (deržavos) statusą dėl negebėjimo pristatyti savęs, sukurti reikalingo įvaizdžio. Jo autorių nuomone, didžiausia Rusijos problema ta, kad sugriuvus SSRS ji prarado beveik pusę savo žmogiškojo potencialo. Tai pirmiausia įvyko dėl nepriklausomų valstybių susikūrimo, taip pat ir dėl gabiausiųjų pasitraukimo į Vakarų. FEP darbuotojai teigė, kad *rusų pasaulis*, „tinklas didelių ir mažų bendruomenių, mąstančių ir kalbančių rusų kalba“⁴¹, yra tas potencialas, kuris leis Rusijai įtvirtinti savo kaip didžiosios valstybės statusą. Tačiau šiame straipsnyje yra daug svarbesnis ne ideologinis *rusų pasaulio* aspektas, o metodologinis filosofinis viešųjų ryšių vaidmens suvokimas šiuolaikinėje visuomenėje. Pasak P. Šcedrovickio ir J. Ostrovskio*:

• „[...] žmonija suformavo naujus poreikius – poreikius, kuriuos mes linkę apibrėžti kaip „virtualius poreikius“. [...] šiandien neegzistuojančios virtualios esybės yra ne mažiau realios nei materialiojo pasaulio produktai“.

• „Visgi šiandien nepakanka pripažinti, kad pasaulis yra „toks, kokį jį mato žmonės“, reikia judėti pirmyn ir pripažinti, jog virtualių objektų kūrimas yra ne mažiau svarbus realiam ekonomikos sektoriui nei „pramonės produkcija“.

• „Šiandien Rusija neturi apimančios ir vienijančios visą tautą ideologijos (liaudiškai tariant, nacionalinės idėjos). Rusija nežino, kas ji tokia: lyg ir gražuolė, lyg ir išsigimėlė, lyg ir Europa, lyg ir Eurazija [...] Sukurti „įvaizdį“ Rusijai šiandien reiškia sukurti naują ryšių (santykių) tarp rusų sistemą – rusų pasaulį geoekonomikos ir pasaulio kultūrinės politikos kontekste“.⁴²

Mažai tikėtina, kad 2001 m. spalio 11 d. vykusiame pirmajame pasauliniame Rusijos tėvynainių kongrese V. Putinas be G. Pavlovskio įsikišimo tėvynainius susiejo su *rusų pasauliu*: „Tačiau tėvynainis – toli gražu ne tik juridinė kategorija. [...] Tai pirmiausia – **asmeninio pasirinkimo klausimas**. Aš pasakyčiau dar tiksliau – **dvasinis apsisprendimas**. Šis kelias ne visada paprastas. Visgi sąvoka „*rusų pasaulis*“ nuo seniausių laikų yra stipriai peržengusi Rusijos ir netgi rusų etnoso ribas.“⁴³ V. Putinas pirmą kartą pavartojo *rusų pasaulio* terminą, nors šio fenomeno propaguotojai ir tyrėjai dažniausiai tai pamiršta, nes „[...] buvo netikėta ne tik daugeliui forumo dalyvių, bet ir tiems, kurie rengė medžiagą šiam pasisakymui. Jau vien *rusų pasaulio* idėjos deklaravimą tokiu aukštu politiniu lygmeniu buvo galima vertinti kaip esminį valstybės požiūrio į tėvynainius užsienyje pokytį. Deja [...]“⁴⁴ Matyt, 2001 m. šis viešųjų ryšių produktas dar nebuvo pakankamai išreklamuotas, o ir V. Putino autoritetas dar nebuvo toks, kad jo žodis iš karto taptų kūnu. Todėl virtualiai esybei *rusų pasaulis* dar teko palaukti, kol ji tapo Rusijos – ir ne tik jos – realybe.

* Apskritai be konteksto šie teiginiai atrodo prasilenkiantys su realybe. Straipsnio autoriai labai išradingai lygina Anatolijaus Čiumako „įkrauto“ vandens ir „Narzano“ poveikį ekonomikai ir žmogui. Sovietmečio pabaigoje ekstrasensas A. Čiumakas net per televizorių įkraudavo paprastą vandenį, kuris vėliau įgydavo gydomųjų savybių. Juo buvo ir prekiaujama. „Narzasas“ – aukštos kokybės, sovietmečiu deficitinis mineralinis vanduo. „Paradoksalu: dabar „įkrautą“ vandenį galima pardavinėti už tokią pačią kainą kaip ir mineralinį, ir dar neaišku, kuris iš jų vartotojų gauna didesnę naudą [...] Pardavinėjami egzistencialai: „supresuoti išgyvenimų pojūčiai“ (Е. Островский, П. Щедровицкий, оп. cit.)

FEP buvo ne vieninteliai viešųjų ryšių specialistų atstovai, susirūpinę Rusijos identitetu ir jos įvaizdžiu. Neretai pristatomas kaip viešųjų ryšių juodųjų technologijų* pradininkas „Novakom“ kompanijos vadovas Aleksejus Košmarovas** XXI a. pradžioje inicijavo nacionalistinės patriotinės rusų partijos kūrimą. Į subtilią užuominą dėl jo tautybės viename interviu A. Košmarovas atsakė: „[...] tokie žmonės kaip Borisas Pasternakas [žydas] laikė save tikrais rusais. [...] pagal sociologinę apklausą tik 14 proc. rusus apibūdina pagal kraują, kiti respondentai mano, kad rusai – tai tie, kurie išauklėti rusų kultūros, myli Rusiją, laiko save rusais ir t. t. [...] Mes [Novakom] visados buvome ideologai ir nieko nedarėme taip sau. [...] Pinigai mūsų kompanijai pagal prioritetus visados tebuvo trečioje vietoje.“⁴⁵ 2003 m. A. Košmarovas pakeitė savo pavardę į Trubeckojaus. Sprendimą pakeisti pavardę jis priėmė 2002 m.⁴⁶ „– O kodėl Košmarovas tapo Trubeckojumi? Ir dar su asmeniniu herbu [...] – Aš pradėjau naują gyvenimo etapą. O kad pradėtum naują etapą, reikia daug dalykų pakeisti. Ir iš išorės, ir iš vidaus. Tai susiję su savojo „aš“, asmeninio kelio suvokimu. Kadangi kaip politikos technologas, kaip Košmarovas aš jau viską padariau. Tas žmogus turi pasitraukti. O kadangi aš ruošiuosi dar gyventi ilgai ir laimingai (tai, aišku, Dievo valia), tai nauji uždaviniai, naujas turinys, nauja prasmė diktuoja man ir naują vardą. Gali būti ir kitą likimą. Tai – tartum pusė gyvenimo už tėtį, pusė – už mamą. A. Trubeckojus – mamos pavardė.“⁴⁷ 2003 m.

A. Trubeckojus dalyvavo patriotinės partijos „Rusia“ sąrašė rinkimuose į Valstybės Dūmą. 2006 m. jis teigė, kad „Rusia“ rinkimuose nedalyvaus, nes „Visa partijos „Rusia“ programa yra įgyvendinama RF prezidento. [...] O rusų elektoratas auga [...] nacionalinė tapatybė – tai pagrindinė ateities problema. [...] piliečių, kurie pritaria besąlyginės aukščiausiosios valdžios idėjai (mūsų atveju – monarchijai), nuosekliai auga. Tai rodo sociologinės apklausos.“⁴⁸ A. Trubeckojaus vadovaujama kompanija „Novakom“ vertinama kaip artima prezidento administracijai, kuriai patikimos ypatingo subtilumo užduotys. Pažymima, kad „Novakom“ specializacija – nestandartinės sociologinės apklausos. A. Košmarovas su „Novakom“ dalyvavo 1996 m. B. Jelcino ir 2000 m. V. Putino prezidento rinkimų kampanijose. 2003–2009 m. A. Trubeckojus buvo Rusijos visuomeninių rūmų darbo grupės, rengusios nacionalinę programą „Naujosios Rusijos dvasinių dorovinių vertybių sistemos formavimas“, narys. 2007–2010 m. jis buvo prie „Vieningosios Rusijos“ Generalinės Tarybos Prezidiumo ekspertų grupės programos ir ideologijos klausimais narys. 2011–2016 m. A. Trubeckojus buvo Centrinės Rusijos rinkimų komisijos Visuomeninės mokslinės metodinės tarybos narys. Taigi A. Trubeckojus (Košmarovas) su „Novakom“, kaip ir daugelis B. Jelcino viešųjų ryšių specialistų, sėkmingai integrovosi į V. Putino valdžios vertikale.

2005 m. A. Trubeckojaus monografija „Reputacijos psichologija“, išleista tik 1 000

* Juodosios technologijos rinkimuose. Oponentų antrininkų iškėlimas, konkurentų reklaminių plakatų kljajavimas ant rinkėjų automobilių priekinio stiklo arba bomžų mitingo organizavimas konkurentui paremti, šmeižikiškų straipsnių apie savo kandidatą publikavimas bei oponentų apkaltinimas tuo ir pan.

** A. Trubeckojus (Košmarovas) gimė 1954 m. rugpjūčio 13 d. Maskvoje. Baigė Maskvos valstybiniame Michailo Lomonosovo universitete psichologiją. 1983–1992 m. dirbo komjaunimo struktūrose su užsienio jaunimo organizacijomis. Psichologijos mokslų daktaras, akademikas. „Pavardės pakeitimas įvyksta ne tik dokumentuose, bet atsispindi savimonėje ir įvaizdyje.“ (И. Голунов, op. cit.)

egzempliorių tiražu, buvo pripažinta geriausiu teoriniu metų viešųjų ryšių darbu. 2007 m. jis apsigynė psichologijos mokslų daktaro (lietuviškas atitikmuo – habilituotas mokslų daktaras) disertaciją „Reputacijos kategorija socialinėje politinėje komunikacijoje“. Dar 2000 m. jis buvo išrinktas tikruoju Rusijos gamtos mokslų akademijos nariu. **A. Trubeckojaus mokslinės nuostatos puikiai atskleidžia V. Putino valdžios įtvirtinimo metodiką Rusijos visuomenėje.**

• „Mūsų supratimu, reputacija yra struktūrinis psichologinis fenomenas, egzistuojantis visuomenės sąmonėje.“⁴⁹

• „Būtent reputacija [...] lemia visuomenės pasirinkimą. Todėl reputacijos tyrimas padeda geriau suprasti politinio pasirinkimo, pasitikėjimo ir nepasitikėjimo valdžios subjektams, valdžios efektyvumo ir patikimumo vertinimo dėsnius.“⁵⁰

• „Informaciniame lauke požiūrį į politikus lemia ne tiek individualios savybės, realūs pasiekimai ar partinė priklausomybė, kiek prezentacijos būdai ir kokybė žiniasklaidoje.“⁵¹

• „[...] liaudis turi teisę tikėtis valdžios paramos organizuojant savo privatų gyvenimą mainais už paklusnumą ir teisės normų ir įstatymų laikymąsi. Tokie visuomenės lūkesčiai iš esmės egzistuoja ir šiandien.“⁵²

• „Šiuolaikiniai psichologiniai metodai leidžia atskleisti reputacijos turinį ir aprašyti jos egzistavimo ir funkcionavimo formas, taip pat daryti įtaką jos formavimui.“⁵³

• Disertacijos rezultatai paremti sociologiniais psichologiniais tyrimais, kurie buvo atlikti penkiuose Rusijos regionuose ir Kazachstane. Nuo 1997 iki 2004 m. tyrimuose dalyvavo apie 1 000 respondentų, o tyrimai buvo atlikti pagal daugiau nei 10 000 parametrų⁵⁴.

• „**Valdžios paskirtis**“ [...] ankstyvuoju laikotarpiu pirmiausia buvo suvokiama kaip patriotizmas, meilė tėvynei, rūpestingas požiūris į žmones. Pastaraisiais metais tai keičia

stipri politiko pozicija, gebėjimas apginti savo ir šalies interesus.“⁵⁵

• „**Tyrimai, atlikti po metų, [...] parodė suplanuotus elektorato požiūrio pokyčius tiek į atskirus politikus, tiek į apibendrintus „gero“ ir „blogo“ politiko vaizdinius.**“⁵⁶

2010 m. A. Trubeckojus aiškino: „Anksčiau buvo atitinkamas viešųjų ryšių kaip technologijos, kurios paskirtis manipuliuoti vaizdiniais ir atskiromis visumos dalimis, raidos lygis. Tai buvo naudojama visą paskutinį XX a. dešimtmetį ir iki šiol. **Mano požiūriu, atėjo toks viešųjų ryšių raidos etapas, kada reikia ne manipuliuoti, o valdyti turinį ir prasmę. Reikia keisti patį subjekto, kuriuo užsiimi, turinį.**“⁵⁷

Dar 2001 m. minėtame Rusijos tėvynainių kongrese V. Putinas pažymėjo: „**Svarbus valstybės bendradarbiavimo su tėvynainiais instrumentas yra bendra kultūrinė ir informacinė erdvė. Tačiau šiuo metu ji neleistinai susiaurėjusi. Dėl daugelio priežasčių, taip pat ir objektyvių, finansinių, mažėja transliacijų rusų kalba.**“⁵⁸ 2001 m. tai netapo valstybės prioritetu, ši problema buvo prisiminta tik 2007 m., artėjant naujiems prezidento rinkimams, kuriuose V. Putinas pagal RF Konstituciją balotiruotis nebegalėjo. Tai, ko gero, buvo priežastis prisiminti, kad be jokios ideologijos ilguoju laikotarpiu valdžioje neišsilaikysi. 2007 m. balandžio 26 d. pranešime (*poslanie* – tai veikiau nurodymas, paliepiamas ar (silpno prezidento) pageidavimas) RF Federaliniam susirinkimui V. Putinas vėl prisiminė *rusų pasaulį* ir parėmė nacionalinio rusų kalbos palaikymo fondo įsteigimo idėją⁵⁹. Kitaip negu 2001 m., tai buvo tipinis biurokratinis pareiškimas. Bet situacija įpareigojo ir 2007 m. liepos 21 d. RF prezidento dekretu buvo įsteigtas „**Rusų pasaulio**“ fondas, o jo vykdomuoju direktoriumi paskirtas Viačeslavas Nikonovas. Kad ir kaip būtų paradoksalu, bet **nei šis fondas, nei V. Nikonovas asmeniškai**

beveik jokios įtakos *rusų pasaulio ideologemos* teorinei plėtrai ir netgi praktinei sklaidai neturėjo, nors finansai buvo panaudoti išpūdingi. Tačiau **simboline prasme „Rusų pasaulio“ fondo įsteigimas ir V. Nikonovo, Viačeslavo Molotovo (vieno iš Molotovo-Ribentropo pakto autorių) anūko, „1996 m. šaukimo“ viešųjų ryšių specialisto, paskyrimas jo vadovu buvo reikšmingas.** *Pirma*, tai buvo oficialus patvirtinimas, kad viešųjų ryšių specialistai kaip ideologai yra reikalingi V. Putino Rusijai. *Antra*, V. Molotovo anūko susiejimas su *rusų pasauliu* – tai SSRS sutapatinimas su Rusija ideologiniu požiūriu. Šie du aspektai darosi itin reikšmingi V. Putino 2007 m. vasario 10 d. kalbos Miunchene, kurioje jis pasmerkė JAV siekį dominuoti pasaulyje ir paskelbė, kad Rusija su savo tūkstantmetėmis tradicijomis su tuo nesitaikstys, kontekste. Todėl **„Rusų pasaulio“ fondo įsteigimą galima laikyti atviro ideologinio Putino Rusijos konflikto su Vakarais pradžia.**

Rusijos viešųjų ryšių specialistai į Vakarų bendruomenę įsiliejo dominuojant postmodernistiniam diskursui. Filosofo Paul'o **Feyerabend'o** epistemologinis anarchizmas ir Jean'o **Baudrillard'o** simuliakrų teorija, neigiantys tiek universalių mokslo metodų, tiek universalių kultūros vertybių galimumą, **formuojant dabartinės Rusijos visuomenę** dėl aktyvaus viešųjų ryšių specialistų dalyvavimo šiame procese **turėjo daug didesnę įtaką nei kuris nors jos praeities kultūros ar mokslo veikėjas***. Rusijos viešųjų ryšių specialistai postmodernistiniame diskurse

pasijuto tikrovės kūrėjais. Jų nuostatas geriausiai atspindi A. Košmarovo atsakymas rašytojui Viktorui Pelevinui, kvietusiam padiskutuoti viešųjų ryšių specialistus: „*Ar šiuolaikinės poveikio masinei sąmonei technologijos nėra gebelsiškos ir stalininės propagandos plėtojimas?*“ A. Košmarovas savo laiške pareiškė, kad „*nemato galimybės kulinarijos principų aptarinėti su kotletu*“⁶⁰.

4. *Rusų pasaulio ideologemos* įmokslinimas ir istorinis pagrindimas

Terminas *rusų pasaulis* yra daugiaprasmiškas, apibūdinantis nors ir giminiškus, bet gana skirtingus reiškinius. Pirmiausia tai yra istorinis terminas, kuriuo gali būti apibūdinta Kijevo Rusia. Tačiau Kijevo Rusia su Rusija tapati tiek pat, kiek Prancūzija su Karolio Didžiojo Frankų imperija. Būtina priminti, kad XV–XVII a. šaltiniuose *русьские* (rusai) – tai Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės (LDK) gyventojai stačiatikiai, o Maskvos kunigaikštystės gyventojai juose vadinami maskvėnais (iš čia kilęs ir LDK buvusiose žemėse – Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje – dabartinių rusų pavadinimas *maskoliai*). Problema yra ta, kad istorinis pavadinimas *rusai* buvo pasisavintas tautos, kuri su šiuo terminu istoriškai turi ne daugiau bendra nei bet kuri iš kitų dviejų: baltarusių ir ukrainiečių. Panašiai yra ir su stačiatikybe. Iš Kijevo metropolijos išsirutuliojo keturios skirtingos vertybiniu religiniu požiūriu bažnyčios: Maskvos patriarchatas, sentikiai, autokefalinė Kijevo (Ukrainos) metropolija ir unitų

* Postmodernistinių požiūrį į pasaulį Lietuvoje puikiai pristatė **I. Mintusovas**. „*Dabar apie tai, kas, mano manymu, iš tikrųjų yra „juodasis piaras“.* Tai yra neetiški rinkiminės kampanijos vykdymo metodai, kurie nepatenka arba labai menkai patenka į įstatymo veikimo lauką. [...] legalus „juodasis piaras“, kuomet rinkiminės kampanijos rėmuose panaudojama informacija, kuri, griežtai tariant, yra neetiška. Ir štai čia prasideda detalės – kieno požiūriu neetiška? Nes etika visuomet yra susitarimo tarp žmonių reikalas. Štai jūs, kaip žurnalistas, veikiausiai tuoj man užduosite kokį nors klausimą, kurį aš palaikysiu neetišku, o jūs, natūralu, jį laikysite etišku. Todėl, kad jūsų darbas yra užduoti klausimą, kadangi žmonės domisi.“ (R. Zakarevičius, op. cit.)

(graikų katalikų). Būtent dvi paskutinės istoriškai yra tikrosios LDK stačiatikių palikimo paveldėtojos. Tačiau abi jos – pirmoji XVII a., o antroji XIX a. – buvo likviduotos Rusijos imperijos, tiesa, unitai, išlikę Austrijos-Vengrijos imperijoje, patyrė dar ir J. Stalino persekiojimus, kai po 1945 m. Vakarų Ukraina pateko į Sovietų Sąjungos sudėtį. Tiek Rusija, tiek Maskvos patriarchatas, panaudodami formalią (pavadinimų) tapatybę, gana efektyviai savinasi Kijevo Rusios paveldą ir praktiniu, ir moksliniu aspektu. Tačiau tai yra kita problema, verta aptarti daug plačiau*. Apskritai reiškinį pavadinimai yra reikšmingi ir turi didelę įtaką ne tik buitiniam, bet ir moksliniam supratimui, ypač istoriniame kultūriniame kontekste. Žmogus, kad ir koks būtų jo išsilavinimas, linkęs tapatinti vienodai pavadintus, bet istorinėje perspektyvoje visiškai skirtingus reiškinius. **Kadangi rusų pasaulio terminas istoriškai (ir šaltiniuose, ir moksliniuose darbuose) buvo ir yra vartojamas apibūdinti Kijevo Rusiai, jau dėl savo pavadinimo ši ideologema be jokių papildomų sąnaudų įgyja istorinį kontekstą.**

Ideologemos pavadinimas *rusų pasauliu* – terminu, susietu su Rusijos istorija, pirmiausia su jos kultūrine (plačiąja prasme – mentaliteto saviraiška ir formavimusi) raida, automatiškai padarė ją neatsiejama mokslinio diskurso dalimi. *Pirma*, jis jau buvo Rusijos moksliniame diskurse. Dar 1992 m. Maskvos valstybinio Michailo Lomonosovo universiteto profesorė, istorijos mokslų daktarė Ana Pavlovskaja** studentams, besimokantiems užsienio kalbų, organizavo „Rusų pasaulio“ kursą. Ši specialistė savo mokslinį dėmesį sutelkia į nacionalinio

mentaliteto įtaką kalbai, o jos kurso tikslas – supažindinti studentus su nacionalinio rusų mentaliteto istorine raida. Ir tai tik vienas iš pavyzdžių. *Antra*, kultūrologiniu aspektu *rusų pasaulio*, beje, kaip ir lietuvių pasaulio, terminas apibūdinant nacionalinę savimonę jokios atmetimo reakcijos sukelti negali ir moksliniame diskurse yra vartotinas. Tas pats pasakytina apie mokslinį filologinį diskursą, ypač jeigu nagrinėjami literatūros klasikai, kurių kūriniai pripažinti nacionalinio mentaliteto išraiška. *Trečia*, kokio nors diskurso, ypač jau vartojamo mokslinėje apyvarčioje, politinis propagavimas atkreipia jaunųjų mokslininkų dėmesį ir skatina jį vartoti. Tai gali būti beveik nesusiję su nagrinėjama tema, bet jos turinys tiesiog sudaro galimybę įtraukti į savo disertaciją politiškai madingą *rusų pasaulio* terminą jeigu ne į disertacijos pavadinimą⁶¹, tai bent į vieną iš jos dalių⁶². Šiuo atveju nekalbama apie tiesioginį mokslinį dėmesį *rusų pasaulio* ideologemai, kuriai Rusijos mokslininkai skiria vis daugiau sąnaudų. **Mažai tikėtina, kad rusų pasaulio terminas ideologemos kūrėjo, filosofijos (semiotikos) mokslų kandidato, viešųjų ryšių specialisto P. Ščedrovickio buvo pasirinktas tik intuityviai, nesuvokiant jo istorinio ir mokslinio krūvio.**

Apskritai bet koks socialinis reiškinys gali būti socialinių mokslų objektas. Nors visi *rusų pasaulio* tyrėjai sutaria, kad *rusų pasaulis* yra objektyvi realybė, bet dėl jo apibrėžimo sutarti negali⁶³. Šiuo atveju galima prisiminti, kad išskirtinė ideologemos ypatybė – jos reikšmės kaitaliojimas arba reikšmės neapibrėžtumas nuo pat jos sukūrimo pradžios. „*Nors aiškaus*

* Tikiuosi, kad tai pavyks padaryti planuojamame straipsnyje, skirtame *rusų pasaulio* diskursams, skyriuje „Istorinis sakralinis diskursas“.

** Ši profesorė niekadus jokio *rusų pasaulio* ideologemos propaguotojų dėmesio nesusilaukė. Ir, mūsų nuomone, priežastis ne ideologinis nesuderinamumas, o kurso konceptualumo stoka.

*rusų pasaulio apibrėžimo nėra, daugelis mokslininkų sutinka, jog svarbiausias rusų pasaulį konsoliduojantis veiksnys yra rusų kalba. Tarp reiškinių, apibrėžiančių ir kuriančių rusų pasaulio savitumą, dauguma tyrėjų išskiria rusų kultūrą, mentalitetą, tradicijas, papročius, tam tikrus moralinius principus. Kai kurie iš jų mano, kad prie šių savybių reikėtų priskirti ir stačiatikybę, bet su tuo sutinka ne visi.*⁶⁴ Ši aspirantės (doktorantės) iš Oriolo universiteto analizė yra verta išskirtinio dėmesio. Juk tik vaikas (turima omenyje laikas, praleistas moksliniame diskurse), net to nenorėdamas, gali konstatuoti akivaizdų faktą – karalius nuogas. Galima sakyti, kad **rusų pasaulio egzistavimu neabejojama, tačiau jo turinys nei jo tyrėjams, nei kūrėjams (beje, dažniausiai jie sutampa) yra neaiškus ir klausimas lieka atviras.**

Dažniausiai *rusų pasauliui* apibūdinti vartojamas **Olgos Batanovos** apibrėžimas. Tiesa, jos **disertacijoje „Rusų pasaulis ir jo kūrimo problemos“** pateiktas apibrėžimas formaliai šiek tiek skiriasi nuo tiražuojamo internete. „*Rusų pasaulis – tai civilizacinė, sociokultūrinė erdvė, apimanti apie trečdali milijardo rusakalbių asmenų, arba kas dvidešimtą planetos gyventoją. Rusų pasaulis – tai ne superetnosas, tai viršnacionalinė bendruomenė. Tai transnacionalinis globalus*

darinys, siejantis save su rusų kultūra ir kalba, su dvasiniais ir mentaliniais rusiškumo bruožais.“⁶⁵ Pasak disertacijos autorės, „Šiuo metu rusų pasaulis iš „organizacijų tinklo“ perauga į globalios reikšmės „civilizacinį modelį“. Tokioje perspektyvoje rusų pasaulį galima vertinti kaip besivystančią realybę ir kaip „ateities dabartyje“ projektą.“⁶⁶ Manytume, kad iš pateiktų disertacijos autoreferato ištraukų aiškiau, kas yra *rusų pasaulis*, nepasidarė. Daug geriau šio reiškinių turinį nusako konkretūs disertacijos tyrimo objektai. Disertacijoje buvo tiriama rusakalbių diasporų užsienyje raida ir Rusijos politika jų atžvilgiu, be abejonės, *rusų pasaulio* formavimosi kontekste*. **Bet kokiū atveju fizinis rusų pasaulio pavidalas – tai rusakalbiai Rusijoje ir užsienyje, visi jie dar vadinami tėvynainiais.**

Akademikas etnologas istorikas V. Tiškovas teigia, kad „*Rusų pasaulio terminas atsirado palyginti neseniai. Dažniausiai jis buvo vartojamas rusų bendruomenėms užsienyje apibūdinti ir savo prasme yra istorinis ir kalbinis-kultūrinis, iš esmės sutampantis su tėvynainių, gyvenančių užsienyje, sąvoka.*“⁶⁷ Tuo tarpu politinį FEP *rusų pasaulio* projektą V. Tiškovas įvertino kaip naują perspektyvų reiškinių ir aktyviai dalyvauja jo plėtroje. Jo diskurse tėvynainiai ir *rusų pasaulis* yra neatsiejami. Ir tai ne atsitiktinumai, būtent

* Svarbus rodiklis, nusakantis *rusų pasaulio* reikšmę socialinių ir humanitarinių mokslų raidai Rusijoje, yra mokslinis dėmesys rusų emigracijai. Šiuo aspektu gali būti įdomus Aleksandro Pronino tyrimas „*Rusiška [российская] emigracija Rusijos mokslininkų disertacijose 1988–2005 m.: bibliometrinė analizė*“. Keletas jo išvadų, tiriant *rusų pasaulio* ideologemą, nuspelno ypatingo dėmesio. *Pirma*, posovietinėje Rusijoje mokslinis susidomėjimas emigracija sparčiai augo: 1992 m. apgintos 5, 1995 m. – 36, 2000 m. – 82, 2005 m. – 107 disertacijos. (А. Пронин, *Российская эмиграция в отечественных диссертационных исследованиях 1980–2005 гг.: библиометрический анализ*“, Екатеринбург, 2009, c. 223–224.) *Antra*, iš socialinių-filosofinių koncepcijų daugiausia dėmesio sulaukė eurazinė tematika, svarbi geopolitiniam *rusų pasaulio* diskursui: apgintos 27 disertacijos ir net 17 iš jų 2000–2005 m. (Ibid., c. 198.) *Trečia*, 1997–2005 m. 7 disertacijos skirtos rusakalbių padėčiai posovietinėje erdvėje ir 5 iš jų apie Latviją ir Estiją. (Ibid., c. 212.) Taigi, **mokslinis susidomėjimas rusų emigracija sparčiai augo, iš filosofinio kultūrinio jos paveldo įdomiausi eurazistai, svarbi sudėtinė rusų pasaulio geopolitinio diskurso dalis, o posovietinėje erdvėje daugiausia dėmesio sulaukė Baltijos valstybių rusakalbiai.**

V. Tiškovo vadovaujama ekspertų grupė rengė įstatymo „*Dėl valstybinės Rusijos Federacijos politikos tėvynainių užsienyje atžvilgiu*“ projektą⁶⁸. Dažnai priekaištaujama, kad įstatyme pateikta tėvynainio, gyvenančio užsienyje, sąvoka juridiskai yra ne funkcionali, nes nėra aiškių objektyvių kriterijų. Tačiau akademikas kaip mokslininkas susiformavo sovietmečiu, kai svarbiau buvo ne mokslinė, o ideologinė pozicija. Ir šiame įstatyme ji aiškiai išreikšta ir ne tik sutampa su *rusų pasaulio* ideologemos plėtotojų kursu, bet ir diktuoja jo kryptį. Įstatyme pateikta tėvynainio sąvoka gana aiškiai apibrėžia tėvynainių politikos tikslą. V. Tiškovas puikiai jį išskleidė pateikdamas retorinį klausimą. „*Susikūrus naujoms valstybėms svarbiausiu kultūriniu procesu tapo titulinų tautų derusifikacija, pirmiausia suteikiant titulinėms (nacionalinėms, valstybinėms) kalboms viršenybę prieš rusų kalbą. Tai savotiškas rusų pasaulio susitraukimas kalbos aspektu. Ar buvusioje SSRS teritorijoje pasikartos prancūzakalbio ir anglakalbio pasaulių išlikimo po Prancūzijos ir Anglijos pasitraukimo iš savo kolonijų fenomenas? Ar bus poimperinis variantas, būdingas buvusiems Austrijos-Vengrijos ir Osmanų imperijų regionams, kada nei austrų, nei vengrų, nei turkų kalbos netapo lingva franka analogu ir naujose nacionalinėse kultūrose nebeliko nieko iš imperinės praeities.*“⁶⁹ V. Tiškovo vizija yra aiški: **rusų pasaulio misija – išlaikyti buvusioje SSRS teritorijoje kultūrinę ir vertybinę Rusijos įtaką, o tai naujosiose valstybėse įmanoma tik nepraradus rusų kalbai sovietmečiu turėtų pozicijų, pirmiausia politiškai dominuojančioje tautoje.**

Beveik visuotinai pripažįstamas **politinio projekto rusų pasaulis** autoriumi

P. Ščedrovickis programiniame projekte straipsnyje „*Rusija: šalis, kurios nebuvo*“ nepasiūlė netgi kokios nors ideologijos užuomazgų. Jis, kaip semiotikas ir viešųjų ryšių specialistas, konstatavo, kad **pati kalba yra žmones vienijantis kultūrinis ir vertybinis veiksnys, kuris lemia tam tikrą išskirtinę pasaulėžiūrą. Ir jis yra svarbesnis nei etninė kilmė.** Todėl, jo nuomone, rusakalbiai potencialiai turi savitą vertybių sistemą ir privalo ją išplėtoti, peržengdami Rusijos valstybės ribas, kaip tai padarė anglosaksai ar prancūzakalbiai. Tačiau politiniu lygmeniu buvo tik nuostata, kad savitas *rusų pasaulis* egzistuoja ir civilizaciniu požiūriu jo įtaka žmonijos raidai yra ne mažiau reikšminga nei anglosaksų, prancūzakalbių, ispanakalbių ar kinų pasaulio. Politinis tikslingumas pašalino klausimą „kas yra *rusų pasaulis*“* iš darbotvarkės ir į pirmą planą iškėlė klausimą, kaip išsaugoti jo (SSRS) turėtą politinę ir kultūrinę įtaką ir ją (Rusijos) sustiprinti. Politinis užsakymas suburokratino *rusų pasaulio* ideologinio ir mokslinio diskurso plėtrą. Puikus to pavyzdys yra Tatjanos Poloskovos ir Vitalijaus Skrinniko monografija „*Rusų pasaulis: mitai ir realybė*“. Monografijos skyriuje „*Ontologinės rusų pasaulio charakteristikos*“ jie teigia, kad jau cituotas V. Putino pasisakymas 2001 m. pirmajame pasauliniame Rusijos tėvynainių kongrese yra naujas *rusų pasaulio* sąvokos raidos etapas⁷⁰. Šis pavyzdys verčia tik dar labiau abejoti *rusų pasaulio* kaip politinio ir kultūrinio projekto raidos galimybėmis nesant politinio užsakymo. Tokiu atveju galima sutikti ir su **Marlene Laruelle**, kad **rusų pasaulis – tai švelnioji (minkštoji) Rusijos galia ir geopolitinė vaizduotė**⁷¹.

* Pripažinti *rusų pasaulio* egzistavimą galima tik jo nekvestionuojant. Šiuo atveju įmanomi du variantai. *Pirmas*, remtis tautologiniu principu – tai savaime suprantamas dalykas. *Antras*, pripažinti jį kantiškuoju noumenu, t. y. daiktu savyje, kuris yra protui nepažinus, ir tiesiog tikėti jo egzistavimu.

2007 m. V. Putinas, įsteigdamas „Rusų pasaulio“ fondą*, paskyrė ir asmenį, oficialiai atsakingą už *rusų pasaulio* ideologemos plėtrą. Istorijos mokslų daktaras, politologas, viešųjų ryšių specialistas, Dūmos deputatas ir fondo vadovas V. Nikonovas 2010 m. teigė, kad „*Rusų pasaulis – tai savarankiška civilizacija, galinti skleisti idealus, pirmiausia susiformavusius pačioje šalyje.*“⁷² Tame pačiame straipsnyje jis išskyrė ir tris *rusų pasaulio* diskursus (geopolitinį, geoekonominį ir geokultūrinį), pažymėdamas, kad „[...] visos šios koncepcijos viena kitą ne tiek papildo, kiek atitinkamai viena kitą neigia.“⁷³ Taigi paties Prezidento paskirtas *rusų pasaulio* prižiūrėtojas pripažįsta, kad, esant tokiai nuomonių įvairovei, vientisa ideologinė sistema yra neįmanoma. **V. Nikonovo nuomone**, priklausymas *rusų pasauliui* – tai savijautos klausimas: „[...] *rusų pasaulis – tai žmonės, jaučiantys, kad priklauso šiam pasauliui, [...]*“⁷⁴ Jo požiūris iš esmės sutampa su **V. Putino**: „[...] *Tai pirmiausia – asmeninio pasirinkimo klausimas. Apsisprendimas. Aš pasakyčiau dar tiksliau – dvasinis apsisprendimas.*“⁷⁵ Panaši nuostata užfiksuota ir **V. Tiškovo** jau minėtame įstatyme: „[...] *asmenys, teikiantys prioritetą dvasiniams, kultūriniais ir teisiniams ryšiams su Rusijos federacija, [...]*“⁷⁶ Taigi **priklausymas rusų pasauliui – tai dvasinio pasirinkimo Rusijos naudai aktas**. Tai iš tiesų galioja užsienio piliečiams. Tačiau, kaip parodė žinomų Rusijos ir sovietmečio roko žvaigždžių Andrejaus Makarevičiaus („Mašina vremeni“) ir Jurijaus Ševčiuko (DDT) atvejais,

Rusijos piliečiams taikomi kiti reikalavimai. Šios kultinės Rusijoje asmenybės, nepritariančios V. Putino politikai Ukrainoje, jokių tiesioginių sankcijų iš valstybės nesulaukė, bet aktyvistų patriotų pastangomis faktiškai Rusijoje tapo *persona non grata*. Galima teigti, kad **rusų pasaulis tapo Rusijos galios lauko ideologiniu diskursu**.

Politinis užsakymas mokslininkus ideologus privertė pamiršti, kad P. Šcedrovickis *rusų pasaulį* pristatė kaip galimą Rusijos įvaizdį, įrodinėdamas, jog virtualios (reklamos) esybės yra ne mažiau reikšmingos ir vertingos nei pramonės produktai. Šiuo atveju svarbiau yra ne tai, kas bus *rusų pasaulio* įvaizdžio turėtojai, o koks bus jo turinys. Daug sėkmingesnis nei paviršutiniškas V. Nikonovo yra Sergejaus Kočerovo bandymas pateikti susistemintą *rusų pasaulio* vaizdą. Jo sėkmę lėmė nuostata, kad *rusų pasaulis* – tai ideologinis reiškiny, iš dalies konkuruojantis su jo *rusų idėja*⁷⁷, iš dalies jam tapatus. S. Kočerovas *rusų pasaulyje* išskiria keturis savarankiškus diskursus: *pirma*, geopolitinis (A. Duginas, A. Stoliarovas, V. Cymburskis), *antra*, geoekonominis (P. Šcedrovickis, T. Poloskova, V. Skrinnikas), *trečia*, unikali etnokultūrinė bendruomenė (V. Nikonovas, N. Naročnickaja, V. Tiškovas), *ketvirta*, stačiatikiškoji civilizacija (patriarchas Kirilas, Lavrentijus Černigovietis)⁷⁸. S. Kočerovas** yra įsitikinęs, kad *rusų pasaulis* yra neįmanomas be *rusų idėjos*⁷⁹. Jeigu *rusų pasaulį* pirmiausia vertiname kaip ideologinį reiškinį, privalu S. Kočerovui pritarti. Tokiu atveju turime su-

* Pažymėtina, kad „Rusų pasaulio“ fondas pirmiausia orientavosi į rusų kalbos ir kultūros propagavimą tarp nerusakalbių. Bent jau savo egzistavimo pradžioje jis netgi stengėsi atsiriboti nuo tėvynainių organizacijų. Formaliai šiame kontekste fondo rezultatai buvo įspūdingi. Tačiau praktiniu požiūriu, kaip rodo Lietuvos pavyzdys, investicijų ir gautų rezultatų santykis realiai buvo blogesnis nei nepatenkinamas.

** Turbūt pastebėjote, kad beveik visus *rusų pasaulio* tyrėjus S. Kočerovas vertina kaip jo ideologus. Šiuo atveju stebime sovietinės mokslinės tradicijos recidyvą, kai socialinių mokslų atstovai tampa ideologais, kas šiuolaikinėje Rusijoje darosi norma.

tikti, kad P. Ščedrovickio pripažinimas *rusų pasaulio* ideologinio projekto autoriumi yra nepagrįstas. Juo labiau kad stačiatikiškosios civilizacijos *rusų pasaulio* diskursas buvo pradėtas plėtoti jau 1989 m. visiškai savarankiškai nuo tėvynainių koncepcijos ir nuo P. Ščedrovickio projekto. Tačiau šiuo metu mažai kas išdrįs neigti, kad patriarcho Kirilo istorinis sakralinis (tai mūsų apibūdinimas) diskursas yra sudedamoji *rusų pasaulio* ideologemos dalis. Tokiu atveju *rusų pasaulio* ištakų galima atrasti ir viduramžiuose. Taigi ***rusų pasaulis yra eklektiškas ir amorfiškas ideologinis reiškiny, neapibrėžtas laike.***

Kirilas Govorunas *rusų pasaulio* raidą lygina su *vokiečių pasaulio* idėjine geneze⁸⁰. Beje, *vokiečių pasaulio* ideologema buvo vienas iš idėjinių nacionalsocializmo šaltinių, gal tai ir lėmė, jog *rusų pasaulio* apologetai neigia *vokiečių pasaulio* egzistavimą. Su dauguma K. Govoruno pastebėjimų galima sutikti, nors P. Ščedrovickio projekto siejimas su liberalizmu yra abejotinas. Daugiausia dėmesio verta yra K. Govoruno išvada, kad *rusų pasaulis* yra neosovietinis pasaulis. V. Putinas susikrovė politinį ideologinį kapitalą atsiliepdamas į poimperinio sindromo nukamuotos Rusijos visuomenės lūkesčius: „Visi žino, kas pralaimėjo Šaltąjį karą“; „Rusija daugiau nebeklūpos“; „Sovietų Sąjungos žlugimas yra didžiausia XX a. geopolitinė katastrofa“. *Rusų pasaulio* ideologema tapo atsaku į imperinius Rusijos visuomenės lūkesčius. ***Rusų pasaulis – tai Rusijos valdžios kontroliuojamas kultūrinis ideologinis laukas, kuriame gali reikštis kiekvienas agentas, propaguojantis imperines nuostatas.*** Tai laukas, kuriame kultūrinis kapitalas turi daugiausia galimybių tapti simboliniu, taip suteikdamas jo savininkui šansą tapti

galios lauko agentu. Tačiau lemiamas veiksnys yra ne idėjos konceptualumas ir originalumas, bet jos priimtumas valdžiai. Tai skatina mokslinės ir kultūrinės visuomenės pastangas, siekiant valdžios pripažinimo, plėtoti *rusų pasaulio* diskursą vis radikalesne kryptimi. Siūloma sustiprinti jaunimo auklėjimo, pirmiausia mokymo programose, patriotinį dėmenį. Štai viename Dūmos komiteto posėdyje istorijos mokslų daktaras V. Nikonovas pareiškė: „*Nuo to, kas bus parašyta vadovėliuose ir kaip įtikinamai ir įdomiai tai bus pateikta, priklauso visos jaunimo kartos požiūris į savo šalies istoriją. [...] Arijų genties atšaka* nusileido nuo Karpatų kalnų, taikiai apgyvendino Didžiąją rusų lygumą, pačią šalčiausią planetos dalį Sibiry, pasiekė Ramųjį vandenyną, įkūrė Fort Rossą, įsisavino turtingiausių Bizantijos, Europos, Azijos kultūrų klodus, sutriuškino baisiausių žmonijos priešą – nacizmą, nutiesė kelią į kosmosą. Bet mažai kas taip blogai žino savo istoriją ir nevertina savo praeities ir dabarties.“⁸¹ Mokslinio diskurso sovietizavimas, t. y. pajungimas valdžios poreikiams, Rusijoje neleidžia atmesti galimybės, kad moksle ir švietime *rusų pasaulis* įgis tokį patį statusą, kokį sovietmečiu turėjo marksizmas-leninizmas. Apskritai kiekvieną diskursą formuoja socialiniai veiksmai. Konkretūs veiksmai realiame pasaulyje visados daro didesnę įspūdį visuomenei ir turi daugiau įtakos dominuojančio ideologinio diskurso raidai nei pačios radikaliausios deklaracijos. **Karas Ukrainoje įtvirtino Rusijoje antivakarietišką autoritarinį politinį diskursą, kurio ideologine išraiška tapo *rusų pasaulis*, ir mažai tikėtina, kad jis gali keistis nežlugus V. Putino režimui.**

Nuorodos

- ¹ Žr. P. Bourdieu, L. J. D. Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.
- ² N. Elias, *Rūmų dvaro visuomenė*, Vilnius: Aidai, 2004, p. 179.
- ³ *Ibid.*, p. 123–124.
- ⁴ М. Краснов, *Персоналистский режим в России: опыт институционального анализа*, Москва: Фонд „Либеральная миссия“, 2006, с. 5.
- ⁵ *Ibid.*, с. 45.
- ⁶ *Ibid.*, с. 45–46.
- ⁷ Л. Шевцова, *Режим Бориса Ельцина*, Москва: Центр Карнеги, 1999, с. 232–233.
- ⁸ *Русская стратегия (с лидером Конгресса русских общин Дмитрием Рогозиным беседует Александр Проханов)*, 1998, <http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%97/zavtra-gazeta/gazeta-zavtra-250-89-1998/12> (žiūrėta 2017 04 20).
- ⁹ *Ibid.*
- ¹⁰ *Федеральный закон от 24.05.1999 г. № 99-ФЗ О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом*, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/13875> (žiūrėta 2015 05 24).
- ¹¹ Л. Млечин, *МИД. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля*, 2011, <https://fibusta.is/b/352579/read> (žiūrėta 2017 04 30).
- ¹² *Ibid.*
- ¹³ *Ibid.*
- ¹⁴ Л. Млечин, *Кремль. Президенты России. Стратегия власти от Б. Н. Ельцина до В. В. Путина*, 2003, <https://fibusta.is/b/311187/read#t178> (žiūrėta 2017 04 05); Л. Шевцова, *op. cit.*, с. 457.
- ¹⁵ Л. Млечин, *МИД. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля*, 2011, <https://fibusta.is/b/352579/read> (žiūrėta 2017 04 30).
- ¹⁶ Л. Шевцова, *op. cit.*, с. 170.
- ¹⁷ Л. Млечин, *Кремль. Президенты России. Стратегия власти от Б. Н. Ельцина до В. В. Путина*, 2003, <https://fibusta.is/b/311187/read#t178> (žiūrėta 2017 04 05).
- ¹⁸ *Ibid.*
- ¹⁹ *Ibid.*
- ²⁰ *Ibid.*
- ²¹ Žr. *Ibid.*; Л. Шевцова, *op. cit.*
- ²² Л. Шевцова, *op. cit.*, с. 401.
- ²³ Л. Млечин, *Кремль. Президенты России. Стратегия власти от Б. Н. Ельцина до В. В. Путина*, 2003, <https://fibusta.is/b/311187/read#t178> (žiūrėta 2017 04 05).
- ²⁴ М. Зыгарь, *Вся кремлевская рать: Краткая история современной России*, 2016, <https://fibusta.is/b/424107/read#t142> (žiūrėta 2017 05 09)
- ²⁵ Л. Млечин, *Кремль. Президенты России. Стратегия власти от Б. Н. Ельцина до В. В. Путина*, 2003, <https://fibusta.is/b/311187/read#t178> (žiūrėta 2017 04 05).
- ²⁶ М. Зыгарь, *op. cit.*
- ²⁷ Žr. Зыгарь, *op. cit.*; Л. Млечин, *Кремль. Президенты России. Стратегия власти от Б. Н. Ельцина до В. В. Путина*, 2003, <https://fibusta.is/b/311187/read#t178> (žiūrėta 2017 04 05).
- ²⁸ Žr. В. Гончаров, *Современное политическое консультирование*, Санкт-Петербург, 2007.
- ²⁹ *Ibid.*, с. 189.
- ³⁰ Т. Миодушевская, *Политический пиар в России: клиентов по-прежнему дураят?*, 2009, <http://www.aif.ru/politics/world/9584> (žiūrėta 2017 05 21).
- ³¹ И. Засурский, *Масс-медиа второй республики*, 1999, http://evartist.narod.ru/text3/39.htm#_ftn51 (žiūrėta 2017 05 23).
- ³² В. Гончаров, *op. cit.*, с. 173–174.
- ³³ *Ibid.*, с. 188–189.
- ³⁴ В. Тишков, *Российский народ: история и смысл национального самосознания*, Москва: Наука, 2013, с. 519.
- ³⁵ *Ibid.*, с. 520.
- ³⁶ Žr. А. Чеснаков, *Только начало дискуссии*, 2014, <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Tolko-nachalo-diskussii-16908> (žiūrėta 2017 05 24).
- ³⁷ А. Хачатуров, *Глеб Павловский: „Теперь уже не мы играем — теперь играют нами“*, 2015, <http://www.colta.ru/articles/society/9416> (žiūrėta 2017 05 24).
- ³⁸ И. Засурский, *op. cit.*
- ³⁹ *Ibid.*
- ⁴⁰ *Ibid.*
- ⁴¹ Е. Островский, П. Щедровицкий, *Россия: страна, которой не было*, 1999, http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/ (žiūrėta 2016 05 10).
- ⁴² *Ibid.*
- ⁴³ В. Путин, *Выступление на открытии Конгресса соотечественников*, 2001, <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/21359> (žiūrėta 2016 05 20).
- ⁴⁴ З. Омарова, *К вопросу об определении понятия „соотечественники за рубежом“: опыт Рос-*

сии, 2008, <http://demoscope.ru/weekly/2008/0329/analit05.php> (žiūrėta 2017 04 23).

⁴⁵ С. Шелин, *Алексей Кошмаров: Цель моя так высока, что даже не вижу достойных*, 2002, <http://www.idelo.ru/254/1.html> (žiūrėta 2016 05 24).

⁴⁶ И. Голунов, *Что стоит за желанием предпринимателя сменить фамилию*, 2008, <http://www.forbes.ru/forbes/issue/2008-03/11734-korotko-i-yasno> (žiūrėta 2016 05 26).

⁴⁷ Ю. Беликов, *Алексей Трубецкой: Элита без служения обществу – уже не элита*, 2008, <https://www.newsko.ru/articles/nk-329006.html> (žiūrėta 2016 05 26).

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ А. Трубецкой, *Категория репутации в социально-политической коммуникации*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук, Москва, 2006, с. 3.

⁵⁰ Ibid., с. 4.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid., с. 12.

⁵³ Ibid., с. 19.

⁵⁴ Ibid., с. 22.

⁵⁵ Ibid., с. 23.

⁵⁶ Ibid., с. 34.

⁵⁷ А. Кузичев, *Алексей Трубецкой: „Положа руку на сердце, мы редко использовали черный PR, но все же использовали“*, 2010, http://www.communicators.ru/interview/030210_trubetskoi (žiūrėta 2016 09 20).

⁵⁸ В. Путин, *Выступление на открытии Конгресса соотечественников*, 2001, <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/21359> (žiūrėta 2016 05 20).

⁵⁹ В. Путин, *Послание Федеральному Собранию Российской Федерации*, 2007, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24203> (žiūrėta 2017 05 31).

⁶⁰ Пелевин, *Виктор Пелевин vs. Generation PR*, 2000, <http://pelevinlive.ru/15> (žiūrėta 2016 05 30).

⁶¹ А. Копнин, *Ценностный потенциал миграционных сообществ в культурном пространстве русского мира*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологи, Москва, 2010, <http://www.disscat.com/content/tsennostnyi-potencial-migratsionnykh-soobshchestv-v-kulturnom-prostranstve-russkogo-mira> (žiūrėta 2017 06 02); О. Корневская, *Репрезентация русского мира в немецких переводах*

романа Ф. М. Достоевского „Братья Карамазовы“. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Томск, 2011, <http://www.disscat.com/content/reprezentatsiya-russkogo-mira-v-nemetskikh-perevodakh-romana-fm-dostoevskogo-bratya-karamazo> (žiūrėta 2017 06 02).

⁶² Т. Сорокина, *Художественная историософия современного русского романа*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Краснодар, 2011, <http://www.disscat.com/content/khudozhestvennaya-istoriosofiya-sovremennogo-russkogo-romana> (žiūrėta 2017 06 02).

⁶³ А. Фокина, *К вопросу о русском мире*, 2014, с. 3, http://filos.univ-orel.ru/_media/issue/1/2014-01-04.pdf (žiūrėta 2017 05 27).

⁶⁴ Ibid., с. 6.

⁶⁵ О. Батанова, *Русский мир и проблемы его формирования*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук, Москва, 2009, <http://www.disscat.com/content/russkii-mir-i-problemy-ego-formirovaniya> (žiūrėta 2017 06 02).

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ В. Тишков, *op. cit.*, с. 519.

⁶⁸ А. Пронин, *Российские соотечественники в странах старого и нового зарубежья*, Екатеринбург, 2002, с. 53.

⁶⁹ В. Тишков, *op. cit.*, с. 548.

⁷⁰ Т. Полоскова, В. Скринник, *Русский мир: мифы и реалии*, Москва, 2003, с. 44. [viperson.ru... attachment...russkijmir1poloskova.doc](http://viperson.ru...attachment...russkijmir1poloskova.doc) (žiūrėta 2016 05 10).

⁷¹ М. Ларюэль, *Русский мир. Мягкая сила России и геополитическое воображение*, 2015, <http://caa-network.org/archives/3832> (žiūrėta 2015 11 25).

⁷² *Смыслы и ценности русского мира*, Москва: Фонд русский мир, 2010, с. 4.

⁷³ Ibid., с. 5.

⁷⁴ Ibid., с. 6.

⁷⁵ В. Путин, *Выступление на открытии Конгресса соотечественников*, 2001, <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/21359> (žiūrėta 2016 05 20).

⁷⁶ *Федеральный закон от 24.05.1999 г. № 99-ФЗ О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом*, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/13875> (žiūrėta 2015 05 24).

⁷⁷ *Žг. С. Кочеров, Русская идея: сущность и смысл*, Нижний Новгород, 2003.

⁷⁸ С. Кочеров, *Русский мир: проблема определения*, 2014, с. 164. http://www.unn.ru/pages/e-library/vestnik/19931778_2014_-_5-1_unicode/24.pdf (žiūrėta 2016 09 05).

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ К. Говорун, *Интерпретируя “русский мир”*, 2015, <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Interpretiruya-russkij-mir> (žiūrėta 2016 09 05).

⁸¹ В. Никонов, *Отношение к стране во многом зависит от того, что будет написано в учебнике истории*, 2014, <http://www.duma.gov.ru/news/273/646438/> (žiūrėta 2017 06 08).

Kristina Burinskaitė

KGB agentų rengimas užsienio žvalgybinėms užduotims ir jų veiklos vertinimas

IVADAS

KGB agentų veikla vis dar sulaukia didžiulio visuomenės susidomėjimo. Žmonėms ypač rūpi, kieno pavardės slypi už asmenų, sutikusių bendradarbiauti su sovietų saugumo tarnyba, slapyvardžių. Mažiau jiems įdomu, kokiomis aplinkybėmis šie asmenys tapo KGB agentais, kokius tikslus ir funkcijas turėjo įgyvendinti ir ką realiai nuveikė. Bendradarbiavimo su KGB lygis skyrėsi: vieni dirbo entuziastingai, iš idėjinių paskatų, kiti – tik verčiami. Reali agentų veikla lemia jų atsakomybės dydį. Be abejo, pats sutikimo bendradarbiauti su KGB faktas nepuošia biografijos, juk tai asmens pasirinkimas. Tad už slapyvardžių slypi išskirtinės žmonių istorijos.

KGB agentų verbavimas, parengimas užduotims, jų veiklos fiksavimas agentūriniuose pranešimuose ir rezultatų vertinimas buvo reglamentuotas. Tai buvo svarbu agentams rengiantis vykti į užsienį, nes jiems reikėjo veikti ypač atsargiai, kad nebūtų iššifuoti. Iš Lietuvos atvykusį žmogų, ypač mažiau pažįstamą, lietuvių išėiviai neretai sutikdavo gana įtariai, tad agentui reikėjo sukurti įtikinamą legendą. Vienas iš tokių direktyvinių dokumentų aptariamasis šioje publikacijoje. Tai 1981 m. balandžio 7 d. LSSR KGB 1-ojo

skyriaus rekomendacijos padaliniam, kaip parengti agentus žvalgybinėms užduotims užsienyje (Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-35, ap. 2, b. 945, l. 29–34). Nors jis rašytas 1981 m., bet ir ankstesni būdavo sudaromi panašiu principu. Šis dokumentas pasirinktas kaip gana išsamiai atskleidžiantis agentų rengimą politinės žvalgybos užduotims – siekiant užmegzti ryšius su lietuvių išėivija, rinkti žinias apie išėivių organizacijų veiklą ir skatinti išėivius artimiau bendrauti su Sovietų Lietuva.

Šio straipsnio tikslas – remiantis pateikiamu KGB dokumentu atskleisti, kokios su lietuvių išėivija susijusios užduotys buvo keliamos vykstančiam į užsienį agentui ir kaip jis buvo rengiamas jas atlikti. Agentūrinių pranešimų analizė turi parodyti, kaip slaptieji bendradarbiai įgyvendino jiems skirtas užduotis ir kokiais kriterijais vadovavosi operatyviniai darbuotojai vertindami jų darbą.

AGENTŲ RENGIMAS UŽSIENIO UŽDUOTIMS

Prieš kelionę į užsienį buvo atliekami tam tikri parengiamieji darbai. Agentui buvo suformuluojamos atitinkamos užduotys,

sudaromas jo elgesio modelis, kuriuo turės vadovautis, kad nesužlugdytų užduoties ir nebūtų iššifruotas. KGB, kaip ir kitos sovietinės institucijos, neišvengė ideologizavimo ir politizavimo, ką atspindi agentų rengimas ir jiems skiriamos užduotys. Juk agentai nebuvo vien pasyvūs informacijos rinkėjai, jie turėjo tarp lietuvių išeivių formuoti nuomonę apie Sovietų Lietuvą. Vadinas, agentai buvo rengiami galimiems pokalbiams įvairiais Sovietų Lietuvos gyvenimo klausimais. Be to, jiems buvo suteikiama žinių apie šalies, į kurią vyksta, politinę, ekonominę, socialinę padėtį, papročius ir lietuvių išeivių veiklą joje. Taip pat operatyvinių darbuotojų parinkta medžiaga turėjo atskleisti įvairius antisovietinės veiklos užsienyje aspektus (organizacijos, asmenys, jų veikla, ryšiai su užsienio specialiosiomis tarnybomis, valdžios atstovais ir lietuvių disidentais). Palengvindama priėjimą prie naudingų žmonių, ši informacija turėjo padėti įgyvendinti agentūrinę užduotį. Antai vieno neseniai užverbuoto ir neblogai dirbančio agento parengimo plane teigiama, kad būtina imtis atitinkamų priemonių siekiant pagerinti jo kaip agento įgūdžius. Tam reikia jam suteikti žinių apie komunistų partiją, sovietinę sistemą, SSRS vidaus ir užsienio politiką, sovietinį saugumą, jo istoriją ir veiklos principus, taip pat apie užsienio šalis, į kurias vyksta, ir apie Vakarų specialiųjų tarnybų veiklą¹, nes juk vykstama ne šiaip į užsienio kelionę, o vykdyti agentūrinės užduoties, tad slaptumas ir saugumas buvo svarbiausia. Pavyzdžiui, išvykusiam gyventi į JAV agentui „Šivalkevičiui“, kad jis toliau patikimai talkintų KGB, buvo numatyta suteikti žinių apie Sovietų Sąjungos užsienio politiką, nusiginklavimo politiką, perestroiką, agresyvius JAV ir Izraelio užsienio politikos tikslus, JAV ir Kanados padėtį šiuolaikiniame pasaulyje, vidaus ir tarptautinės politikos problemas, JAV ir Kanados nacionalines ypatybes ir kultūrą

bei požiūrį į emigrantus šiose valstybėse². Tokia informacija turėjo ideologiškai apdoroti pačius agentus ir angažuoti juos, kokią informaciją skleisti bendraujant su išeiviais.

Be abejo, daugiausia dėmesio buvo skiriama agentų specialiesiems įgūdžiams lavinti. Agentai turėjo būti supažindinami su KGB veiklos specifika, nors, be abejo, ne viskas jiems buvo atskleidžiama. Jie buvo mokomi, kaip elgtis užsienyje, su kuo bendrauti, kaip tinkamai priartėti prie asmenų, kurie domina KGB, kokios informacijos iš jų reikia ir kaip ją gauti. Ypač buvo vertinami agentų analitiniai ir bendravimo gebėjimai. Formuluoju agentūrinę užduotį buvo kreipiamas dėmesys į informacijos rinkimo būdus. Jos buvo galima gauti ne tik slapta, bet ir visiems prieinamai (įvairūs susitikimai, pokalbiai, spauda, kiti vieši šaltiniai). Taip pat kadriniai darbuotojai atkreipdavo agentų dėmesį į tai, kokio pobūdžio informaciją užsienyje rinkti (duomenis apie šalies ekonomiką, politiką), kaip išvelgti, kad galbūt asmuo, su kuriuo užmegztas ryšys, susijęs su užsienio specialiosiomis tarnybomis, kaip atskleisti, ar sovietinis pilietis vykdo antisovietinę veiklą, kokie yra antisovietinės veiklos bruožai ir t. t.

Vienas agentas rekomendacijas, kaip elgtis ir kaip bendrauti užsienyje, gavo kelionės į Vakarų šalį išvakarėse³. Jis privalėjo laikytis elgesio užsienyje taisyklių, neteršti gero sovietinio piliečio vardo, lankydamasis užsienio šalies ambasadoje dėl vizos savo kelionę motyvuoti asmeniniais tikslais – noru susipažinti su vietos įžymybėmis ir pan. Agentas turėjo išsiaiškinti asmens, pas kurį apsistos, politines pažiūras, stebėti, ar šis jo neseka, nesiekia sužinoti, kokia jo materialinė padėtis arba kelionės į užsienį priežastys. Operatyvinis darbuotojas rekomenduodavo agentui bendraujant su kitais dėtis mylinčiam savo kraštą, jaučiančiam nacionalinį pasididžiavimą. Jeigu kas domėsis agento darbo vieta arba „Inturistu“ (pagrindine so-

vietine turizmo agentūra), pageidautina tokį asmenį įsidėmėti ir atsakyti jam bendrais bruožais, vengiant detalių. Susidūrus su antisovietiskai nusiteikusių žmogumi patariama vengti aštrių diskusijų, o į provokacinius klausimus deramai atsakyti.

Panašus elgesio modelis ryškus visų agentų rengimo užduotyse. Pavyzdžiui, kadrinis darbuotojas moko agentą, kad jeigu juo susidomės mažai pažįstamas užsienio pilietis, taigi potencialus specialiųjų tarnybų agentas, reikia apsimesti, kad politika mažai rūpi, o svarbesni yra materialiniai dalykai; nekritikuoti sovietinės santvarkos, bet atsargiai reikšti nepasitenkinimą materialine padėtimi; pokalbyje galima išsakyti nacionalistines nuotaikas, kiekvienu atveju tai suderinus su operatyviniu darbuotoju (pačiam imtis iniciatyvos nerekomenduojama)⁴. Tokios rekomendacijos turėjo padėti agentui susikurti paprasto, abejingo politikai, taigi patikimo žmogaus įvaizdį, leidžiantį lengviau bendrauti su reikiama asmenimis. Ne mažiau svarbus buvo potencialaus užsienio valstybės saugumo tarnybos agento kuriamas užsienio šalies piliečio ar išeivio įvaizdis, taigi KGB agentas turėjo neprarasti budrumo ir pernelyg su tokiais nesibičiuoti.

Rengiami užduotims agentai buvo raginami telkti dėmesį į pažintį su asmenimis, kurie svarbūs KGB. Su tokiais reikėjo užmegzti ir palaikyti kuo glaudesnius ryšius. Taip pat buvo nurodoma, kokios informacijos apie konkrečius asmenis gauti: jų pažintys Lietuvoje, planai atvykti į Lietuvą, ryšiai su valstybinėmis institucijomis. Antai agentui, vykstančiam į Angliją, buvo patarta užmegzti ryšį su Aleksandru Štromu ir mėginti atskleisti jo planus, ypač kreipiant dėmesį į jo pasisakymus apie išeiviją, dalyvavimą organizacijų veikloje. „<...> su A. Štromu nebūkite įkyrus, venkite tiesmukų klausimų, dėkitės, kad jus domina gyvenimas Vakaruose.“⁵ Agentui, norinčiam priartėti prie garsaus

nepriklausomos Lietuvos diplomato Petro Klimo sūnaus Petro ir įgyti jo pasitikėjimą, taip pat buvo patariama elgtis pagal atitinkamą modelį: pokalbyje su P. Klimu stengtis parodyti, kad rūpi emigracijos problemos, bet nesivelti į betiksles politines diskusijas. Pastebėjus iš Lietuvos gautos nelegalios literatūros, mėginti atskleisti, kaip ji pasiekė Vakarų. Jeigu P. Klimas pageidautų ką nors perduoti į Lietuvą, apie tai informuoti operatyvinių darbuotoją, bet atsisakyti gabenti išeivijos spaudą neva bijantis sunkumų⁶. Siekiant įgyti „Santaros-Šviesos“ veikėjo pasitikėjimą, agentui „Kalviui“ buvo sukurta atitinkama legenda: jis turėjo dėtis atstovaujant opozicinei grupei, norinčiai užmegzti ryšius su išeivija, parodyti atsivežtą dokumentą, kurį ketinąs įteikti išeiviams. Paprašytas įvardyti kitus tariamos opozicinės grupės narius, turėjo atsakyti negalįs to padaryti dėl konspiracijos⁷.

Agento potencialą rodė žmonės, prie kurių jis geba prieiti. Antai KGB pažymoje, atskleidžiančioje operatyvinio intereso vertus agento „Lenos“ ryšius, nurodoma, su kuo šis agentas susitiko ir ar KGB rekomenduoja su tais asmenimis bendrauti toliau⁸. Grįžęs iš Prancūzijos agentas „Lelija“ pateikė sąrašą asmenų, su kuriais užmegė kontaktą. KGB padaliniams buvo duota užduotis sužinoti, ar esama tuos asmenis kompromituojančios informacijos, ar tie ryšiai naudingi KGB, ar tie žmonės rengiasi atvykti į Lietuvą ir ar tikslinga šį agentą toliau panaudoti tiriant tuos asmenis⁹. KGB ypač domino išeivių ryšiai Lietuvoje, todėl agentas „Mindaugas“ buvo raginamas toliau bendrauti su JAV gyvenančiu lietuvių išeiviu, kad atskleistų jo pažintį Lietuvoje¹⁰.

Legenda būdavo kuriama ne tik laikinai, bet ir nuolat gyventi užsienį išvykstančiam agentui, tad iš anksto būdavo nustatomos jo bendravimo su operatyviniu darbuotoju taisyklės. Pastarajam turėjo būti perduodama

koduota informacija. Pavyzdžiui, siunčiami atvirukai galėjo simbolizuoti tam tikrą užslėptą informaciją. Antai vandens telkinį vaizduojantis atvirukas reiškė, kad viskas gerai, agentas įsikūrė, ėmėsi darbo. Atvirukas su fontanu liudijo, kad agentas dirba su KGB rūpima informacija. Atvirukas su gyvūnais rodė: „Esu įtariamasis, mane tikrina.“ Siunčiant paminklą vaizduojantį atviruką buvo norima pasakyti: „Sutikau dirbti antisovietinėje organizacijoje, slaptojoje tarnyboje“, o paties agento nuotrauka reiškė: „Turiu įdomios informacijos, esu pasirengęs susitikti.“¹¹

Kai kada KGB tiesiog siekė gauti bendro pobūdžio informacijos, nes agentūriniame pranešime buvo rašoma, kad agentui nekeliami konkrečių užduočių ir tikslų. O kartais būdavo formuluojamos tikslūs užduotys. Tai priklausė nuo agento ryšių, kelionės tikslų ir rezultatų, t. y. nuo jo potencialo gauti naudingos informacijos. Paprastai agentams būdavo keliamos abstrakčios šabloninės užduotys: užmegzti arba toliau palaikyti ryšius, suartėti su asmenimis, aktyviai dalyvaujantys išseivijų organizacijų veikloje, sužinoti, koks išseivio požiūris į to meto aktualijas ir gal jis turi kitokios naudingos informacijos. Štai į JAV vykstančiam agentui buvo keliami tokie tikslai: rinkti informaciją apie išseivijų organizacijų požiūrį į Maskvos olimpiadą, sužinoti, ar jos planuoja surengti kokių nors akcijų prieš Sovietų Sąjungą artėjant Madride vyksiančiai Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai, atskleisti, kas išseiviams ypač rūpi Lietuvoje (politika, ekonomika, socialiniai, nacionaliniai, religiniai aspektai). Taip pat KGB domino senosios ir jaunosios lietuvių išseivijų kartų nesutarimai¹². Į JAV vykstančio agento „Vokės“ irgi buvo prašoma atskleisti asmens, pas kurį vyksta, požiūrį į Sovietų Sąjungą, politines pažiūras, ryšius su išseiviais ir JAV valdžios institucijomis, sužinoti, ar pats jis dalyvauja išseivijų organizacijų veikloje, koks tos veiklos

pobūdis, kokie jo pomėgiai ir interesai. Be to, buvo siekiama paskatinti šį asmenį atvykti į Lietuvą¹³. LSSR KGB agentas „Vasaris“ gavo SSRS KGB PGU 19-ojo skyriaus rekomendacijas, kaip dirbti su operatyviniu objektu „Rykliu“. Agentas turėjo surinkti šias žinias: asmeninės objekto savybės, charakteris, pomėgiai, šeimos santykiai, ar patenkintas savo socialine ir ekonomine padėtimi. Kartu buvo nurodyta paklausinėti operatyvinį objektą konkrečių jo biografijos faktų, bet tai reikėjo daryti atsargiai, nes agentas galėjo būti iššifruotas, be to, šių žinių buvo galima rasti ir viešuose šaltiniuose. Agentas buvo mokomas maskuoti susidomėjimą „Rykliu“ „<...> reiškiant nuostabą, kaip gali emigrantų palikuonis eiti pareigas užsienio šalies administracijoje. Jeigu operatyvinio objekto tėvams toks susidomėjimas sukeltų įtarimą, agentui verčiau kol kas atidėti duomenų apie šį asmenį rinkimą.“¹⁴

Manytina, kad asmeninės informacijos rinkimas buvo siejamas su noru atskleisti silpnąsias žmogaus puses ir gauti jį kompromituojančios medžiagos, kad vėliau būtų galima lengviau jį paveikti. Išvykstančiam nuolat gyventi į JAV agentui „Šivalkevičiui“ suformuluotos tokios užduotys: rinkti informaciją apie planuojamas priešiškas išseivijų akcijas prieš Sovietų Sąjungą, tokių akcijų rengėjus ir jų požiūrį į Sovietų Lietuvą. KGB rekomendavo agentui toliau tobulinti profesinius įgūdžius, patarė stengtis įsidarbinti kokioje nors didelėje korporacijoje, nurodė, kad čia jam galėtų pagelbėti kultūrinės ir ekonominės žydų organizacijos, ir siūlė užmegzti ryšį su buvusiais Vilniaus „atkaznikais“ (t. y. žydais, norėjusiais atsisakyti SSRS pilietybės ir išvykti iš šios šalies), ragino jį būti lojalų vietos valdžiai ir laikytis įstatymų, nes tai padės geriau integruotis į naująją erdvę¹⁵.

Vykstančio į užsienį agento „Gedimino“ irgi buvo prašoma laikytis atitinkamų elgesio taisyklių ir atkreipti dėmesį į šiuos aspektus:

savo kelionės tikslą apibrėžti kaip norą susitikti su giminaičiais ir pažinti Ameriką; laikytis vietinių įstatymų, nesidomėti kariniais objektais, siekti, kad slapta veikla nesukeltų įtarimo; pasitelkus giminaičius mėginti užmezgti ryšį su KGB dominančiais išeivijos veikėjais. Norint įvertinti, kiek tie asmenys gali būti naudingi KGB, siūloma atsižvelgti į tai, kas jie yra: vadovai ar eiliniai nariai, galintys tapti vadovais, išeivijos spaudos leidėjai ir žurnalistai, vietinės inteligentijos atstovai ir autoritetai, asmenys, dirbantys valstybinėse įstaigose, mokslo institutuose ar uždaruose pramonės objektuose, žmonės, turintys įtakingų ryšių politiniuose, mokslo ir verslo sluoksniuose, išeivijos jaunimas, norintis atvykti į Lietuvą. Bendraujant su šiais žmonėmis siūloma rinkti tokią informaciją: asmens politinės pažiūros, asmeninės ir dalykinės savybės, einamos pareigos, veiklos išeivijos organizacijoje pobūdis, požiūris į SSRS ir kultūrinius ryšius su Sovietų Lietuva, Lietuvoje likę giminaičiai. Taip pat svarbu sužinoti, kaip šie žmonės vertina Ronaldo Reagano politiką, JAV ir SSRS santykius, JAV administracijos požiūrį į išeiviją, išeivių Lietuvos laisvinimo veiklą, prieštaravimus tarp JAV administracijos ir išeivijos bei jų priežastis, išeiviją kompromituojančius faktus. Svarbu atskleisti, kaip išeiviją pasiekia nelegali spauda ir kuo apskritai domisi išeiviai¹⁶. Į JAV vykstančiam agentui „Rimantui“ nurodyta pasitaikius progai pabendrauti su buvusiu VLIK'o vadovu Juozu Kęstučiu Valiūnu, išsiaiškinti jo nuomonę apie šią organizaciją ir jos perspektyvas, sužinoti, kodėl paliko savo postą, ką mano apie dabartinę organizacijos vadovą Kazį Bobelį, kaip žiūri į sovietinę Lietuvą ir ar neplanuoja čia atvykti¹⁷. Agentui „Kasčiui“ nurodyta per Vilniaus universitete studijuojantį išeivį atskleisti šiojo šeimos ryšius su JAV diplomatais¹⁸ (vadinasi, KGB domino ne vien išeiviai, bet ir galimybė prieiti prie

užsienio šalių valdžios institucijų). Agentą „Mockų“, kuris užmezgė ryšį su užsienio lietuvių jaunimo organizacijos nare, KGB ragino kuo dažniau su šia išeive bendrauti ir taip paskatinti ją atvykti į Lietuvą¹⁹. Kitam agentui nurodyta stiprinti draugiškus santykius su pažįstamu išeiviu, daryti jam ideologinį poveikį, konkrečiais pavyzdžiais pagrįsti kultūrinę Lietuvos pažangą²⁰ ir taip paskatinti jį apsilankyti Lietuvoje.

Raginimas stiprinti ryšius su išeiviais, kad jie norėtų atvykti į Lietuvą, – labai dažna agentams formuluojama užduotis. Vykdyti užduotis agentams negalėjo sukliudyti net artimi giminytės ryšiai. Antai agentui „Kriučevui“ nurodoma išklausinėti tėvą apie jo kelionę į JAV, bet patariama tai daryti ne per daug įkyriai²¹, kad nekiltų įtarimo.

Apibendrinant galima pasakyti, kad KGB parengtos užduotys ir mokymo planai rodo, kokie tikslai buvo siejami su agentais ir jų užsienio kelionėmis. Buvo svarbu ne tik surinkti informaciją, bet ir gebėti įvertinti padėtį, rasti naudingų asmenų ir atmesti netinkamus.

SLAPTŪJŲ BENDRADARBIŲ VEIKLOS ATSPINDŽIAI AGENTŪRINIUIOSE PRANEŠIMUOSE

Savo veiklą KGB agentai fiksavo ranka rašytuose ir slapyvardžiu pasirašytuose agentūriniuose pranešimuose. KGB direktyviniai dokumentai apibrėžė, kaip surašyti agentūrinį pranešimą ir kokią informaciją jame pateikti. Tai atskleidžia ir šiame tyrime analizuojamas dokumentas. Agentūriniai pranešimai skiriasi informatyvumu ir išsamumu. Neretai jie atskleidžia ne tiek konkrečią agento veiklą, kiek jo stebimų asmenų biografijas, jų pasisakymus ir veiksmus. Kartais agentų pranešimuose gausu smulkių buitinių detalių, kurios tarsi maskuoja asmens nenorą teikti KGB pageidaujama informaciją. Agentūrinių

pranešimų skirtumus lemia ir nevienodos agentų gautos užduotys, skirtinga socialinė ir visuomeninė terpė ir žmonės, su kuriais bendravo. Kadriniai darbuotojai analizavo ir bendro pobūdžio informaciją – ar ji verta KGB dėmesio įgyvendinant tolesnius operatyvinius tikslus. Be abejo, agentūrinio pranešimo turinį lėmė ir analitiniai agento gebėjimai vykdyti pavestas užduotis, išgauti naudingos informacijos ir suvokti, kas sovietiniam saugumui naudinga ir įdomu. Ne mažiau svarbus buvo ir slaptą bendradarbio noras sąžiningai atlikti darbą, t. y. ne šabloniškai, o išsamiai pateikti KGB dominančias žinias.

Iš agentūrinių pranešimų sužinojome, su kokiais žmonėmis agentai susitiko užsienyje, tų asmenų charakteristikas (šeima, darbas, finansinė padėtis, charakterio bruožai, silpnybės, ryšiai su išeivijos organizacijomis, dalyvavimas jų veikloje), taip pat užsienio lietuvių tarpusavio bendravimo ypatybes, išeivijos organizacijų ir konkrečių veikėjų požiūrį į svarbesnius vidaus ir tarptautinės politikos klausimus, išeivių ryšius Lietuvoje, jų požiūrį į bendradarbiavimą su Sovietų Lietuva. Pasitaiko ir asmeninių pastebėjimų, nevengiama neigiamų apibūdinimų.

Kartais agentūriniame pranešime atpasakojama, apie ką buvo kalbama su konkrečiu asmeniu, ko jis agento klausinėjo ir ką šis atsakinėjo (pavyzdžiui, kaip atvyko į tą šalį, kokia padėtis Lietuvoje ir t. t.). Antai agentas „Blažys“ savo pranešime, kuris buvo gautas diplomatinio paštu, pasakoja apie vakarienę, kurioje dalyvavo Vytautas Kazimieras Jonynas, Vytautas Zalatorius („Vienybės“ laikraščio bendradarbis) ir kiti. Šiame susitikime išeiviai aptarė bendradarbiavimą ir ryšius su Lietuva, įvairius išeivijos gyvenimo aspektus, o KGB agentas atsakinėjo į išeivių klausimus ir pateikė sovietinį žodžio laisvės supratimą, kurį apibūdino kaip tarnavimą valstybei ir visuomenei spaudoje skelbiant vien geras

naujienas²². Agentas „Haris“ smulkiai atpasakojo pašnekesius su lietuvių diplomatijos vadovu užsienyje Stasiu Lozoraičiu: koks jo požiūris į išeiviją, įvairias jos organizacijas ir lietuvių disidentus. Agentas raportavo ir ko diplomatijos vadovas klausinėjo jo paties (požiūris į Maskvą, rusus, sovietines vertybes, materialinį ir dvasinį lietuvių visuomenės lygį, gebėjimą organizuoti tokius judėjimus kaip lenkų „Solidarumas“, Katalikų bažnyčios svorį visuomenėje, sovietinės Lietuvos vadovus, Maskvos rusinimo politiką Lietuvoje, antireliginę veiklą). Taip pat agentas pateikė savo atsakymus į S. Lozoraičio klausimus (patriotizmas Lietuvoje reiškiasi ne nepriklausomybės, o didesnės ūkinės laisvės siekiu, noru sukurti geresnį socializmą; materialinė ir dvasinė lietuvių kultūra yra labai aukšto lygio, net galima kalbėti apie naujos Lietuvos gimimą, nors tai nereiškia, kad nėra problemų; prielaidų tokiam judėjimui kaip „Solidarumas“ Lietuvoje nėra; absurdiška kalbėti apie rusinimą, nors kai kur gal ir pasitaiko šovinizmo apraiškų)²³. Agento atsakymai rodo, kokią žinią jis nori perduoti išeiviams: jis siekia sumenkinti Lietuvos disidentų rezistencinės veiklos svarbą – neva nėra prielaidų pasipriešinimo judėjimui.

Agentas „Leonas“ kalbėdamas su nepriklausomos Lietuvos diplomato P. Klimo sūnumi Petru ir kitais išeivijos lietuviais sakė, kad pats kaip menininkas nelabai domisi politika. Kai kurie politiniai klausimai užsienyje esą atrodantys vienaip, Lietuvoje – kitaip. Jo žodžiais, trūkumų Lietuvoje yra, bet jų niekas neslepia. Paskui agentas paprašęs politinių klausimų neuždavinėti, nes to jis nenusimanąs. Kai P. Klimas parodė dokumentus, daiktus iš nepriklausomos Lietuvos, užsiminė apie tremtis, agentas apsimetė nieko apie tai nežinąs. Neva dabar gyvenimas Lietuvoje normalus, intensyvus, kūrybingas. Agentas apibendrino savo patirtį bendrau-

jant su išeiviais. Esą jis jautė, kad užsienio lietuviai bando jį ideologiškai apdoroti, bet į kiekvieną provokacinį klausimą buvo parengęs argumentuotą atsakymą. Agentas sakė įsitikinęs, jog prieš vykstant į tokias užsienio keliones būtina gerai pasiruošti. Norint deramai diskutuoti, reikia turėti daug žinių tiek apie savo, tiek apie lankomą šalį²⁴.

Agentas „A. Girėnas“ savo pranešime raportavo: „Prof. Skrupskelis pradėjo varyti buržuazinę propagandą: priminė SSRS ir nacistinės Vokietijos 1939 m. sutartį, sakė, kad JAV yra žodžio laisvė ir netgi galima kritikuoti prezidentą. Mums pasiteiravus apie Amerikos blogybes, bandė jas sumenkinti. Antai paklaustas apie narkomaniją sakė, kad masiškai vartojama marihuana žalinga mažiau už alų, o stiprius narkotikus retas vartoja.“²⁵ Agentas „Lelija“ pranešime atkreipė dėmesį, kad iš Sovietų Lietuvos atvykstantys giminaičiai daugiausia neigiamai atsiliepia apie gyvenimą tėvynėje. Taip pat agentas papasakojo, kad prašnekęs apie Lietuvoje vykstančius pokyčius jis buvęs nutrauktas pareiškiant, jog tai raudonoji propaganda, ir pradėtas klausinėti apie žemės ūkį. Agentas apibendrino, kad su emigrantais kalbėti sunku ir ne visada malonu²⁶. Jie niekuo netiki, jiems nieko neįmanoma įrodyti.

Vienam KGB agentui pavyko pakalbėti su VLIK'o vadovu K. Bobeliu. Agentūriniame pranešime jis atpasakojo, ką K. Bobelis žino apie padėtį Lietuvoje ir kokie įvykiai jį domina. Esą K. Bobelis teiravėsis, kaip Lietuvoje rutuliojasi ir gali toliau rutuliotis pertvarkos procesai. Agentas jam atsakė, kad žmonės nepatenkinti kategoriškais tokių žmonių kaip Antanas Terleckas pasisakymais, neva jie kenkia pertvarkai. Šiuo atveju agentas veikė kaip įtakos agentas, siekdamas, kad išeiviai neremtų disidentų ir jų pozicijos²⁷.

Pateikti pavyzdžiai rodo, jog agentai užsienyje turėjo atsargiai laviruoti ir apgalvoti savo žodžius, kad išvengtų išeivių

pasipiktinimo, nesukeltų jiems įtarimo ir taip nesužlugdytų užduoties.

Išlikę ypač išsamūs agento „Hario“ agentūriniai pranešimai. Jis raportavo ne tik apie konkrečius asmenis, bet ir apie įvairius procesus, pavyzdžiui, apie 1980–1981 m. įvykius Lenkijoje, „Solidarumą“. Agentas tvirtino palaikantis ryšius su lenkų „Kultūros“ žurnalo bendradarbiu ir gaunantis iš jo vertingos informacijos²⁸. Kito – stažavusiosi Vokietijoje – agento pranešime kalbama apie gana įvairių vokiečių požiūrį į SSRS. Neigiamą nuomonę, anot jo, lemia buržuazinė propaganda ir netinkamas sovietinių institucijų darbas. Ypač prastai Vokietijoje vertinama žmogaus teisių ir rinkimų padėtis Sovietų Sąjungoje, įvairios kliūtys atvykti į šią šalį. Tačiau Vokietijoje gyvenantys išeiviai iš Lietuvos ne taip kategoriškai kaip JAV lietuviai atsiliepia apie Sovietų Lietuvą. Neigiamą požiūrį čia taip pat daugiausia lemia giminaičių pasisakymai ir biurokratinės kliūtys atvykti į SSRS. Agentas atkreipia dėmesį, kad vokiečiams didžiulį poveikį daro Vakarų propaganda. Esą jie geriau nei sovietiniai piliečiai vertina savo šalies (Vakarų Vokietijos) pasiekimus ir taip smarkiai neakcentuoja trūkumų. Agentas priekaištauja sovietiniams propagandistams, kad jie pernelyg primityvūs ir kategoriški tvirtindami, jog pas mus viskas gerai, o pas juos viskas blogai. Tai neduoda naudos nei savo šalyje, nei užsienyje, o neigiamus vertinimus lemia informacijos stoka. Taip pat agentas palygina vokiečių ir sovietinio mokslo pasiekimus pastarojo nenaudai²⁹. Kaip matyti, KGB agentai buvo ne tik informacijos rinkėjai, bet ir analitikai, nuomonės formuotojai.

Skirdamas agentams užduotį priartėti prie išeivių, KGB kėlė sau tikslą sužinoti, ką veikia išeivijos organizacijos ir kokie jų planai, ypač susiję su SSRS. Tokios žinios turėjo padėti neutralizuoti, užkardyti galimus išeivių veiksmus. Pavyzdžiui, sužinojęs

apie Čikagoje organizuojamą pasaulio lietuvių jaunimo kongresą, KGB skyrė agentui „Krantui“ užduotį palaikyti kuo glaudesnius ryšius su „Santaros-Šviesos“ nariais, siųsti jiems knygas, atspindinčias kultūrinio, ekonominio, socialinio Lietuvos gyvenimo pasiekimus³⁰, taip siekdamas sumenkinti galimą sovietinės sistemos kritiką būsimame renginyje.

Analizuojamoje rekomendacijoje nurodoma, ką būtina pateikti agentūriniame pranešime: įvardyti asmenis, su kuriais buvo bendrauta, pateikti trumpas jų biografijas ir charakteristikas, atpasakoti, kas paskatino užmegzti ryšį, kas ir ką kalbėjo, ko klausinėjo, kaip elgėsi agentas, kokie buvo atskleisti išėivijos antisovietinės veiklos planai, kaip nelegali literatūra iš Vakarų pasiekia Lietuvą ir atvirkščiai. Agento pranešimas galėjo būti tiek vieno, tiek dvidešimties ir daugiau puslapių, nors apimtis ne visada reišė kokybę. Gausi informacija sovietiniam saugumui galėjo būti nenaudinga – tą kartais pabrėždavo ir jis pats.

AGENTŲ DARBO VERTINIMO KRITERIJAI

KGB operatyviniams darbuotojams svarbu buvo ne tik parengti agentą, bet ir įvertinti jo potencialą ir veiklą. Buvo analizuojamas asmens charakteris, gebėjimai, ypač analitiniai ir bendravimo, noras dirbti agento darbą dar prieš išvykstant į užsienį, taigi siekta įvertinti agento vertę ir ar jis nuoširdžiai bendradarbiauja su KGB. Ypač svarbu buvo patikrinti iš kelionės grįžusį agentą, jo pateiktą informaciją ir nustatyti, ar jo nepaveikė Vakarų gyvenimo realybė, ar jis netapo palankus „priešams“ ar jie jo neperviliojo, ar jis nebuvo iššifruotas. Tam pasitelkti kiti agentai ir slaptos operatyvinės priemonės.

Pavyzdžiui, agentams buvo nurodyta stebėti vieno į Suomiją besirengiančio iš-

vykti agento elgesį, analizuoti jo charakterį ir gebėjimus. Norėta pasinaudoti ir jo ryšiais. Vienas iš šio agento ryšių buvo Lietuvoje besilankantis užsienio prekybininkas, todėl nurodyta įrašinėti jų pokalbius siekiant atskleisti, ar agentas dirba nuoširdžiai ir ar jo pateikiama informacija patikima³¹. Siekiant įvertinti Vilniuje besilankantį agentą „Mariją“ buvo taikomos šios priemonės: „T“ (slaptas pasiklausymas), „S“ (telefonų pasiklausymas), „NN“ (išorinis stebėjimas). Tai leido padaryti išvadą, kad „duomenų, kurie leistų įtarti agentą „Mariją“ nenuoširdumu, negauta“³². Taip pat KGB siekė patikrinti, ar nuoširdus yra agento „Šivalkevičiaus“, kuris nutarė visam laikui išvykti gyventi į JAV, noras toliau bendradarbiauti su KGB. Nuspręsta per agentus sužinoti, kodėl jis emigruoja, patikrinti jo pateiktos informacijos teisingumą, stebėti jį pasitelkus literines priemones, įteikti jam SSRS KGB pirmininko padėką už bendradarbiavimą su KGB, taip paskatinant nenutraukti ryšio³³. Vis dėlto į šį agentą buvo žiūrima įtariai. Nors išvykęs gyventi į JAV jis ir toliau noriai bendradarbiavo su sovietiniu saugumu, LSSR KGB kreipėsi į SSRS KGB prašydamas, kad Niujorke esanti rezidentūra patikrintų jo elgesį. Pasitelkus agentus ir literines priemones faktų, kad agentas „Šivalkevičius“ yra dvideidis ar galbūt iššifruotas, negauta³⁴.

KGB domino ir kiti agentai. Buvo tikrinama, ar agentas „Petras“ iš užsienio grįžo nepasikeitęs, svarstoma, gal reikia patikrinti jo korespondenciją³⁵. KGB spėjo, jog agentas „Skvorec“, kaip ornitologas galintis patekti į slaptas teritorijas, gali būti įdomus užsienio specialiosioms tarnyboms, ir nusprendė jį patikrinti³⁶. Siekiant stebėti agento elgesį su operatyviniu objektu ir užfiksuoti jų pokalbį, nutarta panaudoti pasiklausymo priemonę „Muška“³⁷. KGB atkreipė dėmesį, kad agentas „Sodininkas“ JAV sulaukė išėivijos susidomėjimo ir užmezgė nemažai ryšių,

todėl jam grįžus į Lietuvą būtina patikrinti jo korespondenciją³⁸. Agentas „Haris“ buvo apibūdinamas labai teigiamai: sąžiningas, sumanus, tinkamai elgiasi įvairiuose visuomenės sluoksniuose, turi pažįstamų įvairiose visuomenės grupėse ir yra įgijęs jų pasitikėjimą, lengvai bendraujantis, moka sutelkti dėmesį į KGB svarbius dalykus, geba analizuoti įvykius ir procesus, pateikia objektų jų vertinimą. Vis dėlto KGB neprarado budrumo: „Hari“ ir jo šeimos narius ne kartą tikrino kiti agentai, buvo taikomos slaptosios priemonės, bet nieko įtartino nerasta³⁹.

Stebėdamas savo agentus, KGB nagrinėjo jų būdo bruožus. Štai analizuojant vieno agento teigiamas (energingas, siekiantis tikslo, ištvermingas, geba prieiti prie žmonių) ir neigiamas (linkęs į karjerizmą, kaupiti materialines vertybes, giriasi ryšiais su moterimis) savybes⁴⁰ buvo mėginama suvokti, kas galėtų padaryti jį pažeidžiamą. Kito agento charakteristikoje rašoma, kad nors jis iniciatyvus, linkęs bendrauti, laiku pateikiantis ataskaitas, bet dar stokoja įgūdžių analizuoti kitų elgesį, neįžvelgia jame nieko įtartino ir įdomaus⁴¹.

KGB kadriniams darbuotojams rūpėjo ne tik agento ištikimybė, bet ir jo pateikiamos informacijos autentiškumas, kokybė. Vieno agento pranešimą, kad lietuvių išeivė bando rinkti informaciją spaudai, patvirtino kiti šaltiniai ir literinės priemonės⁴². Agento „Boriso“ pranešimo, pasakojančio apie tarptautinio ekonomikos seminaro dalyvių apklausą, pabaigoje yra operatyvinio darbuotojo rezoliucija, kad šis pranešimas neatitinka reikalavimų: jame pateikiami vien moksliniai samprotavimai, o ne KGB dominanti informacija⁴³. Taip pat, pavyzdžiui, nurodoma, kad agento „Astros“ pranešime daug nereikalingų detalių, bet trūksta esminės informacijos apie „Amerikos balso“ darbuotojus⁴⁴. Vis dėlto daugeliu atvejų agentūriniai praneši-

mai buvo vertinami šabloniškai ir iš esmės teigiamai. Pavyzdžiui, su pasitenkinimu konstatuojama, kad agento „Hario“ informacija apie S. Lozoraitį leidžia kadriniams darbuotojams daryti išvadą, jog lietuvių išeivija yra susijusi su JAV specialiosiomis tarnybomis ir ieško galimybės vykdyti Lietuvoje kenkėjišką veiklą, todėl būtina toliau stebėti šį asmenį⁴⁵.

IŠVADOS

Direktyviniai dokumentai buvo reikšmingi reglamentuojant KGB veiklą. Tačiau šandien svarbiausia yra atsakyti į klausimą, ar KGB vadovybės nurodymai būdavo įgyvendinami, ar jie turėjo įtakos agento veiklai, ar kėlė jo sąmoningumą, o tai padaryti nelengva. Susidaro įspūdis, kad agentams pasirengti skirtos ideologinės ir politinės užduotys buvo labiau teorinės, netgi biurokratinės, tad vargu ar darė realią įtaką jų veiklai. Juk reikia turėti omeny, kad agentų darbas nebuvo toks jau savanoriškas, kad jis rėmėsi vienokia ar kitokia prievarta. Agentūrinuose pranešimuose regimos šiokios tokios agentų pastangos reikšti savo pažiūras: sovietų valdžiai palankias vertybines nuostatas ir Vakarų sistemos kritiką. Tik kažin ar jie tai darė patys tuo tikėdami?

Agentūriniai pranešimai yra svarbus šaltinis tiriant prieš išeiviją nukreiptus sovietinio saugumo veiksmus ir siekiant atskleisti, kaip jam pavyko priartėti prie užsienio lietuvių, sužinoti apie jų tikslus ir veiklą. Vis dėlto šie pranešimai yra gana subjektyvūs, todėl šandien sunku įvertinti, kiek nuoširdžiai agentai vykdė užduotis. Nors KGB deklaravo, kad agentai su juo bendradarbiauja iš patriotinių paskatų, nuolatiniai raginimai tikrinti tiek pačius agentus, tiek jų pateikiamą informaciją rodo, kad jais nebuvo pasitikima.

Nuorodos

¹ Agento paruošimo veiklai užsienyje planas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-35, ap. 2, b. 14, l. 56–57.

² Agento „Šivalkevič“ veiklos patikrinimas ir parengimo planas, *ibid.*, b. 125, l. 73.

³ Užduotis į Vakarų Europos šalį vykstančiam agentui, *ibid.*, f. K-10, ap. 1, b. 24, l. 140–141.

⁴ Užduotis į Angliją vykstančiam agentui ir jo elgesio modelis, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 214, l. 133–135.

⁵ Užduotis į Angliją vykstančiam agentui, *ibid.*, b. 189, l. 64–65.

⁶ Agento „Leonas“ pranešimas, *ibid.*, b. 302, l. 244–268 a. p.

⁷ Užduotis agentui „Kalvis“ priartėti prie „Santaros-Šviesos“ nario, *ibid.*, b. 203, l. 44–45.

⁸ LSSR KGB pažyma apie agento „Lena“ ryšius, *ibid.*, b. 304, l. 10–15.

⁹ LSSR KGB pranešimas apie agento „Lelija“ ryšius, *ibid.*, b. 237, l. 49–51.

¹⁰ Agento „Mindaugas“ pranešimas, *ibid.*, b. 116, l. 90.

¹¹ Pažyma apie susirašinėjimo su agentu „Šivalkevič“ organizavimą, *ibid.*, b. 125, l. 90.

¹² Užduotis išvykstančiam į JAV agentui, *ibid.*, b. 300, l. 66.

¹³ LSSR KGB 1-ojo skyriaus pažyma apie agento „Vokė“ išvykai skirtą užduotį, *ibid.*, b. 450, l. 121.

¹⁴ Dėl užduoties agentui „Vasaris“, *ibid.*, b. 166, l. 188.

¹⁵ Užduotis agentui „Šivalkevič“, *ibid.*, b. 125, l. 104.

¹⁶ Agentui „Gediminas“ skirta užduotis, *ibid.*, b. 316, l. 241–244.

¹⁷ Išrašas iš agentui „Rimantas“ suformuotos užduoties jam vykstant į užsienį (1981 m. vasario 25 d.), *ibid.*, b. 324, l. 74.

¹⁸ Agento „Kastis“ 1980 m. lapkričio 14 d. pranešimas, *ibid.*, b. 318, l. 207.

¹⁹ Agento „Mockus“ 1981 m. kovo 10 d. pranešimas, *ibid.*, b. 316, l. 46.

²⁰ Agento 1972 m. sausio 14 d. pranešimas, *ibid.*, b. 129, l. 58.

²¹ Agento „Kriučev“ pranešimas, *ibid.*, b. 444, l. 340–341.

²² Agento „Blažys“ pranešimas, *ibid.*, b. 302, l. 20–22.

²³ Agento „Haris“ pranešimas apie susitikimą su S. Lozoraičiu, *ibid.*, f. K-10, ap. 1, b. 47, l. 154–155.

²⁴ Agento „Leonas“ pranešimas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 302, l. 268 a. p.

²⁵ Agento „A. Girėnas“ pranešimas, *ibid.*, l. 305–307 a. p.

²⁶ Agento „Lelija“ pranešimas apie kelionę į JAV, *ibid.*, b. 305, l. 33.

²⁷ LSSR KGB pažyma apie agento pokalbį su K. Bobeliu, *ibid.*, b. 324, l. 243–244.

²⁸ Agento „Haris“ pranešimas apie lenkų visuomenininko apsilankymą pas jį, *ibid.*, f. K-10, ap. 1, b. 47, l. 120–130.

²⁹ Agento pranešimas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 230, l. 13–16.

³⁰ Agento „Krantas“ pranešimas, *ibid.*, b. 444, l. 370–371.

³¹ Papildomų priemonių planas siekiant patikrinti agentą, *ibid.*, f. K-10, ap. 1, b. 14, l. 70–72.

³² Pažyma apie darbą su agentu „Marija“, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 305, l. 77–82.

³³ Agento „Šivalkevič“ veiklos patikrinimo ir paruošimo planas, *ibid.*, b. 125, l. 72.

³⁴ Dėl darbo su agentu „Šivalkevič“, *ibid.*, l. 226.

³⁵ Agento „Petras“ pranešimas, *ibid.*, b. 116, l. 7–10.

³⁶ Agento „Skvorec“ pranešimas, *ibid.*, b. 449, l. 197–199.

³⁷ Agento pranešimas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 129, l. 247.

³⁸ Agento „Sodininkas“ pranešimas, *ibid.*, b. 326, l. 68.

³⁹ Pažyma iš agento „Haris“ asmens bylos, *ibid.*, f. K-10, ap. 1, b. 47, l. 175, 178.

⁴⁰ Agento legenda, kurią reikia pateikti specialiosioms tarnyboms, *ibid.*, b. 14, l. 101–102.

⁴¹ Agento charakteristika, *ibid.*, l. 63.

⁴² Agento pranešimas, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 165, l. 59.

⁴³ Agento „Boris“ pranešimas, *ibid.*, b. 409, l. 83–86.

⁴⁴ Agento „Astra“ pranešimas, *ibid.*, b. 301, l. 130–141.

⁴⁵ SSRS KGB 2-osios valdybos raštas dėl agento „Haris“ kelionės rezultatų, *ibid.*, f. K-10, ap. 1, b. 47, l. 101.

Gauta 2018 02 12
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

/Versta iš rusų kalbos/

LT-1
SLAPTAI
Egz. Nr. 23

Rekomendacijos rengti agentus, išvykstančius į užsienį vykdyti žvalgybinių užduočių

Toliau blogėjant tarptautinei padėčiai ir pagrindinio priešininko šalims sugriežtintus agentūrinį-operatyvinį režimą, uždavinio išsiskverbti į nacionalistines lietuvių emigrantų organizacijas, gauti mus dominančios politinės, mokslinės-techninės ir operatyvinės informacijos, taip pat ištirti ir apdoroti konkrečius užsieniečius sėkmė labai priklauso nuo tinkamai organizuoto darbo su agentais – sovietiniais piliečiais, galinčiais išvykti į kapitalistines ir besivystančiąsias šalis.

Darbo su šios kategorijos agentais analizė rodo, kad dauguma žvalgybos padaliniai rekomenduojamų agentų nepakankamai susipažinę su SSKP vidaus ir užsienio politika bei tarptautine padėtimi. Kai kurie iš jų neturi elementarių žinių apie šalį, į kurią rengiasi vykti, jos politinę santvarką ir valdančiųjų sluoksnių politiką SSRS atžvilgiu, apie kontržvalgybos režimą ir specialiųjų tarnybų darbo metodus. Atskiri agentai neturi aiškaus supratimo, kokius duomenis rinkti iš užsieniečių, su kuriais bendrauja, kad vėliau galėtų parašyti išsamią jų charakteristiką. Pasitaiko atvejų, kai ataskaitose įrašomi neišsamūs duomenys apie tiriamo objekto asmenybę ir padėtį.

Visa tai iš dalies mažina į užsienį išvykusių agentų panaudojimo žvalgybiniais tikslams veiksmingumą.

Esamą padėtį galėtų pagerinti tikslingesnis darbas su siunčiamais į užsienį agentais.

Juos rengiant siūloma atsižvelgti į šias rekomendacijas.

POLITINIS PARENGIMAS

Vykstančiam į užsienį agentui pagal parengimo lygį būtina:

- gerai orientuotis marksizmo-leninizmo pagrindų, paskiausių SSKP suvažiavimų ir CK plenumų klausimais;

- išmanyti socializmo ir kapitalizmo politinės ekonomijos pagrindus;

- žinoti, kokią užsienio politiką SSRS vykdo šalies, į kurią vykstama, atžvilgiu, turėti supratimą apie tos šalies valstybinę sandarą, pagrindinių partijų politikos kryptis, jų skirtumus ir prieštaravimus, valdančiųjų sluoksnių vidaus ir užsienio politiką.

Politinius klausimus agentas privalo išmanyti ne tik tam, kad teigiamai paveiktų pašnekovą, bet ir kad surinktų politinę informaciją, o tai, kaip rodo praktika, iš esmės įmanoma tik diskutuojant.

Agentas turi išmanyti ir gebėti aiškiai atskleisti socializmo privalumus ir kapitalistinio pasaulio trūkumus, kad galėtų atsispirti bendram neigiamam Vakarų gyvenimo būdo poveikiui ir galimai indoktrinacijai. Dėl to agentui pravartu turėti parengtus apytikslus atsakymus į klausimus, kuriuos užsieniečiai dažniausiai užduoda sovietiniams piliečiams (2 priedas).

REGIONINĖS GEOGRAFIJOS STUDIJS

Kiekvienam agentui būtina išmanyti šalies, į kurią vyksta, istoriją, papročius, įpročius, visuomenės gyvenimo būdą ir kitus panašius dalykus. Agentas privalo turėti supratimą apie literatūrą, muziką, meną, žinoti tos šalies žymiausius politikos ir visuomenės veikėjus. Tokių dalykų išmanymas ypač gerai nuteikia užsieniečius ir suteikia galimybę lengviau perprasti arba aktyviai apdoroti objektus.

Esant būtinybei, reikia sudaryti sąlygas tobulinti užsienio kalbos žinias (aprupinti literatūra, magnetofono įrašais, plokštelėmis), nes mokėdamas šalies, į kurią vyksta, kalbą agentas pelno užsieniečių simpatijas, išplečia ryšių tinklą ir taip gali priartėti prie mus dominančio kontingento (3 priedas).

SPECIALUSIS PARENGIMAS

Agentas turi turėti duomenų apie lietuvių emigrantus, pagrindines jų organizacijas, politinę orientaciją, su respublika siejamus ketinimus ir gerai išmanyti visa, kas domina KGB institucijas, kad atskleistų ryšio tarp emigrantų grupuočių ir negatyvių Sovietų Lietuvos elementų kanalus ir gautų užuominų apie žvalgybai rūpimus asmenis.

Agentas taip pat privalo turėti bendrą supratimą apie šalies, į kurią vyksta, žvalgybos ir kontržvalgybos institucijų darbo priemones ir metodus. Užsienyje jis gali tapti tyrimo objektu priešininko, kuris siekia gauti jo specialiąsias tarnybas dominančios informacijos, skatina polinkį išduoti Tėvynę, kompromituoja provokaciniais tikslais ir verbuoja sovietinius piliečius.

Agentas turi suvokti, kad jeigu elgsis pagal nustatytą šabloną, tai specialiųjų tarnybų dėmesio nepatrauks.

Lankydamasis užsienyje tarnybos reikalais arba kaip delegacijos narys, agentas privalo neduoti interviu be savo vadovo ar kito oficialaus sovietinio atstovo leidimo, o nuvykęs asmeniniais tikslais – dar ir nekalbėti lietuvių emigrantų nacionalistinių organizacijų susirinkimuose.

Tiesiogiai kelionei į užsienį agentai rengiami ir jiems formuluojamos užduotys kartu su 1-ojo skyriaus darbuotojais, bet jau iki instruktazo būtina susipažinti su bendrosiomis nuostatomis: perprasti sąvokų „politinė, mokslinė-techninė ir operatyvinė informacija“, „informacijos šaltinis“ turinį ir informacijos gavimo būdus (išklausinėjimas, diskusija, pažintis su viešais šaltiniais, tiesioginis stebėjimas neturint jokių duomenų, t. y. spėjimas), taip pat išmanyti, kaip užmegzti ryšį su keliančiais susidomėjimą užsieniečiais bei ką svarbiausia atskleisti su jais bendraujant (4 priedas).

Rengiant agentą tikslinga lavinti jo įgūdžius, kaip užmegzti kontaktą ir sudaryti objekto charakteristiką. Agentas privalo suvokti, kad mums itin svarbūs šie pradiniai jo pažinties su konkrečiu užsieniečiu dalykai: kas buvo pažinties iniciatorius, kas rekomendavo objektą, kuo jis domėjosi pokalbio metu, kaip elgėsi ir t. t.

Kad sėkmingiau plėtotų ryšius su mus dominančios kategorijos užsieniečiais, agentas privalo atsižvelgti į konkrečiai tautai būdingus charakterio bruožus (jei omenyje turimi amerikiečiai, tai būtų atkaklumas, dalykiškumas, siekis tapti geru specialistu, praktiškumas, ištvermė, pomėgis keisti aplinką, noras prasigyventi, liguistas požiūris į religijos kritiką, žmonių vertinimas pagal dalykines savybes ir profesinį meistriškumą).

Megzdamas ryšius, agentas turi per kuo trumpesnę laiką nustatyti, ar jie gali būti įdomūs žvalgybai, ir tuo remdamasis mėginti atsakyti į klausimą, ar tikslinga toliau palaikyti santykius, bei sutelkti pastangas vien į mums vertingų objektų tyrimą.

GRĮŽUSIO IŠ UŽSIENIO AGENTO ATASKAITA

Atsiskaitantiems agentams paprastai būdingi šie trūkumai: be priežasties delsiama pateikti ataskaitą, nenuosekliai ir neišsamiai išdėstoma informacija, į pranešimą prikišama operatyvinės reikšmės neturinčių duomenų.

Operatyvinis darbuotojas privalo kuo greičiau (per dvi savaites), kol agento atmintyje dar šviežios įvairios smulkmenos, gauti iš jo pranešimą, kad paskui jį būtų galima nusiųsti į Lietuvos SSR KGB 1-ąjį skyrių.

Siekiant pagreitinti ataskaitų apdorojimą ir gauti kuo išsamesnius atsakymus į visus žvalgybą dominančius klausimus, rekomenduojama naudotis garso įrašymo aparatūra.

Ataskaitoje būtina aiškiai išskirti duomenis apie konkrečius asmenis, išsamiai ir chronologine tvarka aprašant visus pokalbius su jais.

Būtina atkreipti dėmesį į pažinties su objektu aplinkybes, pateikti išsamią jo charakteristiką ir aspektus, galinčius tapti pagrindu toliau tirti tą užsieniečių. Išvadas apie objektą agentas privalo pagrįsti konkrečių faktų analize.

Agento gauta politinė ir kita žvalgybinė informacija, žinios apie lietuvių nacionalistinių centrų padėtį, taip pat informacija apie judėjimo režimą ir kiti kontržvalgybiniai duomenys (5 priedas) pateikiami nustatyta tvarka po šaltinio kontaktų ir ryšių.

Baigiamojoje ataskaitos dalyje agentas apibendrina išvadas ir siūlymus, taip pat nurodo, kas trukdė atlikti žvalgybinę užduotį (nepakankamas šalies pažinimas, patirties stoka, instruktažo spragos).

Būtina patikrinti, ar visi pranešimuose minimi užsieniečiai yra įrašyti į Lietuvos SSR KGB 1-ojo skyriaus, SSRS KGB 2-N vyriausiosios valdybos 3-iojo skyriaus ir SSRS KGB Operatyvinės techninės valdybos įskaitą, tai pažymint agento ryšių apskaitos lape.

Jeigu lankydamasis užsienyje agentas buvo užmezgęs ryšius su rezidentūra, ataskaita apie jos skirtą jam atlikti užduočių įgyvendinimą nerašoma ir kontaktai su rezidentūros darbuotojais pranešime nefiksuojami.

GRĮŽUSIO IŠ UŽSIENIO AGENTO PATIKRINIMAS

Pradinė patikrinimo priemonė yra operatyvinio darbuotojo pokalbis su agentu. Jo metu galima gauti pirminių duomenų apie agento elgesį užsienyje ir asmenis, su kuriais ten buvo susitikęs. Vėlesnė analizė leis nustatyti momentus, kuriuos būtina patikslinti arba patikrinti pasitelkus respublikos KGB, o kai kuriais atvejais – ir Centro galimybės.

Agento patikrinimo pasinaudojant kitais agentais tikslas – išsiaiškinti dalykus, susijusius su galimais jo gyvenimo būdo, materialinės padėties, elgesio ir charakterio pokyčiais, galimais naujais ryšiais ir buvimo užsienyje aplinkybėmis. Ypatingą dėmesį reikia skirti faktams, kuriuos tikrinamasis slepia arba bando nuslėpti nuo operatyvinio darbuotojo.

Tikrinant tikslinga taikyti operatyvines-technines priemones. Taip pat pageidautina kontroliuoti agento tarptautinį susirašinėjimą, kas padės išsiaiškinti, ar jis informuoja mus apie susirašinėjimą su savo kontaktais, atskleisti tikruosius šaltinio santykius su jais ir jų charakteristikų teisingumą. Nagrinėjant PK* medžiagą, būtina atkreipti dėmesį į galimus sutartinius simbolius.

Patikrinimo rezultatai įrašomi į agento asmens bylą.

Lietuvos SSR KGB 1-asis skyrius

Nr. I/1905

1981 m. balandžio 7 d.

* Susirašinėjimo tikrinimas. (Red.)

Ruslanas Arutunianas

Ankstyvoji lietuvių spauda apie armėnus ir armėnų genocidą (1885–1923 m.)

Ankstyvojoje lietuvių spaudoje rašę žmonės klojo Lietuvos Respublikos, kurios šimtmetį šiemet minime, pagrindus. Jie pasižymėjo plačiu akiračiu – ieškodami geriausio būdo išsivaduoti lietuvių tautai, domėjosi kitų tautų išsilaisvinimu. Daugelis iš jų buvo neabejingi ir vadinamajam armėnų klausimui.

2005 m. Lietuvos Respublikos Seimui pripažinus 1915 m. armėnų genocidą, antiarmėniška propaganda vis stiprėja. Turkijos

ir Azerbaidžano šalininkai neigia armėnų genocido Osmanų imperijoje faktą arba net tvirtina, kad patys armėnai vykdė turkų ir kitų musulmoniškų tautų genocidą. Nors visose lietuviškose enciklopedijose nedviprasmiškai rašoma apie armėnų genocidą Pirmojo pasaulinio karo metais¹, nors tokia yra oficiali Lietuvos valstybės pozicija, šandien pasitaiko autorių, kurie, vedami įvairių motyvų, iškraipo šių tragiškų įvykių istoriją*.

* Šiuo požiūriu galima išskirti lietuvių istoriko ir žurnalisto Imanto Meliano straipsnį „Azerbaidžaniečių tautos genocidas (1905–1994)“, kuris 2009 m. buvo išspausdintas žurnale „Genocidas ir rezistencija“. Autorius, be kita ko, pateikia tokius skaičius: neva Pirmojo pasaulinio karo metais armėnų būriai sunaikino arba jėga išvarė 3,3 mln. turkų, gyvenusių Trabzono, Erzerumo, Vano ir Bitliso srityse (šios sritys Turkijoje apima beveik visą armėnų etnografinę teritoriją, kuri vadinama Vakarų Armėnija), o nuo XX a. pradžios iki 1920 m. išžudė 2,5 mln. musulmonų, gyvenusių Rytų Turkijoje ir Pietų Kaukaze; neva vien tik 1918 m. Pietų Kaukaze nuo armėnų smogikų veiksmy žuvo 400 tūkst. azerbaidžaniečių, 120 tūkst. gruzinų, 22 tūkst. lezginų ir 15 tūkst. kurdų. Šį visišką absurda knygėje „Juodojo sodo tragedija“ (Vilnius, 2016, p. 156) pakartoja ir Gintaras Visockas. Nė vienam iš šių autorių nekyla klausimas, kodėl apie šiuos „genocido“ veiksmus nerašo gruzinų politikai ir istorikai arba Europos enciklopedijos, tarp jų ir lietuviškosios. Anot I. Meliano, armėnai kalti net tada, kai vyksta jų pačių žudynės. Jis rašo, kad 1919 m. kovo 23 d. armėnų dašnakai užpuolė Šušos miestą Karabache ir, neva keršydami už išdavystę, išžudė visus ten gyvenusius armėnus (taigi apie 23 tūkst. žmonių). Žr. I. Melianas, „Azerbaidžaniečių tautos genocidas (1905–1994)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 1 (25), p. 132–150; <http://genocid.lt/centras/lt/824/a/>. Tiesa yra kitokia. Pirma, Turkijos imperijos valdžia pati organizavo ar palaikė genocido veiksmus prieš armėnus 1890–1922 m., panaudodama tam kurdus ir čerkesus, o Rusijos imperijos valdžia organizavo armėnų pogromus Pietų Kaukaze 1905–1906 m., pasitelkdama Kaukazo totorius, t. y. būsimočius azerbaidžaniečius. Armėnų savanorių būriai per Pirmąjį pasaulinį karą veikė rusų kariuomenės sudėtyje ir 1915 m. pabaigoje buvo išformuoti. Antra, turkų, gyvenusių minėtose srityse, skaičius padidintas kelis kartus, ką nesunku suprasti netgi iš lietuvių autorių tekstų, minimų šiame straipsnyje. Trečia, išorės jėgų vaidmuo Pietų Kaukaze buvo lemiamas. 1918 m. vokiečių kariai užėmė Gruziją ir palaikė respublikos sukūrimą, o Turkijos kariuomenė, pasitraukus rusų kariuomenei, įsiveržė į Pietų Kaukazą, tęsė armėnų genocidą ir palaikė Azerbaidžano Respublikos sukūrimą. Armėnai

Kyla būtinybė įvertinti autorius, kurie, remdamiesi iškreiptu istorijos traktavimu, skatina visuomenę kurti ir skleisti antiarmėnišką politiką. Kartu pravartu prisiminti, kokio požiūrio į armėnų žudynes Osmanų imperijoje laikėsi XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių visuomenės ir politikos veikėjai ir kaip jie vertino šiuos įvykius. Jų nuomonės ir vertinimai labai svarbūs dar ir dėl to, kad yra užrašyti einant šviežiais pėdsakais ir nepaveikti šių dienų propagandos. Kaip tik dėl to ištyrėme pagrindinius lietuviškus laikraščius, leistus tuo laikotarpiu.

Dėl carinės valdžios represijų – lietuviško rašto draudimo – pirmieji lietuviški laikraščiai buvo spausdinami ne Lietuvoje. Paprastai tai buvo daroma Prūsijoje (Mažojoje Lietuvoje), besiribojančioje su Rusijos imperija. Iš ten spauda slapta buvo gabenama į Lietuvą. Lietuviškų laikraščių steigėjai ir redaktoriai kartu buvo ir aktyvūs visuomenės veikėjai, iš jų daugelis tapo tautinio atgimimo šaukliais ir nepriklausomos Lietuvos kūrėjais.

Pirmąjį tikrai lietuvišką laikraštį „Aušra“ (*Auszra*) 1883 m. įkūrė lietuvių politikos patriarchas Jonas Basanavičius. Jis buvo ir pirmasis šio laikraščio redaktorius. Laikraštį „Varpas“ 1889 m. įkūrė rašytojas, publicistas, visuomenės veikėjas, Lietuvos himno autorius Vincas Kudirka. Neilgai trukus, 1896 m., rašytojas, kunigas Juozas Tumas-Vaižgantas pradėjo leisti katalikišką mėnraštį „Tėvynės

sargas“. Būsimasis Lietuvos prezidentas Antanas Smetona 1907 m. įsteigė ir redagavo pirmąjį lietuvišką dienraštį „Viltis“, buvo laikraščio „Lietuvos ūkininkas“ redaktorius. Laikraštį „Apšvieta“ (*Apszvieta*) 1892–1893 m. leido Amerikos lietuvių mokslo draugija.

1904 m. panaikinus spaudos lietuviškais rašmenimis draudimą laikraščių leidyba iš Prūsijos persikėlė į Lietuvą. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, vokiečių kariuomenė okupavo Lietuvą ir iki karo pabaigos lietuviškų laikraščių leidyba iš esmės sustojo. Po karo laikraščiai vėl pradėti leisti, bet dabar juose vyravo nepriklausomos Lietuvos klausimai ir Armėnijos temai juose buvo skiriama nedaug vietos.

Pirmuosiuose lietuvių laikraščiuose armėnų tema palyginti dažna. Pavyzdžiui, 1890–1905 m. „Varpe“ iš aštuonių straipsnių, pasakojančių apie žymius kitų tautų veikėjus, trys buvo skirti armėnams. Tai Antano Kriščiukaičio-Aišbės „Armėnų belletristai“* (1894)², Petro Leono (slap. Girininkas) „Armėnai ir lietuviai“ (1895)³ ir Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Tigrane Yergate. Vaizdelis iš Armėnų kilimo“ (1902)⁴. Šie ir kiti XIX a. pab.–XX a. pr. rašyti straipsniai yra apžvalginiai: juose nekalbama apie karščiausias to meto aktualijas, o supažindinama su Armėnijos istorija, kultūra ir armėnų tautos padėtimi. Savo straipsniuose lietuvių autoriai pasakoja apie armėnų didvyrius, itin sunkiomis sąlygomis kovojančius už tautos laisvę, ir

išliko ir sukūrė valstybę savigynos dėka ir vokiečių–turkų blokui pralaimėjus per Pirmąjį pasaulinį karą. Po šio karo į Pietų Kaukazą įsiveržė anglų kariuomenė. Vykstant teritoriniams ginčams anglai palaikė Azerbaidžaną ir Gruziją prieš Armėnijos Respubliką. O turkų kemalistų jėgos padėjo bolševikams sovietizuoti Pietų Kaukazą 1920 m., už ką gavo Karso sritį ir išnaikino ten armėnus. I. Meliano straipsnyje beveik nieko nerašoma apie šių išorės jėgų poveikį. Įprastai Azerbaidžano propagandistai „nepastebi“ vokiškosios ir turkiškosios Pietų Kaukazo okupacijos 1918 m. bei Sovietų Rusijos bendradarbiavimo su kemalistine Turkija 1920 m. O įvykiai Šušos mieste iš tiesų vyko ne 1919 m., kaip teigia I. Melianas, bet lygiai po metų, 1920 m. kovo 23 d. Visa atsakomybė už armėniškosios Šušos dalies išžudymą ar gyventojų išvaymą tenka miestą užpuolusiems azerbaidžaniečiams ir turkų būriams.

* Čia ir toliau cituojamų straipsnių pavadinimai ir citatų kalba netaisyta.

kviečia imti iš jų pavyzdį. „Tigrane Yergate – tai vardas mums lietuviams visai negirdėtas, o vienok kaip artymas turėtų būti! Artymas ir garbinamas, kaip ir kiekviena prakilni ypata, išdrįsusi pakelti savo balsą prieš neteisybes ir skriaudas šios pasaulės“⁵, – rašė G. Petkevičaitė-Bitė 1902 m.

Lietuvių veikėjams kvietimų sekti armėnų pavyzdžiu rasime beveik visuose armėniškos tematikos straipsniuose. Lietuvių autoriai, siekdami atskleisti armėnų didvyrių stiprybės šaltinį, pasakoja skaitytojams apie armėnų kultūrą, istoriją, visuomeninį gyvenimą ir ypač – apie literatūrą. Antai 1900 m. „Varpe“ buvo išspausdintas pirmasis armėnų literatūros vertimas – Rafaelo Patkaniano eilėraštis „Arakso ašaros“⁶. Jau kitame laikraščio numeryje pasirodė eilėraštis „Nemunas“, kurį ta pačia „Arakso ašarų“ dvasia parašė R. Patkaniano eilių vertėjas Marcelinas Šikšnys-Šiaulėniškis⁷.

Apie armėnų tragediją pirmąkart užsimenama laikraštyje „Aušra“ 1885 m.⁸ Autorius eilėmis kreipiasi į rusų carą, prašydamas nubausti Turkijos kurdus už tai, kad jie sunaikino armėnų kaimą. Laikraštyje „Apsvieta“ pirmas apžvalginis straipsnis apie armėnus pasirodė 1893 m.⁹ Tai buvo dr. Juozo Andziulaičio-Kalnėno pranešimo, skaityto Amerikos lietuvių mokslininkų draugijoje, tekstas. Straipsnyje pateikiama išsami informacija apie Armėnijos, pasidalytos trijų valstybių – Rusijos, Osmanų imperijos ir Irano – geografiją (bendras plotas 150 000 kv. mylių, arba 384 000 kv. km). Nurodydamas didžiausias Armėnijos upes, autorius greta Tigro ir Eufrato pamini ir biblines upes Gijoną (*Gihon*) ir Fisoną (*Phison*), kurias jis tapatina su Araksu ir Čoruchu. Kartu skaitytojui primenamas viduramžių toposas, pagal kurį Armėnija buvo įsivaizduojama kaip žemiškasis rojus, iš kur neva ir ištekanti keturios minėtos upės. Paskui autorius trumpai išdėsto armėnų tautos istoriją ir

pažymi, kad „armėnų klausimas“ kilo po 1877–1878 m. Rusijos–Turkijos karo, kai Europos valstybės iš Osmanų imperijos pareikalavo įvykdyti Armėnijoje reformas. Tačiau Osmanų vyriausybė, vadovaujama sultono Abdiulchamido II, nutarė išspręsti armėnų klausimą represijomis ir žudynėmis, o Europos valstybės iš esmės tam netrukdė. Toliau atskleidžiama korupcija ir nusikaltimais apraizgyto gyvenimo Osmanų Turkijoje panorama. Anot autoriaus, atsakydami į valdžios politiką, armėnai kuria savigynos būrius, nacionalines partijas, leidžia laikraščius ir tuo kelia tautinę savimonę. Armėnų savigynos būrius valdžia vadina plėšikais. Autorius pateikia ištrauką iš Sebastijos gubernatoriaus pranešimo Osmanų vyriausybės vidaus reikalų ministrui, iš kurio matyti, kad vis dėlto Osmanų valdžia armėnų būrius skyrė nuo plėšikų: „Ir seniaus razbaininkų gaujos apgrėbdavo visus, kas papuldavo į jų rankas. Dabar-gi atsirado gerai suorganizuotos gaujos, kurios netik kad nekenkia, bet prieszingai *duoda pagelbą kaimiečiams* [išryškinta cituojant. – R. A.]. Be abejonės, szitos gaujos yra pavojingesnės; per jas net turkiszki buriai stiebtiesi ima priesz vyresnybę. Tokių kuopų sziądien yra apie deszintis.“ Autorius pateikia rusų ir turkų valdžios bendradarbiavimo kovojant su armėnų būriais pavyzdžių. Vienuolikos laikraščio puslapių straipsnis baigiamas tokiais žodžiais: „Sakykite, ar mes lietuviai negalėtume daug ką pasimokinti nuo tolymų mums mylėtojų valnybės?“¹⁰ Toliau pereikime prie A. Kriščiukaičio-Aišbės straipsnio „Armėnų belletristai“, pasirodžiusio „Varpe“. Autorius aprašo Turkijos armėnų gyvenimą, žiaurų mokesčių rinkikų elgesį su jais. Siekdamas patvirtinti savo žodžius apie armėnų beteisiškumą, autorius pateikia šiuos pavyzdžius: teisme vieno musulmono parodymų (liudijimų) vertė didesnė nei šimto armėnų; pats žodis „Armėnija“ uždraustas vartoti;

iš armėniškų maldos knygų išbraukiami šventųjų karalių Abgaro (pirmasis karalius krikščionis, rašęs laiškus Kristui) ir Trdato (karalius, 301 m. paskelbęs krikščionybę valstybine Armėnijos religija) vardai. Armėnams draudžiama nešiotis ginklą, o gerai ginkluoti kurdų būriai plėšia armėnų kaimus, prievartauja gyventojus. Vis dėlto pagrindinė straipsnio tema – armėnų literatūra, ugdanti laisvės kovotojus. Straipsnyje pateikiama trumpa armėnų literatūros istorijos apybraiža. Ypač išskiriami tokie autoriai kaip Chačaturas Abovianas ir Raffi, pajėgūs pakelti visą tautą, autorius kviečia mokytis iš šių dvasios milžinų¹¹.

Straipsnyje „Armėnai ir lietuviai“ P. Leonas (slap. Girininkas) pasakoja apie armėnų skerdynes Sasuno provincijoje ir kitose Osmanų imperijos vietose 1894–1895 m. Jis praneša, kad šiems nusikaltimams tirti sudaryta speciali tarptautinė komisija, į kurią įeina JAV, Anglijos ir Rusijos atstovai. P. Leonas pabrėžia, kad Europos visuomenė smerkia turkų valdžios veiksmus, ir kaip šios tezės iliustraciją pateikia buvusio Didžiosios Britanijos premjero Williama Gladstone'o viešų kalbų pavyzdį. Autorius apgailestauja, kad niekas pasaulyje nekalba apie lietuvių padėtį, kuri ne ką geresnė nei armėnų, „nes tarp mūsų nėra vienybės, ir negali jos tikėtis, iki turtingoji ir apšviestoji tautos dalis gyvena tiktai kūnu, o dvasia jos miega“. Autoriaus nuomone, armėnai – priešingai – vieningi, išprusę ir kovojantys už savo ateitį¹².

Straipsnyje „Iširimas Turkų viešpatystės“, išspausdintame laikraštyje „Tėvynės sargas“, armėnų klausimą gvildena ir kitas žinomas lietuvių visuomenės veikėjas – kunigas J. Tumas-Vaižgantas¹³. Autorius aprašo Osmanų

imperijos atsiradimą, jos despotiškumą, silpnumą ir tvirtina, kad imperija subyrės, nes armėnams atsibodo kentėti priespaudą ir jie stojo į kovą už nepriklausomybę. Tokią kovą pradėjo ir bulgarai, makedonai, serbai. Kaip nurodoma straipsnyje, Turkijoje gyvena po 2 mln. armėnų ir kurdų. Pačių turkų Armėnijoje ir Kurdistane nedaug, daugiausia tai valdininkai ir kariškiai, paprastai gyvenantys miestuose. Kurdai daugiausia verčiasi gyvulininkyste, o armėnai dirba žemę. Osmanų valdžia neturi pinigų išlaikyti armijos, tad kariškiai, negaudami algos, plėšikauja. Musulmonų dvasininkai siundo tikinčiuosius prieš krikščionis. Pačiame Konstantinopolyje kyla riaušių; labiau už kitus nuo pogromų nukenčia krikščionys – armėnai. Kurdai su turkais be baimės juos žudo, degina ir plėšia. Toliau autorius pasakoja apie Armėniją ir armėnus, bandydamas rasti turkų neapykantos armėnams priežastį. Autoriaus nuomone, ta priežastis – armėnų pirklių, kurių rankose yra prekyba ir piniginių operacijų Turkijoje, Persijoje, Juodojoje jūroje ir Kaukaze, turtai (šiam kontekste J. Tumas-Vaižgantas lygina juos su Lietuvos žydais*). Kartu straipsnyje pabrėžiama, kad armėnai žemdirbiai nenusipelno neapykantos. J. Tumo-Vaižganto nuomone, armėnai yra labiausiai apsišvietę iš visų Mažosios Azijos tautų ir nusipelno geresnio likimo, negu turi engiami turkų. J. Tumo-Vaižganto pateiktas didžiųjų Europos valstybių pozicijos armėnų klausimu vertinimas sutampa su armėnų istoriografijos vertinimais. Lietuvių rašytojas mano, kad, reikalaujamos iš turkų vyriausybės reformų, šešios didžiosios valstybės rūpinasi ne kenčiančiais armėnais, bet nauda, kurią jos gautų yrant Osmanų imperijai. Kiekvie-

* Reikia pasakyti, kad armėnų pirklių turtai turėjo mažai reikšmės sultono ir jo vyriausybės antiarmėniškai politikai. Didžiausią rūpestį Osmanų imperijos valdžiai kėlė armėnų nacionalinio išsivadavimo judėjimo suaktyvėjimo perspektyva ir nepriklausomos armėnų valstybės, analogiškos Bulgarijos karalystei (1878–1908), sukūrimas.

na stengiasi atsiplėšti nuo jos kuo didesni gabalą, kaip kažkada kaimyninės valstybės pasielgė su Abiejų Tautų Respublika. Todėl, rašo jis, subyrėjus Turkijai, Europos laukia didelė sumaištis, „kaip tarp šunų, gavusių kaulą“. Straipsnis baigiamas žodžiais: „Armeniečiai – tai nedidelis daiktas, o vienok, veizdėk, kaip supainiojo visą Europą.“

Minėtame G. Petkevičaitės-Bitės straipsnyje¹⁴ pateikiama trumpa Armėnijos istorijos apžvalga, taip pat armėnų tautinių bendrijų Lenkijoje, Lietuvoje ir Europoje istorija. Paminėtas ir armėnų pulkas, Žalgirio mūšyje Vytauto Didžiojo kariuomenėje drąsiai kovėsis su Teutonų ordinu. Autorė ypač pabrėžia Venecijos ir Vienos mechtaristų vaidmenį armėnų liaudies švietimui. Ir, be abejo, aprašo Turkijos armėnų padėtį, genocidinius sultono Abdiulchamido II vyriausybės veiksmus prieš armėnus. Kaip informacijos šaltiniu autorė naudojami armėnų rašytojo ir visuomenės veikėjo Tigrano Jerkato (tikr. Karapetas Pilezikčianas) darbai.

1904 m. „Ūkininko“ laikraštyje¹⁵ pasirodė straipsnis „Maskolių valdžios darbai Armėnijoje“, kuriame pasakojama apie armėnų engimą Rusijos imperijoje. Autoriaus nuomone, armėnų padėtis atitinka lietuvių padėtį. Jis aprašo Armėnų apaštalinės cerkvės turto konfiskavimą ir armėniškų mokyklų uždarinėjimą, taip pat armėnų kovą už savo teises ir turtą, dažnai ir su ginklu rankose. Pagaliau autorius apibendrinamas daro išvadas, kad valdžios engia ne tik lietuvius, bet ir kitas pavergtas tautas; suomiai ir armėnai jau nebegali ramiai kęsti priespaudos ir kovoja už savo teises su ginklu rankose; lietuviai ne vieni kovoje prieš Maskvos valdžią ir yra vilties, kad vieną kartą laisvės kovotojai suvienys jėgas prieš pavergėjus. Iškart po šio straipsnio buvo išspausdintas Avetiso Agaroniano apsakymas „Kruvinas raugas“ apie Turkijos armėnų nubaudžiamą išdaviką armėną.

Žinomas socialdemokratas Vincas Mickevičius-Kapsukas žurnale „Draugas“ 1905 m. paskelbė straipsnį „Pirmieji revoliucijos žingsniai“¹⁶, kuriame papasakojo apie 1905 m. vasario mėn. armėnų pogromus Baku mieste. Jis rašė: „Matydami, kad tarp armėnų labai plačiai išsiplėtojęs revoliucionierių judėjimas ir nė jokie persekiojimai negali jo suturėt, caro valdžios tarnai griebėsi už paskutinio įrankio, sukurstė totorius armėnus skersti. Ir per tris dienas, pradėdant nuo 20 vasario, Baku gatvės išrodė kaip per baisiausią karą. Totoriams padalino caro valdžios tarnai ginklus, o prasidėjus skerdynei nė vieno policisto negalėjai pamatyti gatvėse. Tik kaip jau daugybė aukų krito, pasirodė policija, kazokai ir kareiviai, bet tai da nereiškia, kad jie būtų gynę armėnus, priešingai, daugelyje vietų jie pasidaro totorių vadovais, plėšia ir vagia, kas tik po ranka pakliūva.“ Toliau autorius aprašo kelis žiaurios pogromų epizodus, iš kurių matyti ir kazokų parama totoriams. Straipsnio pabaigoje sakoma, kad po trijų dienų gubernatoriaus Nakašidzės įsakymu pogromai baigėsi. Buvo nužudyta 750 žmonių. „Ir nieks dabar nebeabejoja, kad tai caro valdžios tarnai sutaisė šitą skerdynę.“

Remiantis šia informacija, reikia pažymėti porą dalykų. 1) 1988 m. vasario mėn. Sumgaito armėnų pogromai įvyko praėjus savaitei nuo tada, kai Karabacho armėnai paskelbė savo konstitucinę teisę jungtis su Armėnijos SSR, o Maskvos ir Baku valdžios gąsdinimai nedavė rezultatų. Šie pogromai truko tris dienas ir savo motyvais bei tuo, kaip buvo organizuojami, pakartojo 1905 m. įvykius. 2) Azerbaidžano propaganda diametraliai keičia įvykių esmę. 1905 m. įvykius Baku traktuoja kaip armėnų smogikų įvykdytą Azerbaidžano tautos genocido pradžią. Apie caro valdžios veiksmus – nė žodžio. Tokį pat

propagandinį melą minėtame straipsnyje pateikė ir I. Melianas.

1909 m. laikraštyje „Viltis“ buvo paskelbta informacija apie įvykius Turkijoje – sultono Abdiulchamido II nuvertimą ir armėnų skerdynes Adano provincijoje. Teigiama, kad ten nužudyta 15 tūkst. žmonių¹⁷.

Tame pačiame laikraštyje 1913 m. pasirodė Vinco Zajančkausko straipsnis „Armėnai ir jų literatūra“¹⁸, skirtas 1500-osioms armėnų raštijos metinėms ir pirmosios spausdintos armėnų knygos 400 metų jubiliejui. Autorius apžvelgia armėnų literatūros istoriją ir mano, kad nuo asimiliacijos šią tautą gelbsti jos turtinga literatūra. V. Zajančkauskas prieina prie išvados: norėdami išlikti kaip tauta, lietuviai turi imti pavyzdį iš armėnų ir puoselėti savo literatūrą.

1914 m. laikraštyje „Laisvoji mintis“ išspausdintas Vrtaneso Papaziano apsakymo „Morituri vos salutant“ vertimas¹⁹. Apsakymo forma – laiškas svetimoje šalyje saugiai gyvenančiam broliui, pasakojantys apie vieną iš armėnų pogromų, vykusių Abdiulchamido II valdymo laikais. Siužetinė pasakojimo linija tokia: nuo kurdų, totorių ir turkų karinių būrių puldinėjimų armėnai slepiasi bažnyčioje. Vilties išsigelbėti nėra: šaudmenys greit baigsis ir jie bus sunaikinti. Užpuolikai kaip gyvą skydą prieš save pastato bažnyčioje besislapstančių žmonių artimuosius. Bet besiginantieji nusprendžia nenutraukti šaudymo ir nužudo savo artimuosius, taip išgelbėdami juos nuo tolesnių kankinimų.

Straipsnyje „Armenija“, išspausdintame laikraštyje „Lietuvos ūkininkas“ 1915 m. pradžioje²⁰, apibendrinami paskutinių dešimtmečių įvykiai Turkijos Armėnijoje. Autorius pabrėžia, kad armėnai labiau už kitas tautas nukentėjo nuo turkų despotizmo: „Vokiečiai ėjo lietuvių ir lenkų naikinti knyga rankoje nešini, turkai slavus, armenus ir visus abelnai krikščionis peiliu naikino.“ Vos

tik turkų valdžia pastebėdavo, kad armėnai kelia galvą, tuoj būdavo išleidžiamas slaptas sultono įsakymas „pralieti armenų kraują“ ir prasidėdavo skerdynės, kokių pasaulis nematė. Kaip pavyzdį autorius pateikia skerdynes Sasune, kur buvo nužudyta 50 tūkst. žmonių. Armėnų skerdynės kartoja kas 5–6 metai. Jos vyksta ir baigus valdyti Abdiulchamidui II, kuris Europoje vadinamas raudonuoju sultonu. Nupiešęs armėnų genocido Turkijos Armėnijoje panoramą, autorius išreiškia viltį, kad vis dėlto rusų kariai išlaisvins Armėniją.

1915 m. liepos mėn. žurnale „Aušra“ buvo išspausdintas Kaukazo rusų armijos štabo kapeliono, mokslų daktaro Jono Steponavičiaus straipsnis „Ant Kaukazo bekeliaujant“²¹. Autorius rašo, kad Pirmajame pasauliniame kare armėnų tauta kenčia labiau už kitas: patekęs į turkų rankas, armėnas gyvas neliks. Straipsnis įdomus tuo, kad autorius pateikia aktualią informaciją apie to meto demografinę padėtį Kaukaze ir Turkijos Armėnijoje.

1918 m. Turkijos kariuomenė įsiveržė į Kaukazą, tęsė ten armėnų genocidą ir sukūrė Azerbaidžano Respubliką. Tai pakeitė regiono politinį žemėlapį ir sudarė prielaidas falsifikuoti istoriją. Bet anuomet, 1915 m., kapelionas J. Steponavičius, tarnybiniais reikalais keliaudamas po Kaukazą, lietuvių skaitytojams rašė: „Tarp Kaukazo kalnų šiandieną gyvena apie šimtą visokių tautų, savaip kalbančių, savaip gyvenančių, savaip besirėdančių ir viena ant kitos žvairuojančių. Didesnės tautos – tai gruzinai ir armenai. Jų jų skaitos po porą milijonų. [...] Armenija užima beveik visą likusį nuo Gruzijos Kaukazą ir dar Turkijoje jų yra keletas milijonų. [...] Visur ant Kaukazo bastosi daug totorių, savo krašto jie čia neturi, kaip pas mus žydai. Seniau Gruzija ir Armenija turėjo savo karalius, kariavo su persais, graikais, rymionimis [romėnais. – R. A.] ir tarp savęs,

dabar priklauso Rusijai.“ Ši informacija iš esmės teisinga.

Apie masiškiausius turkų valdžios vykdomo armėnų genocido proveržius 1915 m. nuolat informavo laikraštis „Viltis“. Nors ši informacija atspindi tik nedidelę dalį to, kas tuo metu vyko Turkijoje, su ja susipažinęs

skaitytojas nesunkiai galėjo suprasti, kad armėnams Turkijoje gresia sunaikinimas. Vokiečiams okupavus Lietuvą, „Viltis“ nustojo eiti. Žinučių apie armėnus vėl pradeda rasti 1920 m. laikraštyje „Tėvynės sargas“. Šiuose dviejuose laikraščiuose pasirodę trumpi pranešimai apžvelgiami 1 lentelėje.

1 lentelė. *Pranešimai apie Armėniją laikraščiuose „Viltis“ (1915) ir „Tėvynės sargas“ (1920–1922)*

Data	Šaltinis	Trumpas turinys	Pastabos
1915 05 29	„Viltis“, Nr. 118	Iš Konstantinopolio pranešama, kad į Aziją deportuota 10 tūkst. armėnų.	Greičiausiai kalbama apie armėnų inteligentų deportavimą 1915 m. balandžio mėn. Vėliau šie žmonės buvo sunaikinti.
1915 07 21	„Viltis“, Nr. 161	Armėnijos aukščiausiųjų dvasininkų vadovas telegrama kreipėsi į JAV prezidentą Thomą Woodrow Wilsoną prašydamas pakelti balsą ir sustabdyti armėnų skerdynes Turkijoje, taip pat į Rusijos imperijos užsienio reikalų ministrą Sergejų Sazonovą – palaikyti jo prašymą JAV prezidentui.	
1915 07 29	„Viltis“, Nr. 168	Žinios iš Salonikų. Bitliso srityje penkias dienas tęsiasi armėnų skerdynės. Nužudyta 10 tūkst. armėnų, neva rengusių revoliuciją.	
1915 08 30	„Viltis“, Nr. 183	Armėnų skerdynės Konstantinopolyje. Iš Bukarešto gauta žinia, kad Konstantinopolyje išpjauta 10 tūkst. armėnų vyrų.	
1920 12 31	„Tėvynės sargas“, Nr. 2	Armėnija. Bolševikai su turkų pagalba nuvertė Armėnijoje valdžią ir paėmė šalį į savo rankas. Turkai įvairiose vietose vykdo skerdynes. Bolševikiniame rojuje prasidėjo baisus gyvenimas.	Reikia pridurti, kad bolševikai su turkų armija padalijo Armėnijos Respubliką Turkijai ir sovietiniam Azerbaidžanui, tuo sukurdami prielaidas XX a. pabaigoje ir vėl pralieti kraują.

1921 06 24	„Tėvynės sargas“, Nr. 26	Bolševikai ketina padėti turkams kare su graikais. Sklinda gandai, kad per Kaukazą į Turkiją vyksta penkiasdešimt tūkstantinė bolševikų armija ir kad prieš graikus kariaus generolas Brusilovas.	Po graikų pralaimėjimo įvyko armėnų ir graikų skerdynės dabartinio Izmiro teritorijoje.
1922 09 30	„Tėvynės sargas“, Nr. 39	Autorius pasipiktinęs pasakoja apie paramą, kurią kovoje prieš graikus turkams suteikė prancūzai: jie aštuonias dienas sulaikė graikų kariuomenę, neleisdami jai suduoti turkams lemiamo smūgio. Turkai gavo galimybę sutelkti jėgas ir nugalėjo graikus. Anot autoriaus, prancūzai, varžydamiesi su anglais, kuria Balkanuose naujo karo prielaidas.	
1922 10 28	„Tėvynės sargas“, Nr. 43	Pranešimas apie šiauriniuose Persijos rajonuose turkų armijos 1918 m. sukeltas armėnų ir asirų skerdynes.	

Straipsnių, išspausdintų XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvos laikraščiuose, analizė rodo, kad jų autoriai, lietuvių visuomenės veikėjai, iš esmės adekvačiai atskleidė armėnų padėtį Osmanų imperijoje ir Rusijos imperijoje. Šią publicistinę medžiagą savotiškai apibendrinu 1934 m. „Lietuviškosios enciklopedijos“ straipsniai²². Joje, be kita ko, sakoma, kad Pirmojo pasaulinio karo metu turkai išpjovė apie 1,2 mln. armėnų: vyrų, moterų ir vaikų. Teigiama, kad Abdiulchamido II valdymo laikotarpiu žuvo 400 tūkst. armėnų.

Armėnų klausimo istorija nuo 1878 m. Rusijos–Turkijos karo iki Lozanos konferencijos išsamiai aprašoma atskirame straipsnyje. Lietuvių autoriai blaiviai vertina didžiųjų Europos valstybių politiką ir nelinkę manyti, kad armėnai sulauks jų pagalbos. Analizuodami ilgametę armėnų engimo Turkijoje istoriją, lietuviai juos užjaučia ir tuo pat metu žavisi jų gebėjimu išlaikyti tautinę tapatybę, kovoti už savo gyvenimą ir teises.

„Armėnų dvasia nenugalėta, jie neatsisakė krikščionybės ir nenustojo mylėti savo Tėvynės“, – rašo keliautoja ir lietuviškų knygų leidėja Pranaičių Julė²³.

Lietuvių autoriai laikė Armėniją viena iš retų sąjungininkių kovoje su Rusijos vienvaldyste ir svarstė galimybę sujungti jėgas šiai kovai. Svarbu prisiminti, kad kai 1988 m. Arcacho armėnai pirmieji Sovietų Sąjungoje iškėlė laisvės vėliavą ir nepasidavė centrinės Sovietų Sąjungos ir Azerbaidžano valdžios gąsdinimams ir terorui, Lietuvoje vėl kilo susidomėjimas Armėnija. Tada lietuvių poetė ir vertėja Marytė Kontrimaitė suvokė armėnų judėjimo svarbą Lietuvai ir kitoms Rytų Europos šalims, dėjo daug pastangų, kad paskleistų Lietuvoje teisingą informaciją apie įvykius Armėnijoje. Daugybėje straipsnių ir asmeniniu pavyzdžiu ji įtikinėjo visuomenę palaikyti armėnų tautą. Šiandien galima pasakyti, kad, įveikdamos sunkumus, abi tautos bendradarbiauja tarpusavyje.

Nuorodos

¹ *Lietuviškoji enciklopedija*, t. 1, Kaunas, 1934, p. 1132; *Lietuvių enciklopedija*, t. 1, Boston, 1953, p. 283; *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, Vilnius, 1976, p. 356; *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 29.

² *Varpas*, 1894, Nr. 3, 5, 8, 10, 12. Nuo 1918 m. autorius buvo Lietuvos vyriausiojo tribunolo pirmininkas, kūrė Teisingumo ministeriją ir Lietuvos aukščiausiąjį teismą.

³ *Ibid.*, 1895, Nr. 3. Straipsnio autorius – teisininkas, politikas, pirmasis Lietuvos teisingumo ministras.

⁴ *Ibid.*, 1902, Nr. 3–4. Rašytoja, visuomenės ir politikos veikėja G. Petkevičaitė-Bitė 1920 m. buvo Lietuvos Steigiamojo Seimo pirmojo posėdžio pirmininkė.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*, 1900, Nr. 1.

⁷ *Ibid.*, Nr. 2.

⁸ *Auszra*, 1885, Nr. 2–3.

⁹ *Apszvieta*, 1893, Nr. 13.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Varpas*, 1894, Nr. 3.

¹² *Ibid.*, 1895, Nr. 3.

¹³ *Tėvynės sargas*, 1897, Nr. 2.

¹⁴ *Varpas*, 1902, Nr. 3–4.

¹⁵ *Ūkininkas*, 1904, Nr. 1.

¹⁶ *Draugas*, 1905, Nr. 4.

¹⁷ *Viltis*, 1909, Nr. 41.

¹⁸ *Ibid.*, 1913, Nr. 150.

¹⁹ *Laisvoji mintis*, 1914, Nr. 47.

²⁰ *Lietuvos ūkininkas*, 1915, Nr. 2.

²¹ *Aušra*, 1915, liepos 8, Nr. 26. Vėliau autorius tapo Lietuvos Seimo nariu.

²² *Lietuviškoji enciklopedija*, t. 1, p. 1132.

²³ Pranaičių Julė, *Iš kelionės po Europą ir Aziją*, Philadelphia, 1914, p. 227. Tikroji autorės pavardė – Julija Pranaitytė.

Memorialinis ženklas Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijos mokiniam atminti

2017 m. rugsėjo 28 d. Lietuvos šimtmečio atkūrimo proga prie Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijos atidengtas paminklas, skirtas gimnazijos mokytojams ir mokiniams, žuvusiems už Lietuvos laisvę, atminti.

Šio memorialinio ženklo įrengimą inicijavo buvusios laisvės kovų dalyvės Alva Sidaravičienė ir Aldona Vilutienė. A. Sidaravičienė pabrėžė, jog šis paminklas yra skirtas tiems gimnazistams, kurie nesulaužė partizano priesaikos: „Nepasiduoti ir kitų neišduoti“.

Renginio svečiai prie atidengto memorialinio ženklo Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijos mokiniams atminti

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, atlikęs istorinį-archyvinį tyrimą, nustatė, kad net 39 gimnazijos mokiniai ir mokytojai yra žuvę nelygioje kovoje su sovietiniais okupantais.

Paminklą sukūrė skulptorius Jonas Jagėla, o lėšų jam pastatyti skyrė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Ramona Staveckaitė-Notari

Europos atminties ir sąžinės platformos narių susirinkimas-konferencija „Europos romų genocidas 1939–1945 metais“

Lapkričio 28–30 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko kasmetinis **Europos atminties ir sąžinės platformos narių susirinkimas-konferencija „Europos romų genocidas 1939–1945 metais“**, kurią organizavo Platforma bei Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Konferencijos metu vyko tarptautinis mokslinis seminaras „Europos romų genocidas 1939–1945 metais“, Platformos prezidento, valdybos ir tarybos rinkimai, buvo pagerbtos „Didžiojo teroro“ aukos. Susitikime dalyvavo 9 romų genocidą tyrinėjantys Europos mokslininkai ir 44 Platformos organizacijų atstovai iš Europos šalių, JAV ir Kanados.

Į konferenciją taip pat atvyko Lietuvos mokslininkai, žmogaus teisių gynėjai, Lietuvos romų bendruomenės atstovai, LR Seimo narys, buvęs valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktorius ir Prahos deklaracijos signataras Emanuelis Zingeris, Tautinių mažumų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės darbuotojai.

Europos atminties ir sąžinės platforma – tai ne pelno siekianti tarptautinė nevyriausybinė organizacija, įsteigta Čekijoje. Vienas svarbiausių šios organizacijos tikslų vykdyti totalitarinių režimų tyrimus ir viešinti totalitarinių režimų padarytus nusikaltimus. Platforma skatina diskutuoti apie totalitarinio valdymo priežastis ir pasekmes, apie

bendrasias Europos vertybes ir būtinybę ginti žmogaus orumą ir teises.

Platforma įkurta 2011 m. spalio 14 d. Prahėje. Ją įkūrė 20 narių organizacijų iš 12 Europos Sąjungos valstybių. Šiuo metu organizaciją sudaro 57 institucijos ir organizacijos iš 20 šalių: 14 Europos Sąjungos valstybių narių (Švedija, Estija, Latvija, Lietuva, Lenkija, Vokietija, Nyderlandai, Čekijos Respublika, Slovakija, Vengrija, Slovėnija, Rumunija, Bulgarija, Prancūzija) ir Ukrainos, Moldovos, Islandijos, Albanijos, Kanados ir Jungtinių Amerikos Valstijų organizacijos.

Platformos įsteigimą rėmė Europos Parlamentas ir Europos Sąjungos Taryba. Per savo nares organizacijas Europos atminties ir sąžinės platforma atstovauja ne mažiau kaip 200 000 Europos piliečių ir daugiau kaip 1100 000 Šiaurės Amerikos piliečių, turinčių europietiškas šaknis.

Šių metų temos – romų tautybės žmonių genocidas ir „Didysis teroras“

Kasmet Platformos konferencijų organizatoriai laikosi tradicijos dedikuoti konferencijas konkrečiai temai ar istoriniam įvykiui (o gal keletui jų). 2016 m. Kijeve (Ukraina) vykęs analogiškas renginys buvo skirtas Holodomorui ir Maidanui. Vilniuje rengtoje konferencijoje nuspręsta atkreipti dėmesį į

Pranešimą skaito istorikė Volha Bartaš iš Baltarusijos

Lietuvoje dar labai mažai tyrinėtą (o Europoje ne itin plačiai žinomą) romų tautybės žmonių genocidą. Konferencijoje dalyvavo mokslininkai iš Prancūzijos, Slovėnijos,

Jungtinės Karalystės, Ukrainos, Moldovos, Vokietijos, Baltarusijos, Serbijos, Rumunijos ir Lietuvos. Savo pranešime mokslininkas iš Prancūzijos dr. Emmanuel Filhol nagrinėjo,

Akimirka iš konferencijos „Europos romų genocidas 1939–1945 m.“

Buvęs Platformos prezidentas Göran Lindblad taria sveikinimo žodį

kaip represijos prieš romų tautybės žmones prasidėjo ir išplito nacistinėje Vokietijoje ir Europoje. Vokietijoje gyvenanti baltarusė dr. Volha Bartash patvirtino šį procesą vykus pačioje Lietuvos pašonėje – Baltarusijos ir Lietuvos pasienio regione. Mokslininkas dr. Damjan Hančič iš Slovėnijos pabrėžė, kad represijas prieš romų etninę grupę dabartinės Slovėnijos teritorijoje vykdė komunistai. Taigi buvo paneigtas plačiai įsišaknijęs mitas, kad romų tautybės žmones engė tik nacistinės ideologijos pasekėjai.

Per konferenciją Vilniuje prisiminta ir Josifo Stalino vykdytų represijų sukaktis – 80-osios „Didžiojo teroro“ metinės. „Didžiuoju teroru“ (arba „Didžiuoju valymu“) paprastai vadinama Sovietų Sąjungos politinių represijų, vykusių 1936–1938 m., kampanija. „Didžiojo teroro“ ir kitų komunizmo represijų aukos buvo pagerbtos Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso koplyčioje-kolumbariume.

Prezidentu tapo Łukasz Kamiński, Lietuvos atstovė – naujoji stebėtojų tarybos narė

Konferencijos kulminacija tapo lapkričio 30-oji. Tą dieną vyko Platformos prezidento rinkimai ir balsavimas dėl naujų narių priėmimo į organizaciją. Pasibaigus paskutinio Platformos prezidento, Švedijos politiko ir buvusio parlamentaro Göran Lindblad kadencijai, naujuoju prezidentu išrinktas lenkų istorikas, buvęs Tautos atminties instituto vadovas (2011–2016 m.) dr. Łukasz Kamiński. Taip pat išrinkta nauja Platformos vykdomoji valdyba, du nauji Platformos patikėtinių valdybos nariai. Rinkimai buvo sėkmingi ir Lietuvos atstovams: naująja Platformos stebėtojų tarybos nare tapo dr. Monika Kareniauskaitė iš Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro. Į organizaciją priimtos ir keturios naujos narės organizacijos iš Čekijos, Rumunijos, Albanijos ir Prancūzijos.

Monika Kareniauskaitė

Holokauso vardai gyvi – atminimas Leipalingio aukoms

Gruodžio 15 d. Leipalingyje, prie miesto kapinių, buvo atidengtas informacinis stendas, skirtas Leipalingio žudynių aukoms atminti. 1941 m. rugsėjo 11 d. prie Leipalingio kapinių buvo sušaudyti 156 žydai, iš jų – net 26 vaikai. Atminimo stendą pagamino ir pastatė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Iškilmingoje ceremonijoje dalyvavo šios idėjos autorius Izraelio ambasadorius Lietuvoje Amiras Maimonas, Seimo Švietimo ir mokslo komiteto pirmininkas akademikas Eugenijus Jovaiša, Seimo narys Zenonas Streikus, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direk-

torė Teresė Birutė Burauskaitė, Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. Arūnas Bubnys, Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė, Memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus vedėja Violeta Kolonaitienė ir kiti Centro darbuotojai, Lietuvos žydų bendruomenės pirmininkė Faina Kuklensky, Druskininkų savivaldybės vicemeras Linas Urmanavičius, Leipalingio progimnazijos Algirdo Volungevičiaus kraštotyros muziejaus vadovė Laima Žukauskaitė (šio renginio organizatorė), Leipalingio seniūnas Antanas Krancevičius, Leipalingio progimnazijos mokytojai ir mokiniai, miestelio bendruomenė. Rengi-

LGGRTC atstovai prie stendo, skirto 1941 m. nužudytiems Leipalingio žydams atminti

nyje Leipalingio progimnazijos mokiniai perskaitė visų Leipalingio žydų žudynių aukų vardus. Seimo narys E. Jovaiša teigė, kad žydų genocido, itin skaudaus istorijos laikotarpio Lietuvoje, aukų atminimas turi būti deramai įamžintas. Ypač svarbu, kad jos neliktų bevardės, todėl reikėtų atlikti kuo išsamesnius mokslinius tyrimus, nustatyti kiek įmanoma daugiau žydų genocido aukų vardų, nusikaltimus žmoniškumui vykdžiusių asmenų vardus ir visą informaciją pateikti visuomenei. Būtina tinkamai pažymėti visas masines žydų žudynių vietas Lietuvoje ir atiduoti pagarbą žydų genocido aukoms.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė T. B. Burauskaitė tikisi, kad pavyks nustatyti apie 80 proc. žydų genocido aukų Lietuvoje vardų. Tam reikalingi išsamūs tyrimai ir bendradarbiavimas su Žydų kultūros ir informacijos centru ir Žydų mokslinių tyrimų institutu. T. B. Burauskaitės nuomone, reikėtų skelbti ir vaizdus iš ano meto žydų gyvenimo, atskleisti šios tautos išskirtinius bruožus.

Leipalingio miestelyje pastatytas stendas yra pirmasis tokio pobūdžio informacinis stendas, kuriame pateikiama informacija apie šioje vietoje 1941 m. įvykdytas masines žydų žudynes. Jame yra integruotas NFC lipdukas, kurį nuskenavus mobiliuoju telefonu iš karto ekrane bus galima pamatyti aukų sąrašą. Tai pirmasis rengiamo projekto „Holokausto aukų vardai gyvi“ stendas. Projektą tikimasi įgyvendinti ir kitose žinomose masinių žydų žudynių vietose, kurių yra apie 270. Šis projektas būtų įgyvendinamas per penkerius–septynerius metus.

Leipalingio žydų žudynės 1941 metais

Žydų bendruomenė Leipalingyje susikūrė XIX amžiaus viduryje. 1897 m. Rusijos

imperijos gyventojų surašymo duomenimis, Leipalingyje gyveno 25 žydų šeimos (134 žmonės). Miestelio žydų skaičius mažėjo dėl emigracijos į užsienį ir pasitraukimo į Rusiją Pirmojo pasaulinio karo metais. 1923 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, Leipalingio valsčiuje gyveno 153 žydai. Dauguma miestelio ir valsčiaus žydų vertėsi prekyba. Turgaus diena buvo ketvirtadienis. Mugės vykdavo keturis kartus per metus.

Leipalingį vokiečiai užėmė 1941 m. birželio 23 d. Leipalingio antisovietinių sukilėlių būrys, kuriame buvo apie 30 vyrų, sudarytas pirmomis karo dienomis. Būrio nariai saugojo patalpas, patruliavo po miestelį. Praėjus frontui, dauguma sukilėlių grįžo dirbti į savo ūkius, kiti įstojo į atkurtą policiją. Atkurtoji valsčiaus policija (1941 m. tarnavo 10 policininkų, vėliau – 6) suėmė iki 10 buvusių tarybinių aktyvistų. Valsčiaus policijos viršininku tapo Juozas Budrevičius (šias pareigas jis ėjo iki 1942 m. kovo mėn.)

Žydų likimas ėmė aiškėti vietos policijos viršininkui J. Budrevičiui gavus nurodymą iš Alytaus saugumo policijos vado Prano Zenkevičiaus. Įsakyta pasirengti žydų suėmimui, parinkti jiems patalpas, išduoti būsimos akcijos dalyviams ginklus. Iš pradžių buvo suimti valsčiaus kaimuose gyvenę žydai: iš aplinkinių vietovių jie buvo atvežti į Leipalingį ir apgyvendinti pas jų giminaičius ar pažįstamus. Tokių žydų nebuvo daug – vos 3 ar 4 šeimos, dauguma jų gyveno miestelyje. Žydams buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais, ant nugaros ir krūtinės jie privalėjo prisisiūti geltonas šešiakampes žvaigždes. Vieną naktį į vietos sinagogą buvo uždaryti ir visi miestelio žydai (130–150 žmonių) ir pastatyta sargyba jiems saugoti. Sinagogoje žydai buvo laikomi keletą dienų. Kai kurie miestelio gyventojai stengėsi padėti persekiojamiems žydams.

Leipalingio žydų žudynės buvo įvykdytos 1941 m. rugsėjo 11 d., ketvirtadienį. Pagrindinėje miesto aikštėje, netoli sinagogos, kurioje buvo uždaryti žydai, jau vyko turgus. Tą pačią dieną į Leipalingį atvažiavo 15–20 policininkų, tarp jų buvo ir vokiečių. Iš kur jie atvyko, nėra tiksliai žinoma. Pasak buvusio Leipalingio policijos viršininko, atvykėliai buvo iš Alytaus ir jiems vadovavo kpt. Antanas Krasnickas. Aišku viena – tai buvo specialiosios paskirties būrys, kurio vyrai Leipalingio policininkams atvirai kalbėjo, kad yra suburti šaudyti komunistų ir žydų. Vietos policininkams buvo įsakyta išvaikyti turgaus dalyvius iš aikštės ir prižiūrėti tvarką. Tuo tarpu atvykėliai nuėję į sinagogą ėmė vesti žydus iškastos duobės link.

Iš pradžių iš sinagogos atskira kolona buvo išvaryti vyrai, paskui moterys, galiausiai vežimais atvežti seneliai ir vaikai. Sušaudžius vieną grupę (jų iš viso buvo trys), lavonai buvo užberiami smėliu. Tai atliko netoliese esantys kasėjai, kurie buvo saugomi vietos policininkų, kad neišsiskirstytų. Žudynių vietoje buvę trys vokiečiai fotografavo šaudymo eigą. Išsigelbėjo vos keli Leipalingio žydai. Leizeris (pavardė ne-

žinoma), pasibaigus žudynėms, išsikapstė iš lavonų duobės. Jį priglaudė Jurkonių šeima. Po karo Leizeris gyveno Kapčiamiestyje. Perekų šeimos žudynių dieną Leipalingyje nebuvo. Po karo jie buvo atvykę į gimtąjį miestą ir pasirūpino paminklo Holokausto aukoms pastatymu.

1957 m. Valstybės saugumo komiteto vyresnysis tardytojas vyr. lt. Vytautas Liniauskas nutarė atlikti sušaudytų prie Leipalingio žydų tautybės asmenų ekshumaciją. Buvo pakviesti teismo medicinos ekspertai iš Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministerijos, Kauno ir Alytaus miesto teismų. Nutarta išsiaiškinti, kiek palaidota vyrų, moterų ir vaikų, koks jų amžius, kokia mirties priežastis, ar yra kankinimo žymių ant lavonų ir pan.

Ekshumacija buvo atlikta tų pačių metų balandžio 15–20 d. Palaikai rasti už lietuvių kapinių dviejoje duobėse, kurių viena 29 m ilgio ir 3 m pločio, kita atitinkamai 3,5 m ir 2 m. Didžiausios duobės viduryje kūnai gulėjo keturiomis eilėmis – netvarkingai, dauguma veidu žemyn. Suskaičiavus kaukoles ir šlaunikaulius, padaryta išvada, kad kape buvo užkasti 156 žmonių palaikai: 57 vyrų, 73 moterų ir 26 vaikų.

Monika Kareniauskaitė

LGGRTC spaudos konferencija „Partizano Adolfo Ramanausko-Vanago palaikų paieška“

Lietuvos Respublikos Seimas 2018-uosius paskelbė Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio ginkluotųjų pajėgų vado Adolfo Ramanausko-Vanago metais.

2017 m. gruodžio 8 d. Tuskulėnų rimities parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) ir Vilniaus universitetas (toliau – VU) surengė spaudos konferenciją „Partizano Adolfo Ramanausko-Vanago palaikų paieška“.

Joje dalyvavo LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, VU vicerektorius, Anatomijos, histologijos ir antropologijos katedros profesorius Rimantas Jankauskas, Genocido aukų muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis, LGGRTC istorikas Dalius Žygelis, VU archeologijos mokslų daktaras, doc. Gintautas Vėlius, VU Istorijos fakulteto doktorantė ir VU Medicinos fakulteto Anatomijos, histologijos ir antropologijos katedros vyr. specialistė Justina Kozakaitė.

LGGRTC istorikai patvirtino, kad Vilniuje, Našlaičių kapinėse, buvo užkasti 1956–1969 m. Lukiškių ir Vilniaus KGB kalėjimuose sušaudyti asmenys. Jie pasidalijo patirtimi, kaip 2017 m. buvo surinkta svarbi informacija, kaip vyksta archeologiniai tyrimai, kaip nustatomos palaidotų asmenų tapatybės, parodė vaizdinę medžiagą ir atsakė į žurnalistų klausimus.

Pateikiame sutrumpintus konferencijos dalyvių pasisakymus.

LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė:

„2008 m. minėdamas A. Ramanausko-Vanago 90-ąsias gimimo metines, LR Seimas priėmė rezoliuciją dėl laisvės kovų dalyvių palaikų užkasimo vietų ir tinkamo sutvarkymo. 2016 m. LGGRTC istorikų tyrimų duomenys parodė, kad 1956–1969 m. mirties bausmė nuteistiesiems buvo vykdoma Lukiškių (kaltintiems kriminaliniais nusikaltimais) ir KGB vidaus (kaltintiems politiniais nusikaltimais) kalėjimuose.

Šių metų archeologiniai ir teismo ekspertų tyrimai patvirtino hipotezę, kad Našlaičių kapinėse buvo užkasami nuteistieji mirties bausme 1956–1969 m. 2018 m. žiemą vėl bus analizuojami archyviniai šaltiniai, atliekami rastų palaikų DNR tyrimai, o nuo pavasario numatoma tęsti archeologinius, teismo ekspertų ir kitus mokslinius tyrimus.“

Genocido aukų muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis:

„Didžiulis darbas buvo atliekamas ieškant žmonių, kurie sušaudyti 1956–1969 m., palaikų. Šiuo laikotarpiu mirties bausme

Akimirka iš konferencijos. Kalba LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė

nuteisti 206 asmenys. Vieni apkaltinti kriminaliniais, kiti – politiniais nusikaltimais. Buvo analizuojami archyviniai šaltiniai, apklausiami liudininkai, bet tik 2016 m. įvyko rimtas lūžis. LGGRTC istorikas Darius Indrišonis archyvuose rado kelis dokumentus, kuriuose rašoma, kad asmenys, nužudyti už kriminalinius nusikaltimus, buvo laidojami Našlaičių kapinėse. Taip pat kelių liudininkų parodymai leido nustatyti gana konkrečią minėto laikotarpio laidojimo vietą Našlaičių kapinėse (Našlaičių kapinės yra didelės, juose buvo laidojama nuo XIX amžiaus).

Šiais metais toje vietoje buvo atliekami archeologiniai tyrimai. Tuo siekta įgyvendinti du tikslus. Pirmasis – surasti žmogaus, kuris nurodė užkasimo vietą, artimojo palaikus. Antrasis – patvirtinti, kad palaikai yra asmenų, kurie buvo nužudyti 1952–1958 m. Pastaroji užduotis sėkmingai įvykdyta –

galima oficialiai patvirtinti, kad Vilniuje, Našlaičių kapinėse, užkasti 1956–1969 m. Lukiškių ir Vilniaus KGB kalėjimuose sušaudyti asmenys.

Šiuo metu rasti 16 asmenų palaikai su šautiniais kaukolių sužalojimais – po du arba po tris vienoje duobėje. Kitų metų užduotis – ieškoti partizanų A. Ramanausko-Vanago, Pranciškaus Prūsaičio-Lapės ir Juozo Streikaus-Stumbro palaikų. Taip pat spėjame, kad šioje vietoje gali būti užkastas ir paskutinis Aukštaitijos partizanas Antanas Kraujelis-Siaubūnas.“

***VU archeologijos mokslų daktaras,
doc. Gintautas Vėlius:***

„Orientuotis erdvėje mums padėjo dvi kapinių knygos, kurių viena pildyta 1951–1965 m., kita – 1960–1983 m. Tačiau jose nėra jokios

dokumentuotos informacijos, kur palaidoti asmenys, sušaudyti Lukiškių ir MGB vidaus kalėjimuose. 1962 ir 1983 m. buvo vykdoma šių kapinių techninė inventorizacija, surašytos bylos, aprašyta kiekviena tų kapinių kapavietė. Mus itin domino kapinių planas, sudarytas 1962 m. Atlikus geodezinius matavimus, paaiškėjo, kad jis sudarytas beveik tiksliai ir atitinka šią dieną šią dieną. Galima teigti, kad vienoje iš schemoje pažymėtų kapaviečių yra užkastas A. Ramanauskas-Vanagas.

Labai svarbi LGGRTC istorikų sudaryta sušaudytų asmenų teisminių bylų analizė. Iš joje pateiktų duomenų galima sužinoti sušaudytųjų gimimo metus, ūgį, išskirtinius požymius, egzekucijų datas, taikytus baudžiamuosius straipsnius.

Iš viso ištirta 14 kapaviečių, devyniose jų aptikti 16 asmenų palaikai su šautiniais kulkolių sužalojimais. Kelių asmenų aptikimas vienoje duobėje mus iš karto nukreipdavo į tam tikrą šaudymo datą, į tam tikrus šau-

dytus asmenis. Tai buvo mums labai svarbi informacija.

Sušaudytų asmenų kūnai prieš užkasant buvo paveikti cheminėmis medžiagomis. Kartu su palaikais aptikta ir daiktų: greičiausiai egzekucijas vykdžiusio budelio apsiaustas, kurį jis vilkėdavo, kad neapsitaškytų aukų krauju, taip pat šukų, cigarečių kandiškių, akinių, sagų ir apavo. Viename kape rastas ir išskirtinis radinys – diržas, ant kurio rankų darbo sidabrinės sagties pavaizduotas staugiantis vilkas ir Gedimino stulpai. Šis radinys mokslininkams užminė mįslę, nes diržų kaliniai negalėjo turėti. Pabrėžtina, kad šio asmens palaikai nebuvo apipilti jokiomis cheminėmis medžiagomis.“

Spaudos konferencija buvo plačiai nušviesta žiniasklaidoje. 2017 m. gruodžio 11 d. Vyriausybė posėdyje nutarė, kad skirs LGGRTC papildomai 40 tūkst. eurų partizanų palaikų paieškoms.

Monika Kareniauskaitė

Konferencija, skirta Adolfui Ramanauskui-Vanagai: Vanago legenda palaikė nesusitaikymo dvasią

2018 m. kovo 5 d., 100-ųjų Adolfo Ramanausko-Vanago gimimo metinių išvakarėse, tęsdamas A. Ramanausko-Vanago metams skirtų renginių ciklą, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) kartu su Lietuvos ypatinguoju archyvu (toliau – LYA) surengė spaudos konferenciją, skirtą šiai iškiliai Lietuvos laisvės kovų asmenybei.

LGGRTC ir LYA istorikai supažindino visuomenę ir spaudos atstovus ne tik su A. Ramanausko-Vanago partizanine veikla, bet ir su jo baudžiamąja byla, kurią sudaro net 20 tomų.

Konferencija vyko buvusiam Vilniaus KGB pastate, LSSR KGB pirmininko kabinete. Pasak konferencijos vedėjo Daliaus Stanciko, šiame kabinete buvo kuriamos

sudėtingos A. Ramanausko-Vanago sugavimo operacijos, mezgamas painus ir tankus agentų tinklas. Vien 1956-aisiais, Vanago su laikymo metais, jam sugauti buvo panaudota 30 agentų. Šios milžiniškos KGB pastangos rodo, kad net besislapstantis partizanų vadas jiems buvo mirtinai pavojingas. Nesugaunamo Vanago legenda palaikė nesusitaikymo dvasią visoje lietuvių tautoje.

LGGRTC istorikas dr. Darius Juodis pažymėjo, kad per A. Ramanausko-Vanago rašytinį palikimą mes partizaninį pasipriešinimą galime matyti ne tik kaip ginkluotąją, bet ir kaip politinę, žurnalistinę kovą už laisvę, kurios tikslas – informuoti žmones, kas iš tiesų vyksta tiek savame krašte, tiek užsienyje ir sukurti atsvarą okupacinei propagandai.

Adolfo Ramanausko-Vanago baudžiamosios bylos tomai

Tauro apygardos partizanų albumas, padovanotas Adolfui Ramanauskui-Vanagai. Paskutiniame albumo puslapyje yra A. Ramanausko įrašas: „Šias nuotraukas gavau atminčiai keliaudamas – vizituodamas Tauro apygardoje veikiančius organizacinius vienetus.“

Pasak istoriko, A. Ramanauskas-Vanagas buvo ne tik partizanas, laisvės kovotojas, bet ir žurnalistas, redagavęs ir leidęs gausybę pogrindžio spaudos. „Trečias skambutis“ – pirmasis jo leidinys, vėliau pasirodė laikraštis „Mylėk Tėvynę“, „Laisvės varpas“ ir kt.

D. Juodis taip pat papasakojo, kokiomis aplinkybėmis A. Ramanauskas-Vanagas pasirinko partizano kelią. Dar 1945 m. Alytaus mokytojų seminarijoje dirbdamas pedagoginį darbą A. Ramanauskas papuolė į sovietų saugumo rankas. Jam teko rinktis: arba tapti slaptuoju bendradarbiu ir dirbti okupantui, arba išeiti į mišką. Ir jis, aišku, pasirinko mišką. Nors kai kuriuose KGB dokumentuose A. Ramanauskas pažymėtas kaip agentas „Ragelis“ ar „Dzūkija“, šalia

esantis prieraišas rodo, kad jis saugumui nedirbo, informacijos neteikė.

Kaip teigia istorikas, slapstytis A. Ramanauskui-Vanagai padėjo patikimų ryšininčių tinklas. Jo ryšinincai buvo net sovietiniai pareigūnai – apylinkės pirmininkas ir sekretorius.

1949 m. vasario 16 LLKS Tarybos prezidento pirmininkas Jonas Žemaitis-Vytautas A. Ramanauską-Vanagą apdovanojo aukščiausiu partizaniniu apdovanojimu – 2-ojo laipsnio Kovos kryžiumi su kardais.

Konferencijoje dalyvavusi LYA KGB dokumentų skyriaus patarėja Edita Škirkaitė teigė, kad pirmoji agentūrinė byla A. Ramanauskui-Vanagai ir jo vadovaujamam būriui buvo užvesta 1945 m. birželį – praėjus keliems mėnesiams po jo išėjimo į mišką. Iki

Adolfui Ramanauskui-Vanagai skirtos konferencijos metu. Iš kairės: GAM darbuotoja Nijolė Čekavičiūtė, LYA atstovė Edita Škirkaitė ir LGGRTC istorikas Darius Juodis

1955 m. tokių agentūrinių bylų būta bent penkių. Baudžiamoji A. Ramanausko-Vanago byla yra paskutinis tos visos didžiosios bylos taškas. Ji užvesta jau suėmus A. Ramanauską-Vanagą, 1956 m. spalio 12 d. Baudžiamoji byla sudaryta iš 20 tomų, 7 tomai skirti procesiniams dokumentams – apklausos, liudininkų apklausos protokolai, ginklų ekspertizės, surastų dokumentų apžiūros dokumentai. Paties A. Ramanausko-Vanago apklausos protokolų yra apie 60 ir jie sudėti į du tomus.

Genocido aukų muziejaus vyr. fondų saugotoja Nijolė Čekavičiūtė pristatė muziejuje saugomus A. Ramanausko-Vanago memuarus. Ji pažymėjo, kad A. Ramanauskas-Vanagas puikiai suvokė šių prisiminimų vertę, todėl jie buvo rašomi keliais egzemplioriais ir perduodami saugoti patikimiems žmo-

nėms. Pats A. Ramanauskas teigė: „Mano rankraščiai bus dalimis paslepiami archyvuose, tačiau niekas negali būti tikras, kad jie anksčiau ar vėliau nepateks priešui į rankas...“ Deja, taip ir atsitiko. 1957 m. antroji ir trečioji memuarų dalys atsidūrė saugumiečių rankose. Galima tik pasidžiaugti, kad šie atsiminimai išliko tarp gausybės 1991 m. nespėtų saugumiečių išsinešti dokumentų.

Baigdamas konferenciją, D. Stancikas pabrėžė, kad minint A. Ramanausko-Vanago 100-ąsias metines norėta parodyti, jog jis buvo ne tik karininkas, partizanų vadas, bet ir pedagogas, žurnalistas, redaktorius, leidėjas. A. Ramanausko-Vanago nurodymai partizanams rinkti, saugoti ir slėpti partizaninius dokumentus ir kūrybą rodė jo įžvalgumą, toliaregiškumą.

Ramona Staveckaitė-Notari

Renginiai Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse

Lapkričio 1-ąją ir 2-ąją Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas) buvo minima Visų Šventųjų diena ir Vėlinės. Lankytojai galėjo koplyčioje-kolumbariume pagerbti žuvusiuosius už Lietuvos laisvę ir uždegti žvakeles. Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 161 lankytojas.

Lapkričio 9 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko ekspedicijų į Lenos upės deltą atsiminimų vakaras. Renginyje dalyvavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė ir ekspedicijų dalyviai Gediminas Kinderis, Rimantas Plėštys, Gediminas Andriukaitis. Ekspedicijų pristatymo pabaigoje buvo rodomi filmai „Lena-89“ ir „Lapteviečių pėdomis“. Renginiui pasibaigus, visi buvo kviečiami pokalbio prie kavos puodelio.

Lapkričio 28–30 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko kasmetinis Europos atminties ir sąžinės platformos narių susirinkimas-konferencija, kurią organizavo Platforma ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Konferencijos metu vyko tarptautinis mokslinis seminaras „Europos romų genocidas 1939–1945 metais“, Platformos prezidento, valdybos ir tarybos rinkimai, buvo pagerbtos „Didžiojo teroro“ aukos. Susitikime dalyvavo 9 romų genocidą tyrinėjantys Europos mokslininkai ir 44 Platformos organizacijų atstovai iš Europos šalių, JAV ir Kanados. Naujuoju Platformos prezidentu

tapo lenkas dr. Łukasz Kamiński, naujajai Platformos stebėtojų tarybos nare išrinkta dr. Monika Kareniauskaitė iš Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro.

Sausio 12-ąją ir 13-ąją Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse vyko atvirų durų dienos. Lankytojai galėjo nemokamai apžiūrėti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, Konferencijų salėje eksponuojamą nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ dalyvių darbų parodą ir koplyčioje-kolumbariume pagerbti žuvusiuosius už Lietuvos laisvę. Lankytojai, tarp kurių buvo nemažai moksleivių, dalyvavo

Patys mažiausi Tuskulėnų memorialinio komplekso svečiai dalyvauja edukaciniame užsiėmime „Pasidaryk neužmirštuolės žiedą“

teminėse ekskursijose ir edukaciniuose užsiėmimuose. Patys mažiausi svečiai galėjo pasidaryti neužmirštuolės žiedą. Tuskulėnų memorialiniame komplekse apsilankė 595 lankytojai.

Vasario 16 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko renginiai, skirti Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmečiui paminėti. Vilniečiai ir miesto svečiai galėjo nemokamai apžiūrėti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, Moldovos Respublikos parodą „Besarabai Gulage“ ir apsilankyti koplyčioje-kolumbariume. Konferencijų salėje vyko Vilniaus „Bočių“ bendrijos choro „Ainiai“ ir Tuskulėnų gimnazijos

Dainuoja Vilniaus „Bočių“ bendrijos choras „Ainiai“

Tautines dainas atlieka Tuskulėnų gimnazijos jaunių choras

Akimirka iš Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmečiui skirto renginio

jaunių choro koncertas. Skambėjo gerai žinomos tautinės dainos, buvo atliekamos sutartinės. Vėliau visi norintieji Tuskulėnų dvaro rūmų kieme giedojo giesmę „Lietuva brangi“.

Kovo 11-ąją Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko atvirų durų diena. Lankytojai galėjo apžiūrėti ekspoziciją

Tuskulėnų memorialinio komplekso svečiai gieda giesmę „Lietuva brangi“

Akimirka iš seminaro „Europos romų genocidas 1939–1945 metais“

„Tuskulėnų dvaro paslaptys“, Konferencijų salėje eksponuojamą Lietuvos dailės muziejaus kilnojamąją parodą „XIX a. II p.–XX a. pr. Lietuvos valstybės politikos, kultūros, mokslo, visuomenės elitas ir jo aplinka“ ir apsilankyti koplyčioje-kolumbariume. Mažiausieji Tuskulėnų memorialinio komplekso lankytojai pynė tautinių spalvų apyrankes, atliko edukacines užduotis. Tądien muziejuje apsilankė 182 žmonės.

Beata Stanevičienė

Adolfas Ramanauskas-Vanagas, Daugel krito sūnų... / Partizanų gretose. – Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017, 588 p., iliustr.

Pasitinkant Dainavos apygardos vado, LLKS gynybos pajėgų vado A. Ramanausko-Vanago 100-ąsias gimimo metines, išleisti jo atsiminimai, kuriuose daugiausia vaizduojami įvykiai – pirmieji kovų kelio žingsniai, vadovavimas partizanų būriui, vėliau Merkinės batalionui, Merkio rinktinei ir Dainavos partizanų apygardai. Knygoje atskleidžiamas ginkluotojo pasipriešinimo organizacinis stiprėjimas, kovotojų santykiai su gyventojais, priešo veiksmai ir partizanų kovos būdai, jų kasdienė buitis ir dvasiniai išgyvenimai.

A. Ramanausko atsiminimai apima beveik trejų metų laikotarpį – nuo 1945 m. pavasario iki 1947 m. pabaigos. Jis buvo pasirinkęs chronologinį rašymo būdą, bet labai griežtai jo nesilaikė. Tarp nuoseklių

įvykių aprašymų išsipina skyriai apie bendrąsias partizaninio sąjūdžio problemas arba atskirus kovotojus.

Knygoje vyrauja kritinis mąstymas ir tikroviškumas. A. Ramanauskas atvirai aprašo partizaniniame kare pasitaikiusias blygbes, nurodo jų priežastis. Kovos meto aplinkybėmis jis negalėjo nuodugniau aprašyti kai kurių įvykių, o tam tikrus faktus buvo priverstas nutylėti. Pirmąją ir antrąją atsiminimų dalis A. Ramanauskas baigė rašyti 1952 m., o trečiąją – 1956-aisiais. Rašė nereguliariai, kartais su netrumpomis pertraukomis.

Suvokdamas savo atsiminimų vertę ateityje, A. Ramanauskas juos rašydavo keliais egzemplioriais ir perduodavo saugoti patikimiems žmonėms. „Atsižvelgdamas į tai, kad daugelio įvykių nuodugnus, o kai kurių ir dalinis aprašymas šiuo metu gali pakenkti kai kuriems dar legalų gyvenimą gyvenantiems, suimtiems, kalinamiems ar ištremtiems šeimų nariams, apsiribojau užfiksavimu tik to, kas, mano manymu, šiuo metu nesudarys niekam grėsmės iš priešų pusės, ir turiu vilties, kad, jeigu Dievo bus skirta sulaukti nepriklausomos Lietuvos gyvenimo, galėsiu nuodugniau, išsamiau ir neskubėdamas rūpestingai aprašyti visa tai, ką apie LLKS žinau. Tiesa, mano aprašymai bus dalimis paslepiami archyvuose, tačiau niekas negali būti tikras, kad jie anksčiau ar vėliau negali patekti priešui į rankas...“ – savo atsiminimuose rašė A. Ramanauskas. Deja, taip ir atsitiko. Po A. Ramanausko arešto 1957 m. saugumiečiai surado atsiminimų antrąją ir trečiąją dalis, kitas šių dalių egzempliorius, kaip ir pirmoji dalis, buvo išsaugoti patikimų žmonių iki pat Lietuvos atgimimo pradžios.

A. Ramanauskas pasiekė savo tikslą – paliko mums autentiškus ir tikrai vertingus pasipriešinimo kovos liudijimus.

Laisvųjų testamentai / Lietuvos partizanų ir ryšininkų portretai. Sudarytojas ir fotografas Klaudijus Driskius, tekstų autorius Antanas Terleckas. – Vilnius: VŠĮ „Tautos paveldo tyrimai“ ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2018, 226 p., iliustr.

Klaudijaus Driskiaus knygoje nuotraukomis ir pasakojimais įamžinti Lietuvoje, Latvijoje, Lenkijoje ir Vokietijoje gyvenantys Lietuvos partizanai ir jų ryšininkai, 1945–1958 m. pasipriešinę sovietinei okupacijai. Šalia charakteringų nūdienos laisvės kovotojų portretų ir autentiškų jų pasakojimų publikuojamos archyvinės nuotraukos iš privačių kolekcijų ir muziejų fondų. Albume „Laisvųjų testamentai“ – 83 partizanų ir ryšininkų šiandienos ir jaunystės laikų nuotraukos. Knygoje skaitytojas ras ne tik gerai žinomus partizanus, bet ir tuos, kurie buvo primiršti ar dar nepažinti.

Anot filosofo Vytauto Ališausko, neįsigilinus verčiant K. Driskiaus fotoportretus, galima pamanyti, kad tai dar viena tradicinė lietuviškos fotografijos knyga, skirta senolių godoms. Veiduose šmėkšteli ir paprastumas, ir gudrios ironijos šypsena, ir į metafizinį horizontą nukreiptas žvilgsnis. Tačiau tai veikiau atsitiktinumas. Fotografo tikslas nebuvo atkartoti lietuvišką (dar prieškarui pradėtą

ręsti ir sovietmečiu išstobulintą) senatvės poetizavimo schemą. Galima sakyti, kad daugelis veidų ir situacijų tik atsitiktinai yra „poetiški“. Apskritai tai, kas tų žmonių gyvenime svarbiausia, neatsispindi jų veiduose ar povyzose. Jie visi buvo kariai. Arba bent karo dalyviai.

Partizanai, jų rėmėjai, ryšininkai nugyveno dešimtis metų kitaip negu daugelis Antrojo pasaulinio karo veteranų. Jie negavo pensijų, specialios socialinės ir psichologinės pagalbos. Daugelis jų kalinti, o jų šeimos engtos.

Portretų žmonės ne tik išgyveno, bet išliko nepalūžę, orūs, nepraradę vilties, tik dėl savo vidinių galių, savęs ir savo idealų tikėjimo. Portretuose šios poetikos neižvelgsime – juose kukli buitį, tokie pat kuklūs partizaniškos praeities atributai, kai kada ironiški, kai kada prigesę žvilgsniai. Tai dabartis. Joje tik viena aišku – jie yra ilgame kare nugalėjusioji pusė.

Paralelinė knygos dalis – tekstai. Jie mus iš dabarties nukelia į praeitį. Pailiustruoti mažomis senomis nuotraukomis, tarsi dokumentiniu įrodymu, kad tie žmonės kadaise buvo jauni ir tikrai dalyvavo istorijose, kurias pasakoja. Pasak V. Ališausko, istorijos, kurias atrinko Antanas Terleckas, yra trumpos ir taupios. Kai kurios su humoru, autoironija, kai kurios – labai skausmingos, tragiškos, kitos – su nostalgija partizaniškai jaunystei. Jose nėra patoso ar mėgavimosi savo didvyriškumu. „Niekad negalvojau, kad pateksiu gyvas priešui į rankas – būtų pasitaikiusi galimybė, būčiau pats nusišovęs,“ – taip baigiamas vienas pasakojimas. „Jie visi, partizanai, man buvo kaip broliai,“ – tokie vienos ryšininkės žodžiai tiktų daugeliui pasakojimų.

„Ši praeities ir dabarties portretų – žodinių ir vaizdinių – seka nieko neįrodinėja. Tiesiog skaitant liudijimus ir žvelgiant tiems žmonėms į veidus, tegul tik fotografinius, savime išryškėja daugelio šiandienos diskusijų beprasmybė. Tie žmonės tiesiog yra. Savo visą gyvenimą jie atidavė Lietuvai. Paprasčiau sakant – mums“, – sako V. Ališauskas.

Lietuvos partizanai 1944–1986. Sudarytojai Rūta Gabrielė Vėliūtė, Dalius Žygelis. – Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2018, 160 p., iliustr.

Šiais metais Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras išleido fotografijų albumą „Lietuvos partizanai 1944–1986“, kuriame sudėta itin aukštos kokybės laisvės kovotojų nuotraukų.

Šis albumas – tai Lietuvos partizanų karo su sovietų okupantais istorija, parašyta universaliais, visiems suprantama nuotraukų kalba. Tai pirmas toks leidinys, sudarytas chronologiniu principu, – nuotraukos jame išdėstytos ne pagal teritorines partizanų apygardas, kas būdinga visiems ankstesniems partizanų nuotraukų albumams, o nuosekliai nuo ankstyviausios iki vėlyviausios.

Albumu skelbiamos 118 nuotraukų, surinktų iš 23 šaltinių (muziejų, valstybinių ir šeimų archyvų, privačių rinkinių ir kolekcijų). Šiose pačiose geriausiose partizanų kovas, gyvenimą ir buitį atspindinčiose nuotraukose įamžinti visų Lietuvos regionų laisvės kovotojai.

Nuotraukos išties iškalbingos. Partizanai fotografuodavosi labai atsakingai, rimtai, stengdavosi perteikti svarbiausius kovos ir

gyvenimo miške aspektus. Visame partizaninio pasipriešinimo nuotraukų archyve nėra išlikusių jų veiklą kompromituojančių fotografijų, kuriose kovotojai puikuotųsi nukautais priešais ar elgtųsi nekultūringai. Yra žaismingų, linksmy fotografijų, tačiau jose užfiksuoti savo kovai pasišventusių, daugiausia jaunų, žmonių veidai. „Stebina jų idealizmas: kokio aukšto dvasinio lygio tai buvo žmonės, jeigu net gyvendami karo lauko sąlygomis ir nuolat patirdami netekčių, mirties siaubą, vis tiek nuotraukose siekė atspindėti bent kiek šviesesnę savo gyvenimo pusę“, – teigia fotografijų albumo sudarytoja Rūta Gabrielė Vėliūtė.

Fotografijos labai gerai atskleidžia viso pasipriešinimo Lietuvoje kaitą. Iš 1944 m. nėra nė vienos tiksliai datuojamos fotografijos, todėl šiam laikotarpiui iliustruoti buvo pasirinkti partizaninių struktūrų kūrėjų portretai, kurie nufotografuoti dar smetoninėje Lietuvoje. 1945–1946 m. partizanų buvo gana daug, bet fotografijų iš šio laikotarpio yra išlikę mažai. Iš 1947–1950 m. partizanų nuotraukų yra daug ir tai atsispindi pačiame albume. Vėliau partizanų gretos retėjo, mažėjo ir jų fotografijų. Viena iš paskutinių nuotraukų, žinomų knygos rengėjams, datuojama 1956-ųjų vasarą. Joje užfiksuoti trys Kęstučio apygardos partizanai, valgantys laikinoje palapinėje miške.

Leidinio sudarytojams buvo labai svarbu išdidinti partizanų nuotraukas, nes originalios ano meto fotografijos paprastai būdavo mažos. Nuotraukas išdidinus, galima geriau įsižiūrėti į jų taurius ir šviesius veidus, amžių, tvarkingą uniformą, ženklus, ginkluotę, gyvenamąją aplinką, buitį ir įvairias smulkmenas. Per fotografiją partizanai priartėja arčiau mūsų. Būtent tai, leidinio sudarytoju manymu, yra šio fotografijų albumo išskirtinumas, o kartu ir naujas raktas į partizanų istoriją.

MINDAUGAS POCIUS
*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC vyriausiasis istorikas*

RIMANTAS ZAGRECKAS
LGGRTC vyriausiasis istorikas

MONIKA KARENIAUSKAITĖ
*Humanitarinių mokslų daktarė,
LGGRTC vyriausioji istorikė*

Ketvirtame viršelio puslapyje – 2017 m. rugsėjo 28 d. prie Marijampolės Rygiškių
Jono gimnazijos atidengiamas paminklas gimnazijos mokytojams ir mokiniams,
žuvusiems už Lietuvos laisvę, atminti

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2018, 1 (43)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės: *Danutė Ulčinskaitė, Inga Šorienė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2018 04 25. Tiražas 200 egz. 7 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius
Kaina sutartinė